

**Черкаський державний технологічний університет
Національний історико-культурний заповідник “Чигирин”
Черкаська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців
Суботівська філія Чигиринської централізованої бібліотечної системи
Міжнародна організація “Жіноча Громада”
Суботівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів
Чигиринського району Черкаської області**

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**“ЧИГИРИНЩИНА В РОКИ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941 – 1945 рр.”**

**Матеріали
Другої історико-краєзнавчої
учнівської конференції Суботівської
загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів
Чигиринського району Черкаської області**

**Черкаси
2008**

УДК – 94 (477. 46)
ББК – 63.3 (4 УКР – 4 ЧЕК)
Л 17

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Лазуренко В. М. – кандидат історичних наук, доцент, помічник ректора з гуманітарної освіти та виховання Черкаського державного технологічного університету, заступник голови правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, член Національної спілки журналістів України.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Вовкотруб Ю. М. – кандидат історичних наук, доцент (заступник відповідального редактора); **Кукса Н. В.** – старший науковий співробітник НІКЗ “Чигирин” (відповідальний секретар); **Кужим Т.Л.** – провідний спеціаліст Центру культури та виховання ЧДТУ; **Кунченко-Харченко В.І.** – кандидат історичних наук, професор; **Мельниченко В. М.** – кандидат історичних наук, професор; **Стрижак Є. М.** – кандидат історичних наук; **Лазуренко Є. А.** – завідувач Суботівської філії Чигиринської централізованої бібліотечної системи Черкаської області; **Мінська О. І.** – директор Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. Чигиринського району Черкаської області.

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Збірник 2.
Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області /за заг. ред. доцента В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2008. – 192 с.

Пропонований увазі читачів збірник складають матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції “Чигиринщина в історії України”, присвяченої подіям Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. на Чигиринщині, яка відбулася 31 січня 2008 р. у селі Суботів Чигиринського району Черкаської області.

У збірнику висвітлюються різні аспекти подій періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. на території Чигиринщини.

Розрахований на усіх, хто цікавиться минулим свого рідного краю.

Матеріали збірника подаються у авторській редакції.

Видання матеріалів конференції здійснене за фінансової підтримки
СТРИЖАКА ЄВГЕНА МИКОЛАЙОВИЧА

© Черкаський державний технологічний університет, 2008

© НІКЗ “Чигирин”, 2008

© Черкаська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців, 2008

© Суботівська філія Чигиринської централізованої бібліотечної системи, 2008

© Міжнародна організація “Жіноча Громада”, 2008

© Суботівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів, 2008

Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 років – це не лише наше минуле, її подих ще і сьогодні холодить кров в жилах тих, хто був свідком жорстоких звірств фашистських загарбників. Вона круто повернула життя всієї країни, прийшла в кожен дім, в кожную сім'ю. Вона знищила в своєму полум'ї мільйони людських долей, принесла страждання і горе, які і понині гостро і скорботно хвилюють народну пам'ять.

Але все-таки наш солдат переміг...

Війна сьогодні – вже неблизька історія, а для молодих – майже легенда, відома з книг і фільмів, розповідей старших.

Незупинний, невблаганний плин часу. І ми, як не гірко, констатуємо: їх усе менше – тих, хто здолав вогненні дороги. Можна сказати, що їх наздоганяє війна – одних скосила в бою, а потім і в наші дні продовжила нескінченний список своїх жертв.

Скільки б часу не минуло від тієї пам'ятної весни 1945-го, ніколи не згасне слава воїнів, які в героїчному протистоянні врятували людство від коричневої чуми фашизму.

Історико-краєзнавча
учнівська конференція
“Чигиринщина в історії України”,

започаткована
за ініціативи та підтримки

**Центру культури
та виховання**

провідного вищого
навчального закладу Черкащини
**ЧЕРКАСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ТЕХНОЛОГІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

ДРУГА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА УЧНІВСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ “ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ”

31 січня 2008 р. в приміщенні Суботівської ЗОШ I-III ступенів Чигиринського району Черкаської області відбулась Друга історико-краєзнавча учнівська конференція “Чигиринщина в історії України” Суботівської ЗОШ I-III ступенів, присвячена подіям Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. на Чигиринщині.

Це вже друга історико-краєзнавча учнівська конференція, яка в 2005 році започаткована за ініціативи та підтримки Центру культури та виховання (керівник – випускник Суботівської школи, к. і. н., доцент Лазуренко В. М.) провідного вищого навчального закладу Придніпров'я Черкаського державного технологічного університету (ЧДТУ).

Цією конференцією Центр культури та виховання ЧДТУ спільно з Суботівським відділом Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”, Черкаською обласною організацією Всеукраїнської спілки краєзнавців, Суботівською філією Чигиринської централізованої бібліотечної системи та Суботівською загальноосвітньою школою I-III ст. продовжив започатковану просвітницько-виховну патріотичну роботу по дослідженню, вивченню та популяризації унікальної в своєму роді історії чигиринської землі.

Конференція покликана залучити краще учнівське середовище до наукової роботи, до участі, у подальшому, в різного роду учнівських обласних та всеукраїнських конкурсах, під егідою як Міністерства освіти і науки України, так і Малої академії наук.

Учасники конференції – учні Суботівської та Медведівської загальноосвітніх шкіл I-III ст. Чигиринського району, співробітники НІКЗ “Чигирин”, науковці ЧДТУ, вчителі Суботівської школи, краєзнавці, жителі села Суботів, ветерани Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., діти війни.

Відбулося пленарне засідання і робота в трьох секціях.

На початку конференції було оголошено привітання учасникам конференції від ректора Черкаського державного технологічного університету, доктора технічних наук, професора, заслуженого працівника народної освіти України, депутата Черкаської обласної ради, голови Ради ректорів Черкаської області **Ю. Г. ЛЕГИ**.

Зі вступним словом виступив ініціатор проведення конференції, випускник Суботівської школи 1993 р., а нині помічник ректора Черкаського державного технологічного університету, кандидат історичних наук, доцент, заступник голови Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців **В. М. Лазуренко**.

В рамках конференції відбувся круглий стіл на тему **“Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 років: проблеми сучасного висвітлення”**. Під час роботи круглого столу виступили: **Лазуренко В. М.** (кандидат історичних наук, доцент) з доповіддю “Події періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. на Чигиринщині”; **Вовкотруб Ю. М.** (кандидат історичних наук, доцент) з співповіддю “Висвітлення подій Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. в історико-краєзнавчих дослідженнях науковців Черкаського державного технологічного університету”; **Мінська О. І.** (директор Суботівської ЗОШ I-III ступенів, краєзнавець) з співповіддю “Героїко-патріотичне виховання учнів засобами історичного краєзнавства”; **Кукса Н. В.** (старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”, краєзнавець) з співповіддю “Окупаційний режим на Чигиринщині (серпень 1941 – січень 1944 рр.) – архівні документи свідчать...”.

В ході конференції працювало три секції: “Життя населення Чигиринського краю за нацистського окупаційного режиму”; “Форми Руху опору цивільного населення Чигиринщини окупаційній владі”; “Увічнення пам’яті учасників подій Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.”. Роботу секцій керували науковці ЧДТУ.

В роботі конференції взяли участь та активно працювали з учнями в секціях науковці Черкаського державного технологічного університету: к. і. н., доц. **Лазуренко В. М.**, к. і. н., доц. **Вовкотруб Ю. М.**, к. і. н. **Стрижак Є. М.**, провідний спеціаліст Центру культури та виховання ЧДТУ, випускниця Суботівської школи **Кужим Т. Л.**, а також співробітники НІКЗ “Чигирин” **Мартінова Г. П.**, **Перепелиця А. І.**, **Шмиголь Л. О.**, **Чепурна І. В.**, **Абашіна Л. О.**, **Макарюк В. В.**, **Легоняк Б. В.**

На конференції була присутня та виступила під час відкриття конференції представниця Чигиринського районного відділу освіти, методист по бібліотечних фондах та початковій ланці **Головко С. І.**

На конференції були присутні, з метою подальшого висвітлення, представники обласних засобів масової інформації, а саме: **Лимаренко Н.** – відома телеведуча

Черкащини, журналіст Черкаської обласної державної телерадіокомпанії, **Крамар М.** – головний редактор Черкаської обласної громадсько-політичної газети “Земля Черкаська”.

В роботі конференції взяв участь та виступив Благочинний Чигиринського благочиння, настоятель храму Святого Пророка Іллі села Суботів ієрей **Володимир Гладковський**.

Учасники та гості конференції ознайомилися з відкритою в день конференції у холі Суботівської школи виставкою “**Нагороди Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. (з фондів Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”)**”.

В день конференції у бібліотеці Суботівської школи була організована виставка літератури, присвячена подіям Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. (директор бібліотеки – **Бевзенко К. П.**).

За підсумками конференції прийнято рішення опублікувати історико-краєзнавчі роботи окремим збірником.

Прийнято рішення провести Третю історико-краєзнавчу учнівську конференцію восени 2008 р.

Меморіальний комплекс в центрі с. Суботів, присвячений пам'яті воїнів-суботян – учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

СУЧАСНІ КРАЄЗНАВЦІ – СПАДКОЄМЦІ НАШОГО РОДУ

(привітання учасникам конференції ректора Черкаського державного технологічного університету, доктора технічних наук, професора, заслуженого працівника народної освіти України, депутата Черкаської обласної ради, голови Ради ректорів Черкаської області

ЮРІЯ ГРИГОРОВИЧА ЛЕГИ)

ШАНОВНІ ДРУЗІ!

Щиро вітаю учасників Другої історико-краєзнавчою учнівської конференції “Чигиринщина в історії України”, яка присвячена подіям Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років на Чигиринщині.

Нам приємно відзначити, що дана конференція започаткована та проводиться за ініціативи та підтримки Центру культури та виховання провідного вищого навчального закладу Придніпров'я Черкаського державного технологічного університету.

Ми з вами, як ніхто інший, глибоко розуміємо, що справа розвитку краєзнавства – це справа величезної державної ваги, справа всіх, хто щиро вболіває за долю України – її минуле, сьогодення і майбутнє.

Нам дуже приємно відзначити всіх тих, для кого відродження духовності, історичної пам'яті, виховання у громадян, передусім у молоді, любові до рідного краю, почуття національного патріотизму, відповідальності за збереження історико-культурного надбання стало справжнім покликанням.

В наші дні, коли розбудовується суверенна українська держава, разом з нею відроджується і набирає сили краєзнавча спілька дослідників і шанувальників рідного краю. Ми пишаємося з того, що саме сучасні краєзнавці є законними спадкоємцями всього того доброго і чесного, що було створено нашими попередниками за минулі роки.

Шановні учасники конференції, будьмо ж і надалі гідними продовжувачами славетних традицій українського краєзнавства, цієї науки про малу вітчизну, про її історію, культуру, традиції, біля колиски якої стояли видатні представники нашого народу.

Бажаю вам, дорогі учасники конференції, міцного здоров'я, щасливої долі, злагоди, нових здобутків у справі збереження культурної спадщини України.

*Стоїть не у хвилинному мовчанні,
А зупинивсь отут солдат навек,
І поруч солов'ї співають ранні,
Вславляють радість теплих
буйноцвіт.*

*І день, і ніч вогонь палає вічний,
Немов загиблих воїнів серця,
Життя своє віддали героїчне
Вони усе до краплі, до кінця.*

*На цей граніт холодний обеліску
Лягає промінь, шепіт буйних віт,
То шепотять над братською берізки
Про їх безсмертя вже десятки літ.*

Олександр Петриченко.
(“Зупинивсь солдат”)

ПОДІЇ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ НА ЧИГИРИНЩИНІ

ЛАЗУРЕНКО

Валентин Миколайович,

*кандидат історичних наук, доцент, помічник
ректора Черкаського державного технологічного
університету з гуманітарної освіти та виховання,
заступник голови правління Черкаської обласної
організації Всеукраїнської спілки краєзнавців,
Лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії
імені Михайла Максимовича за 2005 р.,
Лауреат Черкаської обласної журналістської
премії “Прометей” за 2006 р.*

1. Чигиринський край у 1941 – 1944 рр. (загальна характеристика)

Мирний спокій історичної Чигиринщини був перерваний 5 серпня 1941 р. [43, 202]. Цей день є датою початку окупації Чигиринського району німецькими військами.

З перших днів війни чигиринці піднялися на боротьбу з ворогом. Сотні заяв з проханням направити на фронт надійшли до військкомату уже в перші дні війни.

Фашисти, які 7 серпня 1941 р. захопили місто Чигирин, в роки окупації його майже повністю зруйнували. На Чигиринщині було встановлено режим терору і насильства [17, 664].

Значну кількість людей, а це в першу чергу юнаки та дівчата, було вивезено на каторжні роботи до Німеччини. За уточненими даними (на 1 квітня 1995 р.) до Німеччини під час фашистської окупації з Чигиринського району було вивезено 1 161 оstarбайтера [6, 92].

Трагічним було життя в роки фашистської окупації і в селах Чигиринщини. Так, 10 серпня 1941 р. фашистські загарбники вдерлися в село Боровицю [17, 674]. Та його мешканці і в ці суворі дні лишалися вірними рідній землі. Місцеві жителі Л. Г. Супрун, Л. М. Яремаченко та Г. Ю. Солонько переправляли човнами на лівий берег Дніпра загони червоноармійців, що виходили з оточення. Г. Ю. Солонька фашисти вислідили і розстріляли. За зв'язок з партизанами вороги знищили майже всіх сільських активістів. Серед розстріляних – колишні голови колгоспів Г. С. Супрун та П. К. Пістуненко, голова сільради А. В. Шмигаль, жителі села І. Д. Бондаренко, Г. Д. Ковбасенко, С. С. Раченко, Б. С. Раєнко та багато інших. Фашисти силоміць вивезли на каторгу до Німеччини 129 юнаків і дівчат [17, 674]. Окупанти зруйнували в Боровиці приміщення школи, сільради, поштового відділення, клубу. За весь

час свого панування фашистські загарбники завдали селу збитків на 6 млн. карбованців [17, 674].

У село Медведівку німецько-фашистські загарбники вдерлися 25 серпня 1941 р. [17, 680]. Чимало медведівців фашисти відправили на каторгу до Німеччини.

5 серпня 1941 р. загарбники увірвалися в село Мельники [17, 687]. Вони розграбували хліб, худобу, майно, а приміщення клубу і школи перетворили на стайню.

Фашисти зруйнували будівлі Мотронинського монастиря, спалили 352 хати, розстріляли понад 300 чоловік і вивезли із Мельників на каторгу до Німеччини 240 юнаків та дівчат [17, 687].

Німецько-фашистська навала перервала творчу працю жителів села Суботів. 7 серпня 1941 р. гітлерівці окупували село. Вони розстріляли 9 жителів, які підтримували зв'язок із партизанами, у т. ч. вчительку Марину Мусіївну Кривенко [32; 40, 46], вивезли на каторгу до Німеччини 32 мешканці. І все ж населення саботувало накази окупантів, допомагало пораненим червоноармійцям, військовополоненим [17, 694; 16; 26, 48; 27, 85]. Гітлерівська окупація заподіяла селу Суботів збитків на суму майже 5563 тис. карбованців [17, 694].

В окупованих селах Чигиринщини фашисти зберегли колгоспи, змушуючи селян працювати на “Велику Німеччину”. Складним було становище молоді. Вона, аби не потрапити на роботу до Німеччини, переховувалася в плавнях р. Тясмин.

У селі Мордві німецький каральний загін напередодні визволення Чигиринщини спалив 11 хат, а людей хотіли розстріляти. Як засвідчують очевидці, перед німцями тоді виступив представник партизан, що добре володів німецькою мовою, й переконав їх відпустити селян [37].

2. Рух Опору на Чигиринщині в роки німецько-фашистської окупації

Як і повсюди, на Чигиринщині палав вогонь народної боротьби з окупантами. Активному веденню партизанської боротьби сприяли природні умови краю, а саме – наявність значної кількості лісів (особливо лісів Холодного Яру). Форми і методи її були різноманітні: диверсії, виведення з ладу ворожих комунікацій, надання допомоги пораненим червоноармійцям, саботування виїзду до Німеччини на каторжні роботи.

З перших днів Великої Вітчизняної війни територія Чигиринщини стала ареною боротьби. В той час, коли на величезній відстані радянсько-німецького фронту розгорнулися бої, в Чигиринському районі, як і по всій Україні, народ піднімався на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників і їх “нового

порядку” [44, 268]. Та частина чигиринців, яка опинилася за лінією фронту, а також червоноармійці, командири і політпрацівники, які не мали можливості вийти з оточення, починають вести боротьбу проти фашистських окупантів. Допомога тилу, діяльність підпілля, яке забезпечувало партизанів підготовленими резервами, продовольством, медикаментами і розвідкою сил противника, сприяли виникненню партизанських загонів [44, 268 – 269]. Партизанський загін Кравченка, який був створений одним із перших, та полк народного ополчення, який очолював М. Настевич, в першій же сутичці з ворогом (серпень 1941 р.) були майже повністю розбиті, а та частина народних месників, яка уціліла, була видана ворогу бургомістром Новогеоргієвська ще в 1941 р. Провокатори і зрадники видали ворогу також партизанську базу, склади зброї і продовольства, явки підпільників [44, 268; 21]. Тому говорити про бойову діяльність цих загонів не доцільно, оскільки її, як такої, не було. Це також наклало свій відбиток на подальше розгортання партизанського руху на Чигиринщині, зокрема на 1941 – 1942 рр. він був розрізнений, стихійний і мало організований. Як зазначає дослідниця партизанського руху на Чигиринщині Т. Д. Крамарчук, “що в цей організаційний період партизанський рух на Чигиринщині, як і в цілому по всій Україні, мав свої труднощі, зокрема: ще не встановилися зв’язки з Великою землею, з частинами Червоної Армії; не було створено єдиного координаційного центру для керівництва всім партизанським рухом; створення загонів проходило надзвичайно поспішно; не вистачало підготовлених командних кадрів; при зарахуванні до загонів нехтувався принцип добровільності, не проводилася необхідна роз’яснювальна робота і не було перевірки особового складу, що в подальшому вело до їх часткового розкриття і видачі німецьким властям; в 1941 – 1942 рр. для ведення партизанської боротьби не вистачало озброєння і спорядження – в цей період основна маса військового спорядження і зброї добувалася безпосередньо у ворога; на початковому етапі тільки починали встановлюватись контакти з місцевим населенням для отримання інформації, продовольства; ще не склалося тактики партизанської боротьби” [44, 269].

Та не дивлячись на ці всі труднощі і недоліки партизанський рух на Чигиринщині в кінці 1942 р. починає набувати все більшого розмаху. Територією Чигиринського району в березні 1943 р. пройшло і бойове з’єднання Наумова. Наумівці провели тут кілька бойових операцій, знищили провокатора, який видав Чигиринське підпілля, намагалися встановити зв’язок з місцевими партизанами [44, 270; 33].

На території Чигиринського району під час німецько-фашистської окупації (1941 – 1944 рр.) діяли наступні партизанські загони, підпільні організації та групи.

З липня 1941 р. по грудень 1943 р. в Чигиринському, Смілянському та Кам'янському районах діяв партизанський загін ім. Ворошилова, командиром якого був А.С. Куценко. Загін нараховував 312 членів, з яких – 26 жінок [43, 193; 29, 273].

В період з грудня 1942 р. по грудень 1943 р. на Чигиринщині діяв партизанський загін “За Отчизну”, яким командував Д. О. Коршиков. Загін налічував 88 учасників, серед яких було 4 жінки, він діяв також на території Смілянського та Черкаського районів сучасної Черкаської області та Знам'янського району Кіровоградської області [43, 193; 29, 273].

Із серпня по грудень 1943 р. у Чигиринському районі діяв партизанський загін імені Суворова. Командиром загону був Г. М. Володін. Загін нараховував 46 бійців, серед яких – 4 жінки [43, 193; 29, 273].

“За Перемогу” – таку назву мав партизанський загін, який діяв на Чигиринщині в період з серпня по листопад 1943 р. Нараховував він 135 бійців, з яких – 10 жінок. Командирами загону були А. С. Зайченко, згодом О. М. Гугнін [20; 43, 193; 29, 273].

Із червня по грудень 1943 р. в краї діяв партизанський загін імені Дзержинського, який нараховував у своєму складі 193 особи, з яких – 12 жінок. Командиром загону був Є. І. Петров [20; 43, 193; 29, 273].

З 25 червня по 8 грудня 1943 р. на Чигиринщині діяв партизанський загін “За Родину”. Керівником загону був М. П. Кришталь. Загін налічував 46 членів, з яких – 6 жінок [20; 43, 193; 29, 273; 39, 234].

Найвідомішими на Чигиринщині були партизанські загони імені Москви – командир І. М. Боровиков, та партизанський загін імені Сталіна – командир П. А. Дубовий. Загін імені Москви налічував у своїх лавах 738 осіб, з яких – 8 жінок, і діяв у період з липня по січень 1944 р. Відповідно загін Петра Дубового налічував на момент розформування 1500 осіб, з яких 78 жінок. Діяв загін на Чигиринщині із червня 1943 р. по січень 1944 р. [20; 43, 193; 29, 274].

При загоні П. А. Дубового було чимало біженців. За сім місяців діяльності партизанський загін пустив під укіс дванадцять ешелонів ворога, знищив чотирнадцять паровозів, вісімдесят три вагони з живою силою й технікою німецьких загарбників, розгромили 30 німецьких комендатур, знищили близько двох тисяч гітлерівців [29, 274; 34, 111].

У взаємодії з частинами Червоної Армії партизанський загін під керівництвом П. Дубового визволив ряд населених пунктів Чигиринського та Кам'янського районів (зокрема, 12 грудня 1943 р.

партизанський загін П. Дубового у взаємодії з військами II-го Українського фронту визволили колишню козацьку столицю України – місто Чигирин) [4, 248; 26, 50]. Саме в цей час Чигиринський партизанський загін став одним з найбільших в краї [3, 29].

Скласти уявлення про діяльність згаданого нами вище партизанського загону допоможе виписка із звіту партизанського загону ім. Сталіна про дії загону за період з 17 червня 1943 р. по 7 січня 1944 р. (мовою оригіналу).

“... Боевые операции противника против партизанского отряда им. Сталина.

23. VII. 43 г.

Отряд под командованием тов. Дубового П. А., вел бой с немцами и полицией до 60 чел., выступивших против отряда. В результате боя противник потерял убитыми два немца и три полицейских, в том числе нач. полиции с. Матвеевка. Отряд потерь не имел. Взяты трофеи: пулемёт, две винтовки и наган. В бою отличились Гуров А., Свищ Н. С., Василенко А. М., Дорофеев Н.

16. VIII. 43 г.

Немецкой полевой жандармерией при генерал-комисаре г. Николаева против партизан в лесах Холодного Яра (30 км северо-западнее Чигирина) направлена дивизия в составе 4 тыс. немецких солдат с 14 танками и двумя батареями миномётов, полицейский батальон в 300 чел.). Этой группировкой войск был окружен лес в 40 тыс. га (по данным наших наблюдателей, мирного населения и показаний пленного младшего командира казаков, захваченного в бою).

Немцы в 13 час. достигли расположения нашего лагеря. Отряд под командованием т. Дубового принял навязанный бой, который длился более девяти часов.

Только самоотверженность личного состава отряда и выгодность нашей обороны дала возможность отбить десятки атак противника. Ночью отряд незаметно вышел из окружения и скрылся в двух км от места боя. Обманутые немецкие части продолжали целую ночь вести атаки на место расположения лагеря и таким образом дрались между собой. В результате боя немцы потеряли убитыми до 100 чел. и ранеными до 120 чел. По показаниям пленного казака из их эскадрона в 108 чел. осталось в живых 6 чел. и 3 чел. сбежало. Мы имели убитыми 3 чел., ранеными 2 чел. В бою отличились: Гуров А. Ф., Запорожец Ф. Т., Воловенко И. Я., Свищ Н. С., Бронник Г. И., Чучупака С. П., Сотников, Дятлов, Снижко М., Кальмуцкая Ольга, Федорова Любовь, Столяренко Н. А., Калюкин А. В. и Филимонов С. М.

8. XII. 43 г.

При отступлении немцы стремились закрепиться на рубежах для прикрытия дорог Чигирин-Медведовка, Куликовка-Завадовка. Раскрыв замысел немцев партизанский отряд им. Сталина воспрепятствовал им в этом. Тогда немецкое командование 72-ой дивизии выставило полк пехоты для прикрытия и прочистки окраины леса, где были наши обозы (35 км северо-западнее Чигирина). 8. XII. 43 г. в 10 час. 00 мин. передовые

немецкие части столкнулись с нашим сторожевым охранением в 30 чел. На помощь было выброшено до 200 чел. партизан и использованы местные партизанские группы: Завадовская – 23 чел., Чубовская – 38 чел., Куликовская – 52 чел. Завязавшийся бой длился 4 час. 30 мин. В результате боя немцы потеряли 27 убитыми и 13 ранеными. Среди них 1 оберлейтенант и капитан медицинской службы. С нашей стороны убит один человек (зв. капитан Лыгин С. Н.), ранено – четыре. Боем руководил командир партизанского соединения Дубовой П. А. и командиры подразделений: Видющенко А., Бондаренко П., Лыгин С. Н., Ханькин. В бою отличились: Красильников, Иванов И., Снижко, Буткевич, Погребной, Скрипник, Строев, Заиченко, Рыкалин, Пятничук, Фурсенко, Диденко, Егоров, Погорелова Тамара.

2. 1. 44 г.

Немцы до одного батальона пехоты на рассвете, обойдя нашу засаду, вышли к лагерю 5-ой роты. По тревоге 5-ая и 6-ая роты в количестве до 260 чел. перешли с двух сторон в контрнаступление. Бой длился около трех часов. В этом бою было убито 27 и ранено около 40 чел. немцев. Руководил боем Броник Г. Н., Воловенко И. Я., Степанов В. В бою отличились Степанов В., Воловенко И. Я., Абесов А. П., Кононенко Е., Заднепрянный, Бойко Елена, Виноградов В., Фадеев, Гаврилы, Заика И. А., Дран Н., Алешин, Карпов Николай.

4. 1. 44 г.

С целью разведки боем о наличии партизан в лесах Холодного Яра выслали к лесу одну роту до 100 чел. со стороны с. Лубенцы и одну роту до 120 чел. со стороны х. Лопаты (30 км северо-западнее Чигирина). Наши засады на подступах к лесу вступили в бой. На помощь засадам были брошены три роты партизан. В трех часовом бою немцы потеряли убитыми 19 чел., ранеными – 16 и к концу дня отошли в с. Жаботин, где стоял штаб 72-ой СД. Боем руководил Филимонов, Воловенко, Юдин.

5. 1. 44 г.

Командир 72-ой немецкой дивизии бросил против отряда два полка пехоты, учебный батальон, девять средних танков, три бронемашины, артбатарею и минометную батарею крупного калибра (по данным допроса двух пленных захваченных в бою).

5. 1. 44 г. в 4 час. 00 мин. немцы начали наступление на лес со стороны с. Лубенцы, Куликовка и Завадовка (30-37 км северо-западнее Чигирина). Бой длился с 4 час. 00 мин. до 16 час. 20 мин. Немецкие танки подошли на 50 км к главному лагерю отряда. Только лесистые высокие сопки и упорство личного состава партизан дали возможность отразить атаки. Не достигнув намеченной цели за день, немцы к вечеру отошли из леса, бросив на поле боя убитыми 132 чел. и ранеными до 120. Наши потери – убитыми 12 чел. и ранеными – 22. Этот бой был самый жестокий и истощил отряд до крайности в боеприпасах.

Боем руководил командир партизанского соединения Дубовой П. А., комиссар Лысов и нач. Штаба Броник Г. Н. В бою отличились Юдин, Гудилин, Ревзон, Саража Кл., Кальмуцкая Ольга, Бурова Нина, Хмельков,

Калюкин, Фурсенко П., Красильников, Смирнов, Чхаидзе, Завгородний В., Пятничук, Пархоменко, Буткевич, Сотников.

7. 11. 43 г.

...Партизаны Кучерина, Мартынин под командованием Видющенко в с. Куликовка (35 км км северо-западнее Чигирина) убили трех немцев, среди них гебитскомисар г. Новогеоргиевск, взяли автомашину и вооружение.

Командир партизанского

отряда им. Сталина

капитан

[подпись] Дубовой

Комисар партизанского

отряда им. Сталина

ст. политрук

[подпись] Лысов" [9; 43, 98 – 101].

**Петро Антонович Дубовий –
командир Холодноярського
партизанського загону
імені Сталіна**

Дубовий Петро Антонович

Народився 11 жовтня 1911 р. в селі Чмирівці Чигиринського району Черкаської області в селянській сім'ї.

У 1932 р. закінчив Ленінградське військове училище зв'язку.

З 1928 р. по 07. 1941 р. – в Червоній Армії. На початку Великої Вітчизняної війни капітан П. Дубовий тяжко пораненим потрапив в оточення. У 1942 р. – творець підпільної групи в селі Чмирівці.

1943 р. – організатор партизанського загону імені Сталіна в Чигиринському районі Черкаської області.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни П. Дубовий – на профспілковій та партійній роботі в місті Черкаси.

Помер у 1969 р. [4, 248; 8, 6; 18, 35; 40, 46].

Для глибшого розуміння партизанської боротьби в краї приведемо ще кілька оперативних даних того часу: “3-го серпня 1941 р. партизани загону ім. Ворошилова (командир А. С. Куценко) вели тригодинний бій з ворожими частинами біля с. Мельники Чигиринського району, вбито 7 і поранено 15 німецьких солдатів”. 18 липня 1943 р: “Партизани загону імені Москви підірвали Чигиринську нафтобазу, знищено 67 тонн пального”. 16 серпня 1943 р.: “Партизанський загін (командир П.А. Дубовий) вів у лісі “Холодний Яр” бій з частинами ворожої дивізії, в складі яких було 4000 солдатів, два кавалерійських ескадрони, 14 танків і 2 мінометні батареї. Вбито 100 і поранено 120 німецьких солдатів і офіцерів”. 16 серпня 1943 р.: “Партизани загону імені Дзержинського напали на жандармський гарнізон в селі Янич (нині Іванівка). Знищили штаб і вузол зв'язку.

Вбито 4 офіцери і 23 жандарми”. 22 серпня 1943 р.: “Партизани загону імені Держинського обстріляли ворожу колону з 12 машин на ділянці Заломі-Гутниці. Захопили 3 автомати, 9 гвинтівок, 3 пістолети та два ящики з патронами і гранатами” [29, 275].

Напади партизанів на німецькі гарнізони в Медведівці, Чигирині, Мельниках, Новоселиці, Полуднівці, знищення поліцейських гнізд у Куликівці, Голоківці й інших селах сприяли наступальним діям Радянської Армії.

Із жовтня 1942 р. по листопад 1943 р. у Чигиринському районі діяла підпільна диверсійна група на чолі з В. І. Руденком. Група складалася всього з 4-х осіб, але виконувала значний обсяг диверсійної роботи [34, 109; 43, 200].

Партизанський рух на Чигиринщині, як і в цілому по всій Україні, був спрямований на підрив воєнно-економічних сил ворога. Партизанські загони були опорними базами для розгортання боротьби в населених пунктах району.

Молодь і патріоти лише міста Чигирин за час окупації розповсюдили лише в місті близько 5 тисяч антифашистських листівок [30]. У червні 1943 р. вони встановили зв'язок з партійно-комсомольською організацією партизанського загону “Москва”, доставили їм 2 тонни борошна, 750 кілограмів масла, багато інших продуктів, а також медикаменти, тощо. Комсомольці-підпільники висадили в повітря міст на шляху Черкаси-Чигирин, виводили з ладу телефонний зв'язок між Чигирином та Кіровоградом, Смілою, Черкасами [17, 687; 29, 276].

Місцеві жителі активно допомагали партизанам. Вони постачали їм харчі, одяг, взуття, медикаменти, здобували розвідувальні дані. Як розвідниця, відзначилася жителька Мельників Л. Федорова, комсорг партизанського загону Петра Дубового М. Зінченко писав у дні окупації патріотичні вірші і розповсюджував їх серед населення, за що гітлерівці і закатували його [17, 687; 29, 276].

Активним у роки фашистської окупації краю було і Суботівське підпілля. За три дні до початку окупації Чигиринщини 3 серпня 1941 р., згідно наказу Чигиринського райкому партії, секретарем Суботівської комсомольської організації вчителькою початкових класів місцевої школи Кривенко (Яровою) Мариною Мусіївною було створено підпільну групу у складі 15 – 17-річних старшокласників Тютюнника Івана Романовича, Золотаря Анатолія Олександровича, Тютюнника Миколи Івановича, Жалдака Івана Дмитровича, Кукси Григорія Федоровича [46]. Під час організаційної наради після обрання бюро групи було розроблено детальний план діяльності на найближчу перспективу: кожному з трьох членів бюро (Тютюннику І. Р., Золотарю А. О., Жалдаку І. Д.) потрібно організувати по п'ятеро надійних товаришів. Тютюнника М. І. було

назначено зв'язковим групи. Кукса Г. Ф., який розумівся на радіотехніці, отримав завдання обладнати в лісі землянку і встановити там радіоприймач.

Відразу була дана настанова про сувору конспірацію: про склад кожної п'ятірки знав лише її керівник, навіть Кривенко М. М. знала лише про перших членів підпілля.

Спроба отримати обіцяну Кривенко М. М. згідно розпорядження Чигиринського райкому партії зброю на складі НКВС, закінчилася невдачею. Проте за перший місяць окупації підпільникам вдалося заволодіти п'ятьма одиницями вогнепальної зброї.

За спогадами Кукси Г. Ф., перше бойове хрещення отримали юні підпільники 14 серпня 1941 р., коли зуміли вивести до лісу 7 червоноармійців, що залишилися в живих після нерівного бою на околиці Суботова [46]. В навколишніх лісах до початку вересня переховувалися розрізнені групи бійців, які не встигли вийти з оточення, зуміли роздобути у ворога зброю і не потрапити до полону. Підпільники провели до с. Адамівки загін з 37 оточенців, де місцеві жителі на чолі з Федором Жабком, ризикуючи життям налагодили переправу через Дніпро.

На щастя, дана операція закінчилася успішно. Згодом проводити не такі численні групи оточенців довелося ще шість разів. Невдовзі після створення підпільної групи до її складу ввійшла місцевий фельдшер Кукса Варвара Антонівна, якій в пристосованих умовах доводилося лікувати поранених і хворих червоноармійців та підпільників.

Кривенко М. М. мала зв'язки з чигиринським та новосільським підпіллям, партизанським загonom П. Дубового. Підпільники спонукали населення саботувати різні заходи окупантів, перешкоджали збору продовольства та теплого одягу для потреб ворожої армії. Натомість постійно допомагали партизанським загонам.

Завдяки власноруч змонтованим двом радіоприймачам впродовж всієї діяльності підпільники мали можливість слухати зведення Радінформбюро, повідомляли про становище на фронтах односельців.

Напередодні різдвяних свят 1942 р. було виготовлено двадцять листівок, де повідомлялося про розгром німецьких військ під Москвою. Половину листівок вдалося розповсюдити під час вечірнього богослужіння в Іллінській церкві, а через кілька днів на недільному ринку в Чигирині були поширені і останні листівки. Це стало резонансною подією в окрузі, примусило заметушитися чигиринську поліцію.

В 1942 р. група поповнилася новими підпільниками і переросла в організацію, що налічувала 22 особи.

Навесні 1942 р. активізувалася кампанія з відправлення молоді на каторжні роботи до Німеччини. В результаті активної пропагандистської роботи серед населення, зусилля окупантів та їх прислужників виявилися марними. В навколишніх лісах, в болотистій заплаві Тясмину було обладнано спеціальні сховища для молоді. За роки окупації було вивезено лише 32 особи, причому, частина з них добровільно обрала німецьке рабство [46]. Варто зазначити, що вагому допомогу в здійсненні багатьох диверсійних акцій підпільникам надавали односельці, яким в міру певних обставин довелося бути наближеними до окупаційної влади.

Слід назвати Коваленка Івана Онукійовича, який був перекладачем цивільного коменданта Суботова Іогана Пауля. Через свого сина Степана він постійно передавав підпільникам різну інформацію щодо запланованих заходів окупантів [46].

Обраний на загальному сході мешканців села голова господарського двору Гришко Григорій Калістратович виконував накази керівників підпілля, що призводило до зриву сільськогосподарських робіт, сприяв постачанню збіжжя до партизанських загонів.

Навесні 1943 р. територією Чигиринщини пройшов рейдовий загін партизанського з'єднання М. І. Наумова. До нього підпільники відправили кількох колишніх військовополонених, яким вдалося втекти з таборів. Намір хлопців всією групою ввійти до складу партизанського загону Кривенко М. М. не схвалила: “Ніякої самодіяльності! Наша група – резерв партизанського загону, який уже діє” [46]. Це був останній наказ Марини Мусіївни. Невдовзі вона героїчно загинула від рук поліцаїв. До слова, існують суттєві відмінності у викладі причин та обставин загибелі керівника підпілля в різних джерелах. Особливо відрізняються дані події, показані в книзі Г. Гончара “Заграви над Тясмином” від розповідей очевидців цієї трагедії [46].

Після смерті Кривенко М. М. керівництво підпіллям прийняв Михайло Трохимович Тютюнник. Було налагоджено зв'язки з олександрівською підпільною групою Івана Боковні та “Вікентійовича”, звідки щотижня Кукса Г. Ф. доставляв до Суботова друковані листівки, інколи бланки паспортів, радянські газети.

Відчуваючи близький кінець активізували свої дії місцеві фашистські запродавці. Наразі відомі їх імена, проте називати їх поряд зі святими іменами замордованих ними патріотів вважаємо не коректним.

Восени 1943 р. Суботівське підпілля зазнало суттєвих втрат. Після нелюдських тортур в чигиринському гестапо був страчений вчитель-підпільник Коваленко Іван Митрофанович. Невдовзі був розстріляний на місці Тютюнник М. М., в кишені якого карателі виявили папірець із зведенням Радінформбюро.

**Іван Митрофанович
Коваленко**

Того ж вечора потрапили в засаду і були вбиті поліцаями Каплоухий І. І. та Коваленко І. П. 19 жовтня 1943 р. розділила долю своїх односельців на хуторі Вдовиченому зв'язкова-розвідниця Вдовиченко О. В.

Наступного дня на хуторі Вдовиченому була спалена живою Шевченко Ф. П., завдяки якій організація мала зв'язок з яничанським підпіллям Крижанівського Г. І.

Вдалі бойові операції радянських військ восени 1943 р. сприяли патріотичному піднесенню підпільників та активізації їх боротьби. Добре озброєними, змужнілими в тривалій боротьбі з ворогом зустріли суботівські підпільники передові загони IV-ї гвардійської армії генерала І. В. Галаніна [46]. Взяли активну участь у визволенні Суботова. Ціною власного життя 17-річний Анатолій Золотар врятував від знищення Іллінську церкву. Загинув у бою і Топчій Г. Я. Більшість членів підпілля відразу після визволення Чигиринського району були мобілізовані до лав Радянської Армії.

З двадцяти двох підпільників до Дня Перемоги дожили всього чотири особи. На сьогодні розповісти про свою бойову юність може лише Кукса Г. Ф., який свято зберігає пам'ять про своїх побратимів, відтворюючи події, що давно вже стали історією, у своїх спогадах.

Як засвідчує дослідниця Суботівського підпілля – старший науковий співробітник НКЗ “Чигирин” Надія Василівна Кукса (за погодженням з нею, автор цих рядків використав зібраний Н.В.Куксою матеріал про Суботівське підпілля в цій статті), за браком документальних джерел сьогодні практично неможливо дати об'єктивну оцінку діяльності підпілля. Позбавлені досвідченого керівництва, патріотично настроєні колишні школярі з властивим їхньому віку юнацьким максималізмом, нехтуючи смертельною небезпекою, наближали перемогу. Прикро усвідомлювати, що до цього часу їх подвиг належним чином не вшановано. Іменами М. Кривенко та І. Коваленка названо суботівські вулиці. Існують розбіжності у визначенні місця поховання А.Золотаря, поданому у Книзі Пам'яті та вказаному його односельцями [46].

Не скорились загарбникам і медведівці. 12 жителів Медведівки пішли в партизани, а понад 60 медведівців допомагали бойовим загонам: збирали зброю, заготовляли і переправляли в ліс харчі, забезпечували партизанів одягом, взуттям, медикаментами, проводили антифашистську агітацію, лікували поранених [17, 680].

У Медведівці 1 серпня 1943 р. партизани загону П. А. Дубового напали на ворожий гарнізон, знищили 95 тонн пального на нафтобазі, зруйнували вузол зв'язку, майстерню, розгромили комендатуру, вбили двох жандармів. 8 грудня того ж року партизани загону ім. Москви висадили в повітря міст на дільниці Медведівка – Мельники [17, 680].

В партизани пішли і жителі с. Розсошенці – Маслак Яків та Марія, з Мордви – Мотайленко Василь Несторович. Вже перед визволенням з-під німецької окупації в селі партизани вбили німця-телефоніста [37].

Особливого розмаху партизанський рух набрав з літа 1943 р., коли з “Великої землі” було десантовано над Холодноярськими лісами кілька груп парашутистів. Ось як згадує про події тих років Григорій Миколайович Броник – колишній начальник штабу Холодноярського партизанського загону. *“Коли йшла битва на Курській дузі, в тилу ворога розгорялося полум'я партизанської боротьби. Розпочав бойові дії і партизанський загін під командуванням П. А. Дубового, який базувався в холодноярському лісі.*

Надто суворим був прийом в загін, цим займалося командування під безпосереднім керівництвом П. Дубового. Але, незважаючи на такий ретельний відбір, загін виріс до 2-х тисяч чоловік. Навколо лісу, в тилу ворога утворилася радянська зона, організувалося кілька місцевих партизанських загонів. Були місцеві групи в Мельниках, Завадівці, Лубенцях та інших селах. В них ми випікали хліб, у Глушківці мали млина, там же утримували дитячий будинок на 60 безпритульних.

Коли фашисти почали масове вигнання людей в рабство, під наш захист прийшло до 30 тисяч осіб мирного населення. Вони проживали в лісі до прориву нами фронту і з'єднання з частинами 52-ї армії. Серед нині живих багато учасників і свідків героїчного штурму передових позицій ворога на річці Тясмин, коли могутнє “ура!” нагнало жах на гітлерівців і допомогло нам успішно прорвати їх оборону.

Щороку традиційно збираємося ми в холодноярському лісі в роковини першого пам'ятного бою партизанів з карателями. З різних кінців країни з'їжджаються наші бойові побратими, щоб вшанувати пам'ять полеглих, обійняти живих. Ми зберігаємо дружбу, скріплену кров'ю й спільною боротьбою проти фашизму, зберігаємо вірність своєму громадянському і патріотичному обов'язку” [2].

Наприкінці грудня 1943 р. – на початку січня 1944 р. Чигирин і навколишні села були визволені від фашистів. У цих боях відзначилися й народні месники. Партизанський загін імені Москви у ніч на 7 січня завдав нищівного удару загарбникам. Поблизу с. Зам'ятниці загін з'єднався з частинами 4-ї гвардійської армії, спільно протягом трьох днів разом з гвардійцями вів наступальні бої і визволив кілька населених пунктів [29, 277].

3. Спалені села та хутори Чигиринщини

Село Вдовичин хутір.

У серпні 1941 р. гітлерівські війська окупували Чигирин і навколишні села, у тому числі й село Вдовичин хутір. На боротьбу з окупантами піднялися не лише партизани, а й усі місцеві жителі. Мешканці села Вдовичин хутір також взяли активну участь у партизанському русі. Вони були учасниками партизанських загонів – ім. Суворова, ім. Держинського, ім. Сталіна, “За Перемогу”, ім. Москви. З огляду на це фашистське командування прийняло рішення знищити село Вдовичин хутір.

У ніч з 18 на 19 жовтня 1943 р. німецькі окупанти підтягли з сіл Фундукліївки, Олександрівки та Знам'янки свіжі війська гестапівців, війська СС, кілька військових частин, знятих з фронту і озброєних гарматами, танками, самохідною артилерією, вогнеметами. До них приєднались головорізи четвертої роти 258-го охоронного батальйону окупантів. Місцеві поліцаї показали їм, як непомітно підійти до сіл Вдовичин хутір та Ленінське. Опівночі увесь Чорний ліс, Мотронівську дачу, Матвіївський та Яничанський ліси, урочища, які прилягають до хуторів, було оточено гітлерівськими карателями [28].

Гітлерівці напали раптово, і майже ніхто з місцевих жителів не встиг сховатися. Спочатку хутори були розстріляні з танків та гармат, а потім гітлерівська піхота провела зачистку. Усе населення хуторів Вдовичин, Ленінський та Д'яки було зігнане до яру, що на краю хутора Вдовичин. З жінками, у яких на руках були маленькі діти, німці поводитися так: спочатку вбивали з пістолетів дитину, а потім жінку. Решту знищили кулеметним вогнем. Після цього карателі підпалили всі три хутори.

Внаслідок проведення фашистами каральної операції згоріло 276 житлових будинків, вбито, спалено, задушено газами 1070 жінок, стариків, дітей з загальної кількості жителів – 1200 чоловік.

Для підтвердження вищезазначених дій фашистів, подаємо архівний документ (мовою оригіналу) та повідомлення Радінформбюро від 2 січня 1944 р [28].

“Оголошення німецько-фашистського командування про спалення с. Вдовичин Хутір Чигиринського району за допомогою жителів села партизанам від 19 жовтня 1943 р.

ОГОЛОШЕННЯ

Німецьке Командування оголосило, що бандити будуть знищені. Незважаючи на те, усі жителі Вдовина Хутора – району Чигирин – були в бандитських загонах чи допомагали бандитам.

19 жовтня ц.р. жителі Вдовина Хутора разом з бандитами зі зброєю в руках вели супротив військовим частинам. Вони знищені в бою, і село спалене! Полонені підлягають військовому суду.

Це доля всіх бандитів і тих, котрі допомагають і співчують їм!

Якщо ви хочете уникнути такої долі, ідіть від бандитів і докладіть найближчій військовій частині усе, що ви знаєте про бандитів.

БАНДИТИ БУДУТЬ ЗНИЩЕНІ.

ПОРЯДОК БУДЕ ВІДНОВЛЕНИЙ.

Німецьке Командування” [29, 292 – 293].

Із повідомлення Радінформбюро про злочини фашистів на хуторах Дяки, Ленінський та Вдовин Хутір Чигиринського району від 2 січня 1944 р.

“... Нижче публікується акт о чудовищных зверствах немецко-фашистских мерзавцев в хуторах Ленинский, Дьяки и Вдовин Хутор Кировоградской области (теперь Черкасской области): “Девятнадцатого октября 1943 г. немцы сожгли и истребили почти всех мирных жителей. Огнем уничтожено 276 домов со всеми надворными постройками и имуществом колхозников. Гитлеровцы расстреляли, сожгли и удушили 1070 женщин, стариков и детей.

Анну Семениченко и ее шестилетнего сына Андрея немцы бросили живьем в колодезь. На глазах Ульяны Чопола гитлеровские изверги убили ее годовалого ребенка, а потом расстреляли и мать.

Мы выражаем твердую уверенность в том, что фашистские убийцы предстанут перед судом и получат сполна за свои чудовищные преступления”.

Акт подписали:

майор Гридюшко, майор Поляков, капитан медицинской службы Ващенко, старший лейтенант Барахта;

жители хуторов:

Лука Ворона, Давыд Семениченко, Василий Ворона, Николай Семенченко, Тимофей Семениченко...” [29, 296 – 297].

Хутір Буда.

5 серпня 1941 р. був окупований хутір Буда Чигиринського району Черкаської області. Хутір Буда знаходився в районі знаменитого Холодного Яру. В роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Холодний Яр став базою партизанської боротьби з фашистами. Тут були організовані партизанські загопи під керівництвом А. С. Куценка та П. А. Дубового. Місцеві жителі також брали активну участь у боротьбі з німецькими окупантами. Вони громили гарнізони, пускали під укіс ешелони, сковували військові частини ворога.

Гітлерівці лютували. Вони не раз намагалися знищити холодноярські загони партизанів, але їм не вдавалося, і вони зганяли свою злість на мирних жителях. Якщо окупантам ставало відомо, що людина проживає в селах Буда чи Мельники, то цього було досить, щоб її розстріляли. Таким було розпорядження окупаційних властей щодо холодноярського населення.

Над селами Буда і Мельники нависла загроза знищення. Спочатку фашисти вирубували дерева при дорогах. Потім обстріляли ліс із гармат. Бомбили його з літаків. Кидали на ліс запалювальні бомби. Але жителі цих сіл стояли непохитно.

На початку червня 1943 р. німецький гебітскомісар Ланге видав наказ, суть якого зводилась до одного – до повного знищення хутора Буда. Оскільки, жителі хутора Буда порушують спокій гітлерівського тилу, то їх будинки, як зазначалось у наказі, будуть зрівняні із землею, а з бандитами, тобто з партизанами та тим, хто їм допомагає, буде вчинено згідно закону військового часу. Решту ж мешканців села буде переведено в табори, де після перевиховання їм буде виділено землю під заселення поблизу Єлисаветградки.

Для проведення цієї акції, крім жандармерії, каральних загонів із власовців, були залучені й регулярні війська вермахту, зокрема 114-й полк 39-ї гітлерівської піхотної дивізії. Розправа почалася на світанку 18 червня 1943 р. Гітлерівці під виглядом лікарів у білих халатах вигнали хуторян на вулиці з метою перевірки на тиф. Потім відібрали молодих та здорових, загнали їх у криті автомашини і повезли до Олександрії Кіровоградської області, а решту погнали до дуба М. Залізняка на розстріл [28].

Після того хутір Буда було повністю спалено – не лишилося жодної оселі. Близько 130 жителів цього села було вбито. Серед живих лишилися лише Олексій Чиж, Михайло Брусник, Параска Чиж, Іван і Марія Канюки, Іван Богуславський [29, 276].

Аби глибше передати трагізм того жахливого дня, подаємо спогади Олексія Порфіровича Чижа, людини, якій волею долі судилось лишитись у живих, про знищення гітлерівцями хутора Буда Чигиринського району 18 червня 1943 р. [28].

“– Тоді мені було трохи більше десяти років. На світанку 18 червня 1943 р. наш хутір оточили гітлерівці. В центрі спинилося кілька довгих, укритих брезентом машин у супроводі мотоциклістів.

Я був у хаті, коли зайшли німці до нас. Один з них, що говорив українською мовою, викрикнув:

– Збирайтеся на вигін. Будемо медогляд проходити.

Вийшов на вулицю. Німці виводили з хат хуторян. Всі зійшлися на майдані, що біля джерела.

– Хворі – в один бік, здорові – сюди, – пролунала команда.

В мене на руці була виразка – і я вирішив стати в шеренгу хворих.

Здорових загнали у кузова критих машин – і повезли. А нас погнали за село. Зі мною поряд ішла Уляна Канюка – з чотирма малими дітьми. Вона горнула, як чайка, малят до себе і тихо говорила:

– Діточки, перепелята мої... В останній раз ви дивитесь на сонце...

Піднявшись на пагорб, побачили величезну яму у видолинку і людей з лопатами.

Уляна штовхнула мене в куці і кинула:

– Тікай, хлопче. Зараз розстрілюватимуть...

Я кинувся в куці, біг по крутогір'ю, петляючи поміж деревами. То зліва, то справа з шипінням врізалися кулі в стовбури. Падали, надрізані автоматною чергою, гілляччя.

Та гущавина врятувала мене.

В глибокому ярку я спіткнувся об купу хмизу. І впав сторчма... Підвівся. Почав обережно підніматися на узвишшя.

І нагло блиснули скельця окулярів... Прямо переді мною стояв есесівець. Він дивився в бік дуба Залізняка, звідки долинали крики, зойки...

Метрів за десять від нього стояв другий... Потім третій...

Так ось чому не було погоні. Очевидно, конвоїри сподівалися, що я так і не прослизну через зовнішнє кільце охорони.

Повернувся до купи хмизу – і підліз під неї. Разів два-три повз неї проходив патруль.

А біля дуба Залізняка – черги автоматні злилися із стогоном, зойком...

Вісімдесят два чоловіка. Вісімдесят два життя обірвали в той ранок карателі, одягнені в білі халати...

А весь хутір спалахнув смолоскипом..." [29, 291 – 292].

У Мотринському монастирі фашисти розстріляли всіх богомольців прямо біля церкви. У селі Мельники спалили 352 хати, розстріляли понад 300 чоловік, вивезли до Німеччини 240 юнаків і дівчат.

8 – 9 січня 1944 р. мельниківські партизани разом з частинами 373-ї механізованої стрілецької дивізії 52-ї армії визволили село Мельники і хутір Буда [28].

4. Визволення Чигиринщини від фашистських загарбників. Відбудова зруйнованого ворогом народного господарства краю (1943 – 1945 рр.)

В грудні 1943 р. почалося визволення всіх сіл Чигиринського району від німецько-фашистського ворога [1].

Районний центр Чигиринщини – місто Чигирин визволено від фашистських військ частинами 4-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту (командир армії генерал-лейтенант Іван Васильович Галанін) [5, 199] 12 грудня 1943 р. [28; 38, 389].

У визволенні міста і району відзначились, зокрема, грузин Л. В. Чхайдзе, росіяни В. І. Смирнов, М. І. Бірюков і В. Т. Ветров, українець Л. І. Онойченко. Вони стали почесними громадянами Чигирини.

**Генерал-лейтенант
Галанін Іван Васильович**

5 – 6 грудня 1943 р. було визволено Вершаці, 12 грудня 1943 р. визволено село Суботів, 14 грудня 1943 р. – село Боровицю, 17 грудня 1943 р. – село Іванівку, 8 січня 1944 р. – село Медведівку, 8 – 9 січня 1944 р. – село Мельники.

Повністю Чигиринщину було визволено від фашистського агресора 9 січня 1944 р. [43, 202].

Під час окупації, німецько-фашистські загарбники завдали господарству Чигиринського району дуже великих збитків.

По району було повністю або частково знищено 52 колгоспи, 29 клубів, 3 дитсадки, 4 дитячих ясел, 72 тваринницьких двори, 24 птахоферми, 22 майстерні по ремонту сільськогосподарської техніки. Знищено 9 тисяч голів великої рогатої худоби, більше 10 тисяч овець. Тваринницькі ферми перестали існувати, корів, свиней, овець майже не залишилось в господарствах колгоспників [29, 278].

Всього господарству Чигиринського району завдано збитків на суму понад 943 мільйони карбованців (в старих грошових обчисленнях) [29, 278].

Близько 2 тисяч жителів району було замучено або розстріляно.

В перші ж дні після визволення в районі, і зокрема у місті Чигирині, відновили свою роботу партійні і комсомольські організації. Вони спрямували свою діяльність на розв'язання найактуальніших господарських завдань. На початку 1945 р. в Чигирині вже було 7 первинних партійних організацій.

Відбувалась поступова відбудова підприємств і колгоспів. Вже на початку 1944 р. відновили роботу шкіряний завод і деякі промислові артілі. В цей же рік поновили роботу артілі ім. 27-річчя Червоної Армії, “Художекспорт”, райхарчокомбінат, деревокомбінат тощо [17, 665].

Робітники МТС із розбитої техніки почали складати трактори. На весняні роботи 1944 р. на поля району вийшов 21 трактор Чигиринської МТС.

Поряд з цією роботою йшла мобілізація коштів у фонд остаточного розгрому Німеччини. Лише протягом 1944 р. жителі Чигиринського району зібрали понад 11 млн. крб. на побудову танкової колони “Кіровоградський комсомолец” та ескадрильї літаків “Кіровоградський допризовник” (Чигиринський район на той час входив до складу Кіровоградської області).

Чигиринці швидко заліковували рани війни. З перших ж днів після визволення всі населені пункти Чигиринського району почали

відбудову зруйнованого німецьким пануванням народно-господарського комплексу.

Оскільки чоловічих рук з об'єктивних причин не вистачало, то увесь тягар відбудови ліг на плечі жінок, людей похилого віку та дітей. Саме вони заходилися відбудовувати колгоспне життя. Держава допомагала машинами та дбала про відновлення тваринництва. Так, наприклад, вже в перший рік після визволення села Боровиці (1944 р.) місцеві артільні "Більшовик" та "Комінтерн" зібрали по 11,7 цнт зернових з га. Всього було зібрано 21 401 цнт зернових. З них 4145 – здали державі, а 5461 – до фонду Червоної Армії. А наступного року колгоспи засіяли десятки гектарів зернових понад план [17, 674].

З роками відбудова піде успішніше, оскільки в неї включаться демобілізовані з армії чоловіки.

Не вистачало робочих рук і в Медведівці. Так, у березні 1945 р. в медведівській артілі працювало 987 колгоспників. З них чоловіків 73, жінок 581, неповнолітніх 125, людей похилого віку і непрацевдатних 195. Не кращою була справа і з технікою. Колгосп мав 3 двигуни, 54 кінні плуги, 50 борін, 18 культиваторів, 4 сівалки. І все ж, незважаючи на труднощі, у 1945 р. колгосп зібрав зернових у середньому по 11 цнт з га, а пшениці – по 22 цнт [17, 680].

Першу після визволення весну трудівники села Суботів починали в тяжких умовах. Не вистачало тягла, насіння, робочих рук. На 1 січня 1944 р. в колгоспі було лише 4 воли, 4 корови, 29 коней, 3 вітряки, олійниця, кузня, деякий дрібний реманент. Наступного року з кожного гектара було зібрано тільки по 7,7 цнт зернових. Проте і цей урожай дав змогу артілі виконати план продажу хліба державі [17, 694].

В 1945 р. за проведену на високому агротехнічному рівні весняну посівну кампанію Чигиринський район одержав перехідний Червоний прапор Державного Комітету оборони СРСР [29, 280].

5. Чигиринці в тилу і на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.

За героїзм і відвагу орденами і медалями нагороджено 5 тисяч воїнів Чигиринського району.

Війна принесла на древню землю страшні руїни. Та найбільша втрата – люди. З фронту не повернулися 6149 чоловік [29, 280].

Відвагу і героїзм виявляли жителі Чигиринщини і в тилу, і на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Один з перших комбайнерів на Чигиринщині – П. С. Сивокінь – пройшов з боями усю війну, в 1943 р. разом а частинами Червоної Армії форсував Дніпро, брав участь у визволенні рідного міста. 11 бойових нагород переконливо свідчать про його бойовий шлях. За подвиги й героїзм високої нагороди – ордена Леніна – удостоєні чигиринці

М. С. Січовий та Й. П. Давидов; учасника оборони Брестської фортеці І.Д. Кодацького відзначено орденом Червоного Прапора. А всього за відвагу й героїзм нагороджено орденами й медалями 1111 жителів Чигирини [17, 665].

Багато хто з чигиринців не дожив до світлого Дня Перемоги. За участь у партизанському русі фашисти закатували юних підпільників І. Д. Назаренка, І. І. Рисяка, К. Г. Винниченка, П. Л. Іващенко. В день визволення Чигирини смертельно поранено в бою одного з організаторів комсомольського підпілля В. І. Рубенка. Ще 475 синів та дочок віддали своє життя на фронтах Великої Вітчизняної війни та у партизанських загонах [17, 665]. На міській площі Чигирини та на березі річки Тясмин 9 травня 1965 р. чигиринці поставили їм монумент Слави.

Уже на п'ятий день війни нищівними кулеметними чергами по ворогу навечно вписав своє ім'я в Книгу Безсмертя захисник Брестської фортеці А. М. Дерев'янка. Він поліг на землі братньої Білорусії, а односельці, вшановуючи пам'ять героя, його іменем назвали вулицю в селі Боровиці.

Дерев'янка Антон Микитович

Народився в селі Боровиця Чигиринського району Черкаської області.

В 30-х рр. працював вагарем на місцевому вітряку, очолював бригаду. Працював і на бригадному дворі, де лагодили сільськогосподарський реманент, відзначався з найкращої сторони і на сівбі і на косовиці. Був активним членом комсомольської організації району.

Навчався, як бригадир передової бригади на голову колгоспу у школі при Чигиринській МТС. Наприкінці 30-х рр. обрали Антона Микитовича головою колгоспу в селі Погорільці Чигиринського району.

За високі врожаї зернових культур в 1940 р. очолюване А. Дерев'янком колективне господарство ім. Карла Маркса брало участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці в місті Москві, на якій Головвиставком нагородив його великою Срібною медаллю.

З лютого 1941-го р. – на військовій службі в лавах Радянської Армії. Служив у Переяславі, Дубно, Бресті.

Дерев'янка Антон Микитович учасник Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Він – захисник всесвітньо відомої Брестської фортеці, яка в червні 1941 р. однією з перших прийняла на себе вогонь німецьких загарбників. Тридцять вісім днів і ночей перебував у ворожому кільці в числі мужніх патріотів, захисників Брестської фортеці. До 1960-х рр. значився як безвісти пропалий у роки війни [4, 246 – 247].

**Дерев'янка
Антон Микитович**

Протягом двадцяти років після закінчення Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. героїчна доля жителя села Боровиці Дерев'янка Антона Микитовича залишалась невідомою. Лише напередодні нового 1966 р. родина Дерев'янків дізналась про останні, героїчні, сповнені патріотизму і любові до рідної землі, дні земного життя їх славного сина, чоловіка, батька.

Наприкінці 1966 р. старшокласники середніх шкіл Черкащини “поїздом дружби” відвідали відому Брестську фортецю, захисники якої одні з перших в червні 1941-го року прийняли на себе вогонь добре озброєної німецько-фашистської армії. На пам'ять про перебування у фортеці представники Боровицької школи привезли в село розплавлену від ворожого вогню цеглину з руїн героїчної цитаделі та путівник по місцях боїв, в якому, зокрема розповідається про славного нашого земляка Антона Дерев'янка, доля якого до цього часу залишалась невідомою навіть близьким рідним.

“Любимець бійців, секретар комсомольського бюро дивізіону Антін Дерев'янка разом із своїми товаришами зайняв вогневу позицію на валу Кобринського укріплення. Близько двох тижнів вів вогонь кулемет групи Дерев'янка. Багато ворожих атак захлинулися під його влучними чергами. Самі ж кулеметники були справді неприступними. Тільки пряме попадання авіабомби обірвало життя кулеметної obsługi” [31].

Звістка сколихнула серця рідних Антона Микитовича, та не пригнітила, а наповнила гордістю за мужність і героїзм дорогої їм людини.

Герої не вмирають. Вони повертаються, як живі до живих, через десятиліття, щоб вдячні нащадки на їхніх подвигах вчилися жити для рідної землі.

Але найбільше Чигиринщина гордиться своїм і, до речі, лише одним за роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Героєм Радянського Союзу, уродженцем села Розсошенці – Дейнеженком Михайлом Никифоровичем.

**Дейнеженко
Михайло Никифорович**

“30 і 31 січня 1945 р. для М.Н. Дейнеженка були чи не найважливішими за всі роки Великої Вітчизняної війни. Командир батареї 40-ї артилерійської бригади гвардії капітан Михайло Никифорович одержав наказ: форсованим маршем дійти до річки Одер і разом з армійською розвідгрупою оволодіти переправою. За зразкове виконання завдання командування і виявлені при цьому мужність і героїзм гвардії капітану Дейнеженку Михайлу Никифоровичу Указом Президії Верховної Ради

Союзу РСР від 10 квітня 1945 р. було присвоєно звання Героя Радянського Союзу”.

Після війни Михайло Никифорович Дейнеженко оселився в місті Кам'янець-Подільському, часто приїздив на Чигиринщину. Зустрічався з близькими, знайомими. Його мужність і стійкість, безмежна любов до Батьківщини є прикладом для сучасного молодого покоління [41; 35; 4, 33 – 35].

У роки війни уродженець села Боровиці Яків Порфірович Збарацький став повним кавалером ордену Слави. Яків Порфірович пройшов з боями від Сталінграда до Берліна. Був тричі поранений. Соціальний престиж ордену Слави був такий високий, що радянський уряд прирівняв кавалерів ордену Слави трьох ступенів до почесних звань – Героя Радянського Союзу і Героя Соціалістичної Праці. Аби зрозуміти глибінніше про героїчні вчинки Якова Порфіровича в роки війни, подаємо без змін нарис Д. М. Ключенка про цю легендарну особистість. “У 1942 р. Яків Збарацький прибув в район Сталінграда. Трохи пізніше командування направило його на навчання у полкову артилерійську школу. Тут він опанував професію гарматника-броньбійника і потрапив у 82-гу гвардійську стрілецьку дивізію 8-ї гвардійської армії, якою командував генерал В. І. Чуйков.

У складі 3-го Українського фронту боєць Яків Збарацький визволяв Ізюм і Баренкове, форсував Дніпро, звільняв славне Запоріжжя. Перші прицільні постріли новопризначений навідник Яків Збарацький зробив у районі Запоріжжя. Бій був запеклий. Навідник Збарацький посилав снаряд за снарядом і бачив, як вони крешуть фашистські танки. У середині жовтня 1943 р. радянські війська вибили німецько-фашистських загарбників із Запоріжжя. Ворог поніс значних втрат. Лише у ході нічних боїв 13 – 14 жовтня частини й з'єднання 8-ї гвардійської армії знищили 3 тисячі ворожих солдат і офіцерів, 26 важких гармат, 59 кулеметів, 22 міномети, 32 танки, 120 автомашин і транспортерів [45, 308]. Яків Збарацький разом із своїми батареїцями вніс частину перемоги над лютим ворогом.

Рання весна 1944 р. Гарматники на руках переносили “сорокап'ятки”, а на верхових полях доставляли снаряди. Розпочавши форсування Інгулець, передові частини закріпилися на плацдармі. Але вдосвіта фашистська піхота посунулася на позиції радянських військ.

І знов бій. Яків Збарацький кількома влучними пострілами підбив німецьку “пантеру”, закрутився на місці середній танк.

Навідник гармати молодий сержант Збарацький Яків Порфірович був нагороджений орденом Слави III ступеня.

**Збарацький
Яків Порфірович**

Яків Збарацький в одній із сутичок поблизу Овідіополя потрапив під обстріл німецько-фашистських мінометників і був тяжко поранений. Його терміново відправили в тільки що визволену Одесу. Там він лікувався до липня 1944 р. Поки лікарі робили все, щоб фронтовик був у строю, війська 8-ї гвардійської армії були передані в розпорядження 1-го Білоруського фронту. Яків Збарацький потрапив на гарячий Магнушевський плацдарм, де відзначився у розгромі фашистських “тигрів” і “пантер”. За це 17 березня 1945 р. він був нагороджений орденом Слави II ступеня.

Розпочалося визволення польських земель. Далі було місто Познань. Дуже запеклий бій був за визволення цього міста. Збарацький снаряд за снарядом посилав на ворога, нищив його кулеметні гнізда й фаустпатронників, прочищав шлях радянським піхотинцям і танкам. Майже місяць тривали запеклі бої за місто Познань. За героїзм Яків Збарацький нагороджений орденом Червоної Зірки. Командир дивізії генерал-майор Хитагурів особисто вручив йому цей орден.

На початку 1945 р. радянські війська вступили на територію фашистської Німеччини. 8-а гвардійська армія переправилась на захоплений плацдарм у районі Одера. Вона розгорнула активні бойові дії за підступи до Берліна.

Дуже заважала одна укріплена фортеця фашистів у місті Кюстріні. Масовий штурм і ця фортеця впала. Лічені кілометри залишалися до Берліна. Яків Збарацький разом зі своїми воїнами вибивали фашистів із Зеєловських висот, наближався до Бранденбурзьких воріт, долав річку Шпрев. І тут 28 квітня 1945 р. мужній воїн був поранений у голову.

Лікувався Яків Збарацький вісім місяців. Влітку в шпиталі міста Зоненбурга довідався про перемогу над лютим ворогом. 15 травня 1946 р. Яків Збарацький був нагороджений орденом Слави I ступеня. І цю нагороду він отримав лише через 22 роки після війни [22; 4, 40 – 42]”.

**Куксенко
Іван Карпович**

Ім'я славетного вихідця з села Тінки Куксенка Івана Карповича стало особливо відомим у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Іван Карпович відомий силач, майстер спорту РРФСР. Напередодні війни, а саме – у 1939 р. – Іван Куксенко стає абсолютним чемпіоном Союзу РСР, згодом – Європи. Його виступи бачили циркові арени найбільших міст, як колишнього Радянського Союзу, так і багатьох країн світу. В роки Великої Вітчизняної війни його знали і в глибокому тилу, і в прифронтових містах, і на фронті. Це він за прикладом

колгоспника Фарапонта Головатого вніс 124 тисячі карбованців на купівлю танка [4, 251; 12].

Гордиться сьогодні Чигиринщина своїм відважним земляком, льотчиком, який повторив подвиг капітана Гастелло – Литвиненком Іваном Прохоровичем. В 1944 р. Іван Прохорович здійснив героїчний вчинок – повторивши подвиг Миколи Гастелло. 29 червня 1944 р. лейтенант І. П. Литвиненко, льотчик 1-ї авіаескадрильї 828 штурмового ордену Суворова Сквирського авіаційного полку, за 3 км на північний захід від населеного пункту Копла (Відліце) Олонецького району Карельської АРСР, спрямував свій палаючий літак ІЛ-2 на ворожу зенітну батарею, здійснивши наземний таран [6, 132].

**Литвиненко
Іван Прохорович**

Литвиненко Іван Прохорович

Народився 1 вересня 1918 р. в селі Гуцивці Чигиринського району Черкаської області в сім'ї колгоспників. З 1927 р. по 1930 р. навчався у початковій школі, потім продовжив навчання в Чигиринській неповносередній школі, яку закінчив у 1934 р.

Освіта середньо-спеціальна. Закінчив Омське військово училище льотчиків (1941 р.).

В 1935 р. Іван Литвиненко вступає на навчання до бібліотечного технікуму в місті Кременчуці.

У 1937 р. продовжив здобувати освіту у Вольському авіаційно-технічному училищі. З 1939 р. член ВКП(б). У цьому ж році завершив навчання в училищі, в атестаційному листі, як висновок, зазначалось: "Гідний присвоєння

звання "Військтехнік II рангу".

Для продовження військової служби був направлений у місто Смоленськ. Перед тим, як приступити до виконання військових обов'язків, в 1940 р. Іван востаннє приїздив додому.

В травні 1941 р. Литвиненка направляють у Мінськ, де призначають авіамеханіком ланки 313-го розвідувального авіаполку.

У довідці Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації зазначається послідовність проходження служби Іваном Литвиненком. "З вересня 1941 р. курсант 6-ї Воронежської військової авіашколи першочергового навчання пілотів. В червні 1942 р. він слухач Балашовської військової авіашколи. В квітні 1943 р. присвоєно воїнське звання "Технік-лейтенант". 18 липня 1943 р. присвоєно воїнське звання "Лейтенант". З 6 серпня 1943 р. направлений у розпорядження командира першого запасного авіаполку. 23 вересня 1943 р. призначений на посаду льотчика 828-го штурмового авіаційного полку 260-ї змішаної дивізії".

29 червня 1944 р. Іван Прохорович Литвиненко здійснив героїчний вчинок – повторивши подвиг Миколи Гастелло [4, 252 – 253].

Шляхами Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. пройшов і відомий письменник України, уродженець села Шабельники, що на Чигиринщині Леонід Васильович Куличенко.

**Куличенко
Леонід Васильович**

Куличенко Леонід Васильович

Народився 2 квітня 1918 р. в селі Шабельники Чигиринського району Черкаської області.

Учасник Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. На війні з липня 1941 р. – почав рядовим, закінчив у званні лейтенанта. Воював у складі 296-ї стрілецької дивізії 9-ї армії на Південному фронті, пізніше на Південно-Західному, а з квітня 1943 р. як помічник командира взводу 242-ї гірськострілецької дивізії 18-ї армії на Південно-Західному і як секретар Політвідділу цієї ж дивізії на Південно-Кавказькому фронтах. Далі – заступник командира батальйону по політчастині 377-го полку 59-ї стрілецької дивізії 4-го Українського фронту. Брав участь в обороні Одеси. Визволяв Новоросійськ і Керч.

Нагороджений: орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня та медалями “За відвагу”, “За бойові заслуги”, “За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.” та ін. У роки війни друкувався у фронтовій пресі. Тоді ж окремою книгою вийшла поема “Голос Москви”.

Леонід Васильович – член Національної Спілки письменників України. Автор збірок оповідань і повістей “Біля вогнища”, “Так ніхто не кохав”, роману “Передгроззя”. Помер 25 березня 1977 р. [4, 196; 36].

У роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. багатьох жителів Чигиринщини було нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

Кількість жителів Чигиринського району нагороджених орденами і медалями у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.

N п/п	Населений пункт Чигиринщини	Загальна кількість нагороджених
1.	Боровиця	300
2.	Вершаці	271
3.	Головківка	162
4.	Іванівна	487
5.	Красносілля	70
6.	Матвіївна	146
7.	Медведівка	559
8.	Новоселиця	161

9.	Ранцеве	111
10.	Спецівка	54
11.	Тіньки	417
12.	Топилівка	187
13.	Трушівці	365
14.	Чигирин	1111

(Таблицю складено за: Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 655–698)

З кожним роком зменшується кількість ветеранів Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Якщо за статистичними даними на 8 травня 1999 р. в Чигиринському районі проживало 7 215 ветеранів, то на 1 грудня 2003 р. вже лише 4 907 осіб [29, 287; 19]. За статистичними даними на 1 листопада 2007 р. в Чигиринському районі проживало вже 2 793 ветерана Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.

Жителі району сповнені почуття глибокої вдячності фронтовикам, які грудьми стали на захист Вітчизни, відстояли її свободу і незалежність, дали змогу жити і діяти сьогодні.

**НАЙВАЖЛИВІШІ ПОДІЇ З ІСТОРІЇ ЧИГИРИНЩИНИ ПЕРІОДУ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РР.**

- 5 серпня 1941 р. – 9 січня 1944 р. –** роки німецько-фашистської окупації Чигиринського району.
- 5 серпня 1941 р. –** початок окупації села Мельники фашистськими загарбниками. Розграбування хліба, худоби, майна. Перетворення школи та сільського Будинку культури на стайню.
- 7 серпня 1941 р. –** початок окупації міста Чигирин німецько-фашистськими загарбниками. Встановлення режиму терору і насильства. Зруйнування міста. Розстріл близько двох тисяч осіб.
- 7 серпня 1941 р. –** окупація німецько-фашистськими військами села Суботів. Розстріл 9 жителів села.
- 10 серпня 1941 р. –** початок окупації фашистами села Боровиці. Примусове вивезення до Німеччини 129 боровицьких юнаків і дівчат.
- 25 серпня 1941 р. – 18 червня 1943 р. – 1943 рр. –** Німецько-фашистські загарбники захопили село Медведівка. спалення німецькими загарбниками хутора Буда. діяльність на території Чигиринського району партизанських загонів імені Суворова (командир Г. М. Володін), імені Держинського (командир Є.І. Петров, комісар С. С. Гуров), імені Сталіна (командир П.А. Дубовий), “За перемогу” (командир М.П. Кришталь), імені Москви (командир І.М. Боровиков).
- Червень 1943 р. –** встановлення зв’язку молоді м.Чигирин з партійно-комсомольською організацією партизанського загону імені Москви. Доставка їм 2-х тонн борошна, 780 кг масла, медикаментів тощо.
-
- 18 липня 1943 р. –** партизани загону імені Москви підірвали Чигиринську нафтобазу.
- 1 серпня 1943 р. –** напад партизанів загону ім. Сталіна на ворожий гарнізон, який розташовувався в селі Медведівка, знищення 95 тонн пального на нафтобазі, зруйнування вузла зв’язку, майстерні, розгром німецької комендатури.
- 19 жовтня 1943 р. –** звірства німецько-фашистських загарбників на хуторі Вдовиченому. Розстріл 476 жителів, спалення 200 хат.

- 12 грудня 1943 р. – визволення села Суботів частинами 4-ї гвардійської армії під командуванням генерал-лейтенанта І.В. Галаніна 2-го Українського фронту.
- 12 грудня 1943 р. – визволення міста Чигирин від німецьких загарбників.
- 14 грудня 1943 р. – визволення Червоною Армією села Боровиці від фашистських окупантів.
- 17 грудня 1943 р. – визволення села Іванівки від німецько-фашистських загарбників.
- Серпень 1941 р. – за даний період з Чигиринського району до Німеччини було вивезено 1161 оstarбайтера.
- Грудень 1943 р. – діяльність на Чигиринщині відділу УПА “Холодний Яр”.
- 1943 р. – 1945 р. – визволення села Медведівка від німецьких загарбників частинами 52-ї армії генерала К.А. Коротєєва 2-го Українського фронту.
- 8 – 9 січня 1944 р. – визволення села Мельники від німецьких окупантів частинами 373-ї механізованої стрілецької дивізії 52-ї армії та мельничанськими партизанами.
- 29 червня 1944 р. – уродженець Чигиринщини Іван Прохорович Литвиненко повторив подвиг Миколи Гастелло.
- Початок 1944 р. – відновлення роботи в місті Чигирині артілі ім. 27-річчя Червоної Армії, “Художекспорт”, райхарчокомбінату, деревокомбінату.
- 10 квітня 1945 р. – Указ Президії Верховної Ради Союзу РСР від 10 квітня 1945 р. про присвоєння звання Героя Радянського Союзу уродженцю села Розсошенці, командир батареї 1-го дивізіону 40-ї гвардійської Новоросійської Червонопрапорної ордена Суворова артилерійської бригади 9-ї гвардійської артилерійської дивізії І-го Українського фронту гвардії капітану Дейнеженку Михайлу Никифоровичу [4, 272 – 274; 29, 425 – 427].

Література:

1. Бевзенко І. Зимою 1943-го... // Зоря комунізму. – 1988. – 10 грудня.
2. Броник Г. В ту серпневу ніч // Зоря комунізму. – 1983. – 30 серпня.
3. Історія Шевченкового краю: 1939 – 2002 рр. Навчальний посібник з історії. – Черкаси, 2003. – 233 с.
4. Бушин М.І., Лазуренко В.М. Черкаський край в особах: 1941–2001. Книга третя. Чигиринщина. – Черкаси, 2003. – 304 с.
5. Великая Отечественная война 1941 – 1945: энциклопедия // Гл. ред. М.М. Козлов. Редколлегия: Ю.Я. Барабаш, П.А. Жилин, В.И. Канатов и др. – М., 1985. – 832 с.
6. Велич подвигу народного (тези матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.). – Черкаси, 1995. – 174 с.
7. Вінок безсмертя. Книга-меморіал про спалені села України. – К., 1988. – 680 с.
8. Горб-Дубова Т.П. Лебедина пісня серця. – Черкаси, 2003. – 160 с.
9. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО), ф. П-4619, оп.8, спр.162, арк.67 – 69.
10. ДАЧО, ф. П-4619, оп.8, спр.256, арк.1 – 2.
11. ДАЧО, ф. Р. 1351, оп. 1, спр. 2, арк. 5.
12. Дудко О. Окраса циркової арени // Черкаська правда. – 1989. – 5 березня.
13. Зореносці. – Дніпропетровськ, 1971. – 264 с.
14. Зоря комунізму. – 1983. – 13 серпня.
15. Зоря комунізму. – 1983. – 30 серпня.
16. Зоря комунізму. – 1990. – 9 травня.
17. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972. – 788 с.

18. Карпенко Н.М. Вісім подорожей по Черкащині. – Дніпропетровськ, 1978. – 70 с.
19. Кількісний та якісний склад Черкаської обласної організації ветеранів // Черкаський вісник. – №12. – грудень 2003.
20. Кіровоградський обласний державний архів. – ф. 429, оп.1, спр. 1, 1180; оп. 3,спр. 5, 6, 23, 26, 43, 76, 77, 81, 85, 89.
21. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни: Збірник документів та матеріалів. – Дніпропетровськ, 1965.
22. Клюєнко Д.М. Слава солдатська: Нариси про повних кавалерів ордена Слави. – Дніпропетровськ, 1994.
23. Книга скорботи України. Черкаська обл. 1 том. – К., 2003. – 348 с.
24. Кривець О. “На волю був вихід один – через крематорій”, – пригадує колишній в’язень концтабору “Дора” Д.Ю. Конопко // Чигиринські вісті. – 2001. – 11 квітня.
25. Кривець О. В сірій шинелі рядового... // Чигиринські вісті. – 1999. – 8 травня.
26. Лазуренко В.М., Вовкотруб Ю.М. Рух опору на Черкащині в роки німецько-фашистської окупації (1941 – 1944) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 28. – Київ-Хмельницький-Кам’янець-Подільський, 2004. – С. 47 – 55.
27. Лазуренко В.М. Герої Богданового краю // Велич подвигу народного (тези матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.). – Черкаси, 1995. – С. 84 – 85.
28. Лазуренко В.М., Вовкотруб Ю.М. Без права на забуття. Черкащина у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. – Черкаси: “Ваш Дім”, 2005. – 372 с.
29. Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). – Черкаси, 2004. – 456 с.
30. Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1969.
31. Міхненко Г. Шлях героя // Черкаська правда. – 1966. – 19 травня.
32. Назаренко О. Жінка з легенди // Зоря комунізму. – 1990. – 9 травня.
33. Наумов М. Степной рейд. – К., 1990. – 260 с.
34. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. Частина друга. – К., 1995. – 176 с.
35. Они отстояли мир. – Днепропетровськ, 1985.
36. Письменники України у Великій Вітчизняній війні. – К., 1981.
37. Солодар О. Розсошенці, Мордва, Погорільці // Чигиринські вісті. – 1997. – 23 липня.
38. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий / рук. кол. сост. В.И. Клоков. – К., 1985. – 618 с.
39. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. Том другий. – К., 1968. – 520 с.
40. Ушета І. Стежками Холодного Яру. – К., 1988. – 64 с.
41. Фесуненко М. В ім’я миру і щастя на землі. Михайло Никифорович Дейнеженко // Зоря комунізму. – 1980. – 9 травня
42. Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф. 62, оп. 4, спр. 5, арк. 145.
43. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. – Черкаси, 2000. – 208 с.
44. Чубіна Т.Д. Партизанський рух на Чигиринщині //Черкащина в контексті історії України. Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської області. – Черкаси, 2004. – С. 268 – 272.
45. Чуйков В.І. Від Сталінграда до Берліна – К., 1982. – 290 с.
46. Кукса Н.В. Суботівське комсомольсько-молодіжне підпілля //Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. – Черкаси, 2005. – С. 181 – 186.

**ВИСВІТЛЕННЯ ПОДІЙ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ
В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВЦІВ
ЧЕРКАСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ТЕХНОЛОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

ВОВКОТРУБ

Юрій Миколайович,

*кандидат історичних наук, доцент
Черкаського державного
технологічного університету, член Українського
товариства істориків науки.*

**А роки нескорене минають,
Носять Ярославнам сивину...
Іменем синів я проклинаю
Горем людським прокляту війну.**

*Валерій Шпак
“Ярославни (спогад)”.*

Історія двадцятого сторіччя для українського народу не була милосердною, в ній було чимало не лише героїчних, а й трагічних сторінок. Однією із таких сторінок була Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 рр. Захищаючи рідну землю від фашистських загарбників, українці втратили біля десяти мільйонів своїх синів і дочок, не говорячи про колосальні руйнування і економічні збитки, завдані Україні війною.

В жорстоких кровопролитних боях з ворогом за Україну, за її свободу і незалежність боролися представники усіх республік Радянського Союзу. Для багатьох із них українська земля стала останнім притулком, в якому сплять вічним сном воїни-герої, партизани і підпільники, сини і дочки народів спільної великої батьківщини – росіяни, українці, білоруси, казахи, татари, узбеки, азербайджанці, таджики, киргизи, молдавани, латиші, литовці, естонці...

Тому не дивно, що тематика Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. знайшла своє відображення в історико-краєзнавчих дослідженнях науковців Черкаського державного технологічного університету (далі ЧДТУ). І цим самим історики ЧДТУ засвідчили про свою глибоку вдячність тим, хто відстояв свободу і незалежність вітчизни у боротьбі з фашизмом.

До одних із перших видань слід віднести, насамперед, працю 1967 р. “Партії вірні сини” В. Т. Шпака (нині доктора філософських наук, професора ЧДТУ) [1]. В цьому виданні містяться матеріали про події війни на території черкаського краю та черкащан, які воювали на її фронтах.

Суттєвого піднесення справа дослідження подій Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. науковцями ЧДТУ набула з початку

1990-х років, тобто після проголошення незалежності України і організаційного оформлення краєзнавчого руху в осередки спілки краєзнавців. На базі ЧДТУ спілку краєзнавців у 2003 р. очолив кандидат історичних наук, доцент, заступник голови правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців В. М. Лазуренко.

У 2003 р. був опублікований навчальний посібник присвячений подіям, що відбулися на території Черкаської області починаючи з 1939 р. до 2002 р. [2]. Авторський колектив цієї праці склали науковці ЧДТУ доктор історичних наук, професор М. І. Бушин, учитель історії та правознавства Черкаської спеціалізованої школи І-ІІІ ступенів № 18 Н. В. Гудачкова, к. і. н., доцент В. М. Лазуренко та аспірантка ЧДТУ А. І. Лисенко. Вони показали у запропонованому посібнику початок Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. та трагічні події років окупації німецько-фашистськими загарбниками (розділ 2), розгортання Руху Опору та його течії в Черкаському краї (розділ 3) і Черкащину на завершальному етапі війни (розділ 4).

В започаткованій професором М. І. Бушиним біографічній серії книг “Черкаський край в особах”, яка присвячується кожному району і місту, наводяться біографічні дані про черкащан, чия мужність і героїзм в роки війни відзначені урядовими нагородами. Схожа праця опублікована М. І. Бушиним у співавторстві з працівником Черкаського обласного краєзнавчого музею Р. К. Загоріною і кандидатом історичних наук ЧДТУ А. І. Лисенко, в якій розміщені уточнені і доповнені біографічні матеріали про Героїв Радянського Союзу та повних кавалерів ордена Слави – черкащан [3].

У 2004 р. вперше в історії Черкащини вийшов з друку історико-краєзнавчий навчальний посібник з історії земель Чигиринського району – “Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення)” [4], автор якого став к. і. н., доцент ЧДТУ В. М. Лазуренко. У даному навчальному посібнику, який присвячений подіям, що відбулися на території Чигиринщини з найдавніших часів до здобуття Україною незалежності, також мова йде про трагічні та героїчні події років Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. на Чигиринщині (розділ Х). Крім цього, автор вміло збагатив посібник багатьма ілюстраціями, додатковим матеріалом, оригінальними документами, посиланнями на літературу і публіцистику, що сприяє повнішому емоційному сприйняттю історії даного періоду на Чигиринщині. (До речі, слід зазначити, що саме за цей навчальний посібник, у вересні 2005 р. відповідно до рішення Конкурсної комісії при Черкаській обласній державній адміністрації, к. і. н., доцент ЧДТУ В. М. Лазуренко став Лауреатом престижної Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича за 2005 рік).

Опис братських могил воїнів Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., що знаходяться на території сучасної Черкаської області, можна знайти в книзі “Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 років та Черкащина. Братські могили” [5], написана професором М. І. Бушиним, працівником Черкаського обласного краєзнавчого музею Г. І. Березняком та к. і. н. А. І. Лисенко.

До 60-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. вийшла книга науковців ЧДТУ – к. і. н., доцента В. М. Лазуренка і викладача Ю. М. Вовкотруба “Без права на забуття. Черкащина у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.” [6]. У даному виданні, яке претендує на посібник з історії Черкащини в роки боротьби з фашизмом, автори в лаконічній науково-популярній формі розповідають про Україну в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. та, зокрема, про наслідки цієї війни в цілому для українського народу, розкриваючи при цьому питання трагізму тих часів на території Черкащини. Ними зосереджено значну увагу на Рухові Опору на теренах Черкаського краю в роки німецько-фашистської окупації 1941 – 1944 рр. У даній праці подано інформаційну довідку про райони Черкащини у війні. Історики ЧДТУ розповідають про відомих людей – уродженців Черкащини, які стали помітними постатями у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.; про спалені села та хутори Черкащини. Висвітлюють історію створення Пагорба Слави у місті Черкаси. Автори подають хроніку найважливіших подій, що відбулися на Черкащині у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. та вдало наводять термінологію воєнних років і, що приємно, згадують відомі пісні про війну.

Додатковим поштовхом для історико-краєзнавчих досліджень, подій Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., безумовно є конференції, в яких активну участь прийняли і науковці ЧДТУ. Так, наприклад, у жовтні 2004 р. на секційному засіданні XI Всеукраїнської наукової конференції “Велика Вітчизняна війна: нові сторінки історії, імена, події”, яка була присвячена 60-річчю Перемоги (м. Хмельницький), прозвучав виступ В. М. Лазуренка та Ю. М. Вовкотруба на тему “Рух опору на Черкащині в роки німецько-фашистської окупації (1941 – 1944)” [7], де значна увага приділялась партизанському руху на Чигиринщині.

Тема Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. знаходила своє місце і в інших історико-краєзнавчих виданнях та періодиці. Так, у 2005 р. на Другій обласній науково-краєзнавчій конференції “Черкащина в контексті історії України”, присвяченій 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр., також прозвучали доповіді істориків ЧДТУ присвяченій вищезгаданій проблематиці. Так, В. М. Лазуренко і Ю. М. Вовкотруб разом підготували виступ на тему “Уродженці Черкащини – видатні постаті

Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.” [8] та окремо В. М. Лазуренко – “Участь населення Чигиринщини у боротьбі з німецько-фашистськими окупантами” [9] та Ю. М. Вовкотруб – “Видатний полководець Великої Вітчизняної війни І. Д. Черняхівський” [10]. Не залишились в стороні і інші науковці ЧДТУ. Так, наприклад, М. І. Бушин і Р. К. Загоріна підготували виступ на тему “Увічнення подій Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. на Черкащині” [11], к. і. н., доцент І. Ю. Мащенко – “Штрихи до історичного портрета генерала К. М. Дерев’янка” [12], старший викладач Є. П. Єрмілов – “Парад Перемоги і черкащани – його учасники” [13], аспірант Ю. В. Тесля – “Рух опору в Черкаському районі в роки німецько-фашистської окупації” [14], аспірантка І. В. Перехрест – “Медико-санітарні наслідки війни та окупації для Черкас та їх подолання (1943 – 1945 рр.)” [15].

До останніх праць присвяченій досліджуваній темі слід віднести книгу опубліковану наприкінці 2006 р. “Рух опору на теренах Черкащини в роки німецько-фашистської окупації 1941 – 1944 рр.” [16], автори якої к. і. н., доцент В. М. Лазуренко, к. і. н. Ю. М. Вовкотруб та аспірантка ЧДТУ Л. В. Фрей зібрали та показали документальні, біографічні і довідкові матеріали, нариси та спогади, що комплексно висвітлюють жахливий окупаційний режим і геноцид фашистів проти мирного населення, розгортання партизанського і підпільного руху на території Черкащини.

І на останок, тема Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. – героїзм і патріотизм у боротьбі проти тиранії й поневолення, утвердження ідеалів свободи, справедливості, честі, людської гідності оспівується у поетичній збірці “Серпневий зорепад” д. філол. н., професора ЧДТУ В. К. Шпака [17].

Це далеко не повний огляд історико-краєзнавчих праць присвячених подіям Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., які здійснили науковці ЧДТУ, є свідченням того, якою дорогою ціною була завойована свобода і довгождана Перемога над ворогом. Історики ЧДТУ своїми працями ще раз доводять, що без повного визволення України від окупантів у жовтні 1944 р., без історичної Перемоги над фашизмом в травні 1945 р. – не постала б у наш час, на початку 90-х років минулого століття, вільна, суверенна, незалежна Українська держава.

Література:

1. Шпак В. Т. *Партії вірні сини.* – Черкаси, 1967.
2. Бушин М. І., Гудачкова Н. В., Лазуренко В. М., Лисенко А. І. *Історія Шевченкового краю 1939 – 2002 рр. Навчальний посібник з історії Черкащини.* – Черкаси: “Відлуння-Плюс”, 2003. – 233 с.
3. Бушин М. І., Загоріна Р. К., Лисенко А. І. *Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 рр. та Черкащина. Кн. 1: Герої Радянського Союзу і повні кавалери ордена Слави.* – Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2005. – 329 с.

4. Лазуренко В. М. *Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник.* – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 456 с.
5. Бушин М. І., Березняк Г. І., Лисенко А. І. *Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 років та Черкащина. Кн. 2: Братські могили.* – Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2005. – 398 с.
6. Лазуренко В. М., Вовкотруб Ю. М. *Без права на забуття. Черкащина у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.* – Черкаси: “Ваш Дім”, 2005. – 344 с.
7. Лазуренко В. М., Вовкотруб Ю. М. *Рух опору на Черкащині в роки німецько-фашистської окупації (1941 – 1944) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 28.* – Київ-Хмельницький-Кам’янець-Подільський, 2004. – С. 47 – 55.
8. Лазуренко В. М., Вовкотруб Ю. М. *Уродженці Черкащини – видатні постаті Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.* – Черкаси: “Ваш Дім”, 2005. – С. 353 – 367.
9. Лазуренко В. М. *Участь населення Чигиринщини у боротьбі з німецько-фашистськими окупантами // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.* – Черкаси: “Ваш Дім”, 2005. – С. 216 – 227.
10. Вовкотруб Ю. М. *Видатний полководець Великої Вітчизняної війни І. Д. Черняхівський // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.* – Черкаси: “Ваш Дім”, 2005. – С. 371 – 383.
11. Бушин М. І., Загоріна Р. К. *Увічнення подій Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. на Черкащині // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.* – Черкаси: “Ваш Дім”, 2005. – С. 348 – 353.
12. Мащенко І. Ю. *Штрихи до історичного портрета генерала К. М. Дерев’янка // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.* – Черкаси: “Ваш Дім”, 2005. – С. 368 – 371.
13. Єрмілов Є. П. *Парад Перемоги і черкащани – його учасники // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.* – Черкаси: “Ваш Дім”, 2005. – С. 397 – 402.
14. Тесля Ю. В. *Рух опору в Черкаському районі в роки німецько-фашистської окупації // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.* – Черкаси: “Ваш Дім”, 2005. – С. 227 – 235.
15. Перехрест І. В. *Медико-санітарні наслідки війни та окупації для Черкас та їх подолання (1943 – 1945 рр.) // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.* – Черкаси: “Ваш Дім”, 2005. – С. 327 – 330.
16. Лазуренко В. М., Вовкотруб Ю. М., Фрей Л. В. *Рух опору на теренах Черкащини в роки німецько-фашистської окупації 1941 – 1944 рр.* – Черкаси: “Ваш Дім”, 2006. – 28 с.
17. Шпак В. К. *Серпневий зорепад.* – Черкаси: Вид-во “Засвітки”, 2000. – 176 с.

ГЕРОЇКО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗАСОБАМИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

*МІНСЬКА Оксана Іванівна,
директор Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

Суботів – це свята земля, де кожний крок – історія України, героїчні та трагічні сторінки боротьби народу за незалежність і свободу. І саме на цій святій землі стоїть Суботівська загальноосвітня школа I-III ступенів, яка ще з середини XIX ст. носить ім'я Богдана Хмельницького. В школі працює 19 вчителів, навчається 85 учнів.

Сьогодні виховання патріотизму є одним з найголовніших завдань школи, а тому педколектив працює над вирішенням виховної проблеми: “Формування національної свідомості на сучасному етапі, спираючись на історію і культуру рідного краю”.

Суботів – це історія українського козацтва, а тому учні виявили бажання створити у школі дитячу організацію “Козацька республіка”. Традиційно 14 жовтня в День українського козацтва проводиться посвячення в козачата учнів 5 класу.

Річний план виховної роботи спланований так, що учні всебічно охоплені національно-патріотичним вихованням.

Класні керівники разом з учнями проводять „Уроки Мужності”, виховні години “Збережемо пам’ять про подвиг”, “Народна пам’ять жива”, “Вічна слава”, зустрічі з ветеранами війни та праці. Святим

Учні і вчителі Суботівської ЗОШ I-III ступенів та ветерани Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років біля після проведення національно-патріотичного виховного заходу “Збережемо пам’ять про подвиг”

обов'язком дітей є постійний догляд та впорядкування закріплених за школою могил та пам'ятників загиблим воїнам.

Вчителями на уроках історії, географії, правознавства, захисту Вітчизни використовуються елементи патріотичного виховання. Також вони спонукають дітей до участі у конкурсах патріотичного спрямування, підтвердженням цього є учнівські нагороди та грамоти.

Не стоять осторонь батьки та громадськість. Існує тісна співпраця з головою Суботівської сільської Ради ветеранів Г. В. Каплюхою.

У школі створено і активно працює волонтерський загін "Милосердя". Члени загону надають шефську допомогу ветеранам

Уроки Мужності в Суботівській школі

війни та вдовам, саодиноким людям похилого віку, постійно влаштувають їм святкові концерти.

У школі діє історико-літературна група “Пошук”. Членами цієї групи проведено пошукову роботу і оформлено Книгу пам’яті і спогадів, де зібрані фотографії, спогади ветеранів війни, свідків окупації села, голодоморів, політичних репресій.

Щоб глибше і ширше охопити дітей патріотичним вихованням, щороку у навчальному плані з варіативної частини виділяються години на факультативи: “Народознавство”, “Історія Чигиринщини”, а в цьому році було організовано факультатив “Патріот Батьківщини”.

Школа тісно співпрацює з співробітниками Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” та науковцями Черкаського державного технологічного університету.

Так, учителями школи, учнями та працівниками заповідника був зібраний багатий краєзнавчий матеріал з метою підготовки до Першої історико-краєзнавчої учнівської конференції “Чигиринщина в історії України”, присвяченої історії села Суботів, яка відбулася у Суботівській школі у травні 2006 року за ініціативи випускника школи, кандидата історичних наук, доцента Черкаського державного технологічного університету Валентина Миколайовича Лазуренка, голови Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, професора ЧНУ Василя Миколайовича Мельниченка та за активного сприяння старшого наукового співробітника НІКЗ “Чигирин” Надії Василівни Кукси.

У школі працює гурток історичного краєзнавства під керівництвом старшого наукового співробітника НІКЗ “Чигирин” Надії Василівни Кукси. Члени гуртка поглиблено вивчають історію села, рідного краю, козацтва. Так, в цьому році члени гуртка відвідали хутір Вдовичине Чигиринського району та побували у всіх Шевченківських місцях Звенигородського району.

Результатом роботи педколективу Суботівської школи – є усвідомлення учнями, що вони є нащадками великої історії, синами і дочками Матері-Батьківщини, ім’я якій – Україна.

“ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА ЧИГИРИНЩИНІ (СЕРПЕНЬ 1941 – СІЧЕНЬ 1944 РР.): АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ СВДІЧАТЬ...”

КУКСА Надія Василівна,
старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”, вчитель історії України та історії Чигиринщини Суботівської ЗОШ І-ІІІ ст.

Під час Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років на території Чигиринського району, окупованій німецько-фашистськими військами, діяла

Чигиринська районна управа. На жаль, поки що початкові та кінцеві дати її функціонування за документами, що зберігаються в Державному архіві Черкаської області та за іншими джерелами інформації, установити не вдалося.

Документи, що містяться в ДАЧО, певною мірою відображають діяльність цієї інституції з вересня 1942 р. до листопада 1943 р.

Районною управою здійснювався контроль над роботою установ, організацій, підприємств району, підпорядковувалися питання господарського, житлового, громадського життя населення як безпосередньо, так і через квартальних, дільничних уповноважених та старостати.

До структури управи входили бухгалтерія, канцелярія та відділи: загальний, фінансовий, промисловий, житловий, будівельний, земельний, а також відділи охорони здоров'я, освіти і виховання.

Фонди ДАЧО містять також справи Суботівської та Рацівської сільських управ.

Особливо об'ємною є справа, що містить документи Рацівської сільської управи. Справа об'єднує 445 аркушів, що охоплюють період з грудня 1941 по жовтень 1943 рр.

Хоча справа Суботівської сільської управи налічує всього 17 аркушів та характеризує проміжок часу між травнем 1942 та жовтнем 1943 рр., також висвітлює низку цікавих моментів, що стосуються повсякденного життя населення не лише Суботова, а краю в цілому, адже подібні розпорядження надходили на кожен сільську управу.

Зауважимо, що справи, які висвітлюють діяльність управи, були передані до фондів ДАЧО для загального зберігання, а значить, стали відкритими для широкого загалу лише 1990 р.

Як відомо, політика окупаційної влади регламентувалася основними положеннями так званого плану "Ост", розробленого керівництвом рейху для всієї східних територій.

Згідно директиви Герінга, виданої наприкінці червня 1941 р., використання районів, що підлягають окупації, повинно проводитись, насамперед, в галузі продовольства та нафтового господарства. Одержати для Німеччини якомога більше продуктів харчування і нафти – така головна економічна мета.

Поряд з цим необхідно взяти й інші продукти сировини, настільки це технічно можливо та з врахуванням збереження промисловості в тих областях, в яких ми зможемо добути резерви сільськогосподарських продуктів... [70; 4-5]

На окупованих землях було запроваджено специфічний територіально-адміністративний устрій, в результаті якого Чигиринщина ввійшла до складу Райхскомісаріату "Україна"

Миколаївського генерального комісаріату Олександрівського округу (гебіту).

Першочерговим завданням нова влада вважала налагодити щось на зразок самоврядування в кожному населеному пункті.

Наказ Чигиринської районної управи про час праці в управі та її відділах

Праця робітників і службовців в управі з 7 до 17 год. з перервою на обід з 12 до 13 год.

Наказ про утворення на селі інституту сотенних та десятихатників.

Щоб поліпшити роботу старост сіл району та встановити контроль за своєчасним виконанням населенням села поточних завдань як районної управи, так і німецької цивільних установ, а також мати повний надзор та контроль над тим, що робиться в селі, наказую:

1. Утворити в селах інститут сотенних і десятихатників.
2. Населенню кожної сотні села обрати особу для праці сотенним.

Обирати на сотенного треба особу, яка є чесна, має авторитет серед населення, зазнала репересій з боку більшовицької влади і є дійсно предана німецькій владі.

3. В кожній сотні обрати чи призначити десятихатенних, які повинні мати під своїм наглядом 10 хат і відповідати за виконання цими господарствами державних планових завдань та всіх розпоряджень влади, що даватимуться старостам через сотенних.

4. Старостам розділити свої села на сотні та десятки [1; 6].

Особлива відповідальність за безперечне виконання розпоряджень нової влади була покладена на сільських старост. Старост повноважено на виготовлення штампів і печатки. Їх мала кожна сільська управа.

Як показали результати досліджень, здебільшого це були порядні, принципові люди, яких поважали односельці. Виходячи з опрацьованих документів, можна зробити висновок, що сільські старости потрапили в неоднозначну ситуацію, коли треба було виконувати здебільшого непопулярні та обтяжливі для односельців завдання, і намагатися виконувати їх так, щоб не нашкодити людям і самому не бути покараним. Покарання отримати було дуже просто. Чи не кожне розпорядження закінчувалося погрозою, як саме буде покарано старосту в разі його не виконання. Покарання могли бути у вигляді штрафу в розмірі 300, а то й 500 крб. (сума на ті часи чимала),

більш суворим покаранням було направлення до трудових таборів терміном на 6 тижнів, ув'язнення, а то й смертна кара.

08.03.43.

Протягом двох днів забезпечити, щоб біля кожного будинку були виготовлені з фанери або іншого матеріалу дошки, на яких хімічним олівцем або чорнилом повинно бути записано прізвище господаря хати та інших осіб, що проживають в цьому будинку [2; 303].

Наводимо цікаві документи, що дають змогу правдиво зобразити колективний портрет слугак так званої служби порядку, що була справжнім лихом для населення і на чий совісті сотні загублених життів.

10.04.42.

П.6

Мались випадки, що в селах району працівниками служби порядку проводилися незаконні дії під час п'янки, бійки, які підривають авторитет перед масою служби порятунку, а тому, щоб запобігти надалі цим діям, які ідуть на руч ворогові – категорично заборонено будь-кого хоч пальцем доторкнутися, що поведження мусить бути, як культурних та цивілізованих працівників.

Винних – до найвищого покарання.

П.7.

Обшуки тільки при наявності ордеру і в присутності понятих.

Речі, вилучені під час обшуків, повинні вноситися до опису і за актом передані тому, хто вестиме дізнання.

Без ордеру вилучається зброя, самогонні апарати, переховування соціально небезпечних осіб.

За безпідставні обшуки – найвища кара.

П.8

Розробити обіжника до сільських служб порядку щодо пильності за стеженням та виявленням партизанщини, яка з потеплінням та наступом весняного часу зможе подекуди починати вилазки або ж групування, з якими повести найрішучішу боротьбу.

П.9

Вмінити в обов'язок заступника начальника служби порядку п. Степі щоденно по 2 години займатися з службовцями військовою справою, щоб цим підвищити військові знання. Поцьому питанню розробити план роботи і по сільських службах порядку.

26.03.42.

Організувати пости з робітників служби порядку на дорогах ночної доби – підрозділи з 4-х осіб.

21.03.42.

Протокол засідання комісії сільської.

Староста, провідник цього двору, начальник служби порядку.

Слухали: Про роботу начальника служби порядку.

Окремі члени служби порядку населенню діяльність, вносячи дезорганізацію в роботу сільуправи, п'янка і вимагає інші, зброю відібрати, звільнити, назначити інших [3; 85].

02.02.42.

Служба порядку як міста, так і району веде себе не так, як повинна поводити себе українська служба порядку, а саме:

Замість ділової роботи при виконанні службових обов'язків, так і в вільний від служби час – п'янствують, бешкетують, серед ночі вриваються в хати населення, роблять незаконні обшуки і таке інше, що носить виразний характер бандитизму, крім того мій наказ за №61 про заборону самогоноваріння не виконується, що також сприяє розбещенню як населення, так і службових осіб.

Наказую:

1. Всім начальника Служби порядку по селах та старостам сіл суворо стежити за тим, аби окремі робітники служби порядку не тільки при виконанні своїх обов'язків, а і в вільний час були в тверезому стані та не допускали ніяких негативних вчинків, не тероризували мирне українське населення.

2. Всякий робітник служби порядку або староста села повинен усвідомлювати, для чого він призваний і попереджати усякі вчинки, які допускаються п'яними робітниками служби порядку.

3. Вжити всіх заходів для того, аби на протязі трьох днів цілком ліквідувати самогоноваріння по селах району.

4. У випадку, коли офіційна особа (робітник служби порядку або староста села) появиться прилюдно у п'яному вигляді та дозволить собі які-небудь вчинки – цей поступок буде розглядатися як бандитизм, і замічені у цьому буде на місці розстріляний.

5. Така ж кара буде тим особам, які не здадуть апарат і продовжуватимуть крадькома варити самогон [4; 29].

Цікавими є документи, що показують потуги окупаційної влади в боротьбі із поширеним споконвічним негативним заняттям сільського населення, яким було, є і залишається самогоноваріння.

24.01.42.

Боротьба із самогоноварінням

Райуправою помічено, що на терені Чигиринського району дуже розвинуте самогоноваріння, що шкідливо впливає з одного боку на дисципліну українського населення, а з другого боку хижацько знищується багато хліба. А тому наказую:

1. Службі порядку простежити за тим, аби у населеному пункті були вилучені всі апарати по самогоноварінню.

2. Населення повинно на протязі трьох днів здати свої самогонні допарати до сільуправи, а в місті Чигирині – до Служби порядку.

3. Особи, які в зазначений термін не здадуть апаратів, їхні апарати будуть конфісковані, а порушники оштрафовані.

1-й раз – на 300 крб., 2-й раз – на 500 крб, 3-й раз – передані німецькій військовій владі [5; 17].

30.01.42.

Видавати справки громадянам га одержання горілки при христинах, чи на свадьбі **заборонено**, а також окремо заяви громадян по цьому прийматися не будуть [6; 19].

02.02.42.

Горілчані вироби будуть видаватися населенню району кожного 1-го і 15-го числа, для чого потрібно, щоб сільуправа склала списки на осіб, які мають родинні свята: як-то: христини, весілля і інш.

Ці списки надсилати до Райземуправи, яка буде задовольняти бажаючих мати горілку [7; 25].

Одним з найдієвіших методів подальшого компрометування більшовицької влади гітлерівські ідеологи вважали добре поставлену систему пропаганди і агітації.

17.06.42

Надсилаємо плакати, які необхідно вивісити в помешканні сільуправи та господарському дворі.

Зразу вивісити плакати „Душогуб Сталін”, „Дременули душогуби”, „Німці дають землю”. Решту плакатів вивісити на другому тижні [8; 159].

30.03.42.

В зв'язку з нестачею паперу, газети друкуватимуться в незначній кількості.

Одночасно газета є самим широким агітаційно-інформаційним заходом. Обовязково кожний газетний примірник вивішувати на видному місці не менше, як 2 примірники на село [9; 123].

08.05.42.

В зв'язку з тим, що ліміт на “ Українські вісті” для району зменшено на половину, для Вашого села встановлено ліміт 10 примірників на квартал квітень- червень. Ціна збільшилася - № 18 крб.

Виходить: квітень – 9 раз – за 10 примірників – 90 крб.;

травень - 9 раз за 10 примірників – 90 крб.;

червень – 8 раз за 10 примірників – 80 крб.

- - - - - 260 крб.

Внести до каси Райконтори зв'язку. За несвоєчасне внесення позбавляються права на одержання газет [10; 135].

22.06.43.

Сьогодні є річниця війни з більшовиками. Проведіть ввечері загальні збори, які обслуговувалися на нараді 20 червня м. Чигирині [12; 359].

25.06.43

Надсилаємо 22 примірники відозв п. Ланге до українського населення. Загальні збори уважно і голосно прочитати ці відозви. Вивісити в людних місцях. Жодна відозва не повинна бути знищена [13; 361].

12.07.43.

Надсилаємо 7 примірників плакатів Генералкомісара по збору врожаю та охороні його від бандитизму. Вивісити в приміщенні сільуправи, громадського двору [14; 376].

Суттєва частина документів дозволяє скласти повніший перелік податків і повинностей, які тяжким тягарем звалилися на плечі поневоленого населення.

Щоденно здавати молоко на сепараторну – порушення – вилучення корів

- М'ясозаготівля; вилучення корів за фальсифікацію молока (низька жирність) – штраф 300 крб. – старости сіл повинні були вилучати корів і стягувати штрафи.

- курозаготівля, яйцезаготівля з за нездачу яєць штраф 200 крб., а якщо через тиждень не виконають плану – конфіскація майна.

- переробка конопель та виконання плану поставки волокна [15; 15].

Вся зброя вогнепальна та набої, що знаходяться в приватних осіб, повинна бути здана до 15.01.42.

Після 15.01. буде проведена перевірка, і в кого буде знайдена зброя, буде покараний на смерть.

... оглянути лісові ділянки, садиби та городи, польові ділянки з метою виявлення навмисно захованої або закинутої зброї. (Якщо в навколишніх землях буде знайдена зброя, населення села буде відповідати в повній своїй кількості теж на смерть).

2. Все майно, як державне, так і громадське і приватне, що було розкрадене під час військових подій, повинно бути на протязі 14 днів здано до сільуправи. – грошові штрафи і тюрма.

3. Встановити при в'їздах та виїздах з сіл вивіски з назвою села на німецькій та українській мовах.

4. Установити на перехрестях доріг показчики з назвою сіл та віддалення від міста перехрестя доріг теж на німецькій та українській мовах.

4. Існуючі податки та збори до 22 червня б.р. мають свою силу і надалі все населення повинно виконувати також.

5.Всі особи німецького походження, які живуть на терені села, не підлягають покаранням місцевої влади, а безпосередньо німецькому урядові.

6.Вводиться одноразовий податок на жидів в розмірі 50 крб. [16; 10].

Здача чистої сажі під час сажотрусок через сільські кооперативи Райспоживспілці [17; 321].

Найболючішими для населення розпорядженнями були рознарядки щодо вивозу молоді на роботи до Німеччини.

13.10.42.

Всі особи 1919-22 р.н. чоловічої і жіночої статі вважати мобілізованими. З'явитися на мобілізаційний пункт у м. Чигирин у паспортний стіл із списками сільуправ на цих людей. Неявка – відповідальність за законами військового часу [18; 251].

12.05.43.

Старості та начальнику служби порядку на підставі закону про загальну трудову повинність на протязі двох років у Великонімеччині та розпорядженням Гебітскомісара пропонуємо:

Оголосити населенню Вашого села про те, що особи обох статів 1922-23-24-25 років народження повинні прибути у четвер 13 травня до помешкання Бюро праці на медогляд на 8 год. ранку.

Вище зазначені особи повинні мати при собі харчів на 1 день та необхідний одяг, так, як особи, визнані працездатними, будуть після комісії направлені до м. Олександрівки, а звідти по місту призначення.

Від явки на комісію ніхто не звільняється і старости села та начальники служби порядку повинні подбати про те, аби всі особи зазначеного віку зареєстровані, так і не зареєстровані, повинні з'явитися на зазначене число до Бюро праці.

Відповідальність за неявку покладається не тільки на ту особу, яка ухиляється від трудової повинності, а розповсюджується також і на сім'ю, які відповідатимуть майном і підлягають іншим порушенням закону про трудову повинність у військовий час [19; 7].

09.10.42.

В Чигирині організовані камери суда цивільних та кримінальних справ. Оголосити населенню про те, що цивільний суд розпочав свою роботу з 08.10.42 та приймає до розгляду справи по цивільним

позовам: аліменти, розподіл рухомого майна і т. інше. Знаходиться за адресою вул. Грінченка – камера суда (звернення були).

05.07.43.

Згідно з існуючим положенням щодо паспортизації населення всі особи, які мають 16 років, повинні одержати особисті посвідчення. На черзі паспортизації цього віку особи, які народилися у 1926 р. та I півріччі 1927 р. Щоб встановити певність зросту (віку – Н.К.), необхідно зробити виписки з метричних записів, що схороняються в Рай загсі [20; 4].

02.02.42.

Пропуски за межі району нікому не видаються [21; 25].

02.02.42.

Підводний рух з дозволу з пропуском у райцентр. За межі району – з пропуском німецької комендатури [22; 27].

травень 1943.

...всі сім'ї, що прибувають в порядку евакуації фронтової полоси і не мають зв'язку з нашим селом, але не можуть бути влаштовані; Хоч і мають родинні зв'язки – негайно відправляти у розпорядження Еградківського крайсландвірта – оселення на терені Еградківського району [23; 344].

09.02.42.

Надіслати списки румин і молдаван за зразком: прізвище, ім'я, по батькові, район, місце проживання [24; 229].

квітень 1943.

Скільки мешкає румин, словаків, італійців, венгерців та болгарів [25; 318].

12.07.43.

Відомості про уродженців Кавказу – як постійних так і прибулих [26; 377].

19.08.43.

Списки біженців подати у 5-денний термін:

1. Номер по порядку.
2. Прізвище, ім'я, по батькові біженця та членів родини, місцевість, з якої він прибув, національність, його сучасне місце мешкання. Біженці Кавказу підлягають особливому обліку, відомості про них вимагалися раніше [27; 387].

27.08.43.

Відкрити нотаріальну контору, яка переводить документацію всякого роду правових угод і посвідчень, договорів і копій документів (м. Чигирин – будинок суду).

Сільуправі свідчить правові документи заборонено [28; 389].

17.02.42.

Аби мати повне уявлення про розмір робочої сили в районному масштабі, а також в кожному населеному пункті, скласти відповідні списки на все працездатне населення з 16 років за виключенням інвалідів, пенсіонерів, робітників установ та людей занадто похилого віку, яких в списки не заносити. Чоловіки та жінки окремо.

09.02.42.

З метою залучення до праці під персональну відповідальність старостам вислати до райуправи фахівців: агрономів-зерновиків, насінньоводів, ентомологів, інтенсивників, ветлікарів, зоотехніків, землевпорядників, механіків, лісоводів, шоферів, комбайнерів та штурвальників-трактористів, які не працюють зовсім або працюють не за фахом.

Повинні мати відповідні документи про їх фах, чоловікам обов'язково мати військовий квиток, а для жінок – паспорт або профквитки [29; 42].

23.05.42.

Організовується переробка прядива на полотно та мішковину. В Рацево Повинно працювати 30 прях та ткачів.

Виділити зазначену кількість прях та ткачів і допомогти представникам Міськпромкомбінату заключити договір з пряхами і ткачами [30; 148].

15.06.42.

Патенти для ремісників-кустарників поквартально [31; 96].

Наказ Гебітскомісара № 62 до Чигиринської національної народної міліції від **27.06.42.**

Дозволяю базари у Чигирині і Медведівці тільки в неділю. У Чигирині ще щочетверга на базарі вести торг лише до 6 год. ранку.

За порушення продукція буде конфіскована, а люди в примусовому порядку будуть направлені на роботи [32; 189].

Громадянка с. Рацево Н. Украла на масиві громадського двору конопель 30 горсток – штраф 300 крб. І повернути вкрадене [33; 190].

Дозвіл на помол, хто виробив мінімум трудоднів – чоловіки – 20, жінки – 15 [34; 220].

Крадіжка помідорів з громадського двору – 100 крб. – штраф стягнути в 3-денний термін [35; 221].

20.09.43.

На 5 годину ранку, щоб усі кінні підводи села були запряжені у громадському дворі. Все тягло, воли та корови було переключено на оранку зябу [36; 397].

20.09.43.

Провідникам та собаководам 14.09.43. з'явитися до торгакпункту м. Чигирин для одержання документів на горілку, сіль як премію за хорошу роботу. Хто не з'явиться, документи втратять свою силу [37; 400].

Привертають увагу численні розпорядження щодо утримання в належному стані та охорони стратегічних об'єктів шляхів та заліниць.

02.08.43.

Оголошення населенню відносно охорони залізної дороги

Частинам, яким доручено охорону залізної дороги, дане розпорядження стріляти в кожен приватну особу, яка без дозволу на те буде рухатися по залізничному полотну [38; 380].

листопад 1942 р.

Офіційний час встановлюється на 1 год пізніше. Всі годинники перевести на 1 год назад. Розпорядок дня по всіх установах залишається попередній [39; 263].

26.05.42.

(окупанти підходили до цього питання як справжні господарі).

За останній час шляхові майстри не приділяють жодної уваги щодо норм експлуатації і є порушення:

- зрубують дерева, випасають худобу, яка знищує дерева, копають ями та глинища на шляхах, знищують кілометражні стовпи, скамейки, грибки, є випадки розкладання вогню біля містків та під деревами, заорюються полоси відводу.

- Дати вказівки шляховим майстрам та ремонтним робітникам про охорону шляхів на визначеній їм ділянці.
Відповідальний шляховий майстер – штраф 500 крб.

- Стеження покладається на старосту [40; 141].

Згідно розпорядження Кіровоградського українського обласного управління зв'язку від 12 травня 1942 р. у Рацево з 01.06.42. знову функціонуватиме місцева пошта – надати приміщення та внутрішнє його обладнання – столи, стільці.

Призначеного на посаду завфілією взяти на постачання пайком на рівні з робітниками села [41; 142].

10. 02. 42.

Маршрути для очистки снігу:

1. Чигирин – пристань Бужин;
2. Медведівка – Голоківка – Осота;
3. Чигирин – Медведівка;
4. Чигирин – станція Фундуклівка;

5. Чигирин – Черкаси.

Мати інструменти – дерев'яні і залізні лопати, ломи.

12.04.42.

Відомості про наявність у громадському дворі шляховобудівельних інструментів: грейдери, утюги, котки, лопати, ломи, кирки. Надати відомості про наявні на вулицях розбиті автомашини, танки, орудія [42; 99].

З метою підтримання шляхів у постійній придатності назначити відповідальних осіб за стан шляхів, причому шляхи шляхи сполучення населених пунктів повинні бути підпорядковані одному шляховвому майстру, в розпорядження якого внести шляхових десятників, які відповідають за стан шляхів від 2 до 3 км.

Шляхові майстри утримуються за рахунок трудоднів громадського двору. По першій його вимозі повинна представлятися в його розпорядження робоча сила, так і транспортні засоби, тягло.

Шляхи повинні бути завжди придатні для пересування за будь-якої пори, а тому всі вибоїни, катлавани – своєчасно виявляться і в той же час забиватись піском, камінням, іншими матеріалами [43; 75].

Власникам залізних лопат відремонтувати лопати на кузні (Рацево – станом на лютий з 360 лопат 31 несправна) [44; 63].

Дозвіл на вербування робочих (Рацево 40 осіб) на сезонні польові роботи на 1942 р. – у Шабленський земський двір (бувний бурякорадгосп) [45; 42].

Заходи з охорони здоров'я населення просякнуті не стільки піклуванням про людей, стільки панічним страхом вояків вермахту перед інфекційними хворобами. Також доволі чітко проглядається бажання виявляти і поставити на облік потенційних рабів для потреб господарства Німеччини. Однак дані заходи в цілому носили і значну частку позитиву в царині охорони здоров'я населення в умовах окупації.

06.02.42.

В зв'язку з тим, що в повіті встановлено випадки захворювання сипним тифом, наказую: всяке пересування по місцях, в яких встановлено випадки захворювання сипним тифом, негайно припинити. Для виконання цього завдання привернути міліцію. Випадки хвороби виявлені в Олександрівці, Кам'янці. На шляхах при в'їзді і виїзді встановити на видному місці доски з написами на німецькій і українській мові.

Всі базари повіту негайно закрить. Накази не розповсюджуються на доставку збіжжя. Для цього вказати шляхи, які б обходили місцевості, охоплені сипним тифом.

м. Олександрівка. Повітовий комісар Ланге [46; 8].

07.02.42.

Про випадки, коли родичі хворих на сипний тиф приховували осіб, яких треба було відвозити до лікарні (Чигирин, Мордва).

Райуправа наказує, аби пунктовим медпрацівникам в обов'язковому порядку надавалась підвода з громадського двору для виявлення хворих та відправлення їх до лікарні. Для цього виділити діжурну підводу [47; 57].

12.06.1942.

Щоб запобігти поширенню заразних хвороб віспи та малярії:

1. Всьому населенню Чигиринського району в обов'язковому порядку повинна бути прищеплена віспа.

2. Старостам і робітникам медустанов зробити подвірний обхід і скласти списки на осіб, яким потрібно привити віспу.

3. Від прищеплення звільняються лише ті особи, які мають на руках значки від прищепленої віспи в минулому.

4. Списки потреб щеплення надіслати до Райздравінспекції.

5. Інспекторам з охорони здоров'я подбати, аби своєчасно і в достатній кількості була одержана вакцина та другі матеріали, потрібні для щеплення віспи.

Старостам сіл давати всебічну допомогу медичному персона – технічних робітників і т.д. для складання списків.

6. Заболочені місця, які являють із себе розсадник малярійних комарів, повинні бути засипані по вказівках інспектора охорони здоров'я.

20.06.42.

В зв'язку з випадками захворювання населення на малярію, старостам, в селах яких є захворілі:

1. Провести осушку невеликих боліт.

2. Засипати болотні ями.

3. Провести очистку на низинах, канавах та струмках.

4. Заборонити виливати забруднену воду по двору.

5. Держати питну воду у закритому виді [48; 168].

Щоб запобігти поширенню заразних хвороб шляхом розповсюдження паразитів різними особами, які направлені пішки з других місцевостей через Чигиринський район – військовополонені, біженці, переселенці, наказую:

1. Старостам, начальникам сільської поліції оголошувати, що якщо перелічені особи будуть появлятися на терені. Повинні негайно з'явитися до сільуправи для перевірки документів.

2. Всі особи, які не мають на руках документів про проходження медогляду та санобробки, повинні негайно направлятися в Чигирин до райлікарні на медоглід та санобробку.

3. Інструктору з охорони здоров'я п. Завадському обладнати спеціальні париміщення, де можуть проходити санобробку особи, які будуть направлятися з сіл району та визначити щоденного діжурного лікаря для медогляду.

4. Особі, яка пройде медогляд і санобробку, дати посвідчення, аби в другому місці не повторювати санобробку.

5. Всі забруднені місця по дворах сіл району на протязі двох днів очистити від бруду [49;150].

27.01.43.

Почали прибувати евакуйовані люди з Криму – направляти до м. Чигирин для санобробки. Допомогу надавати на місці: транспорт і продукти харчування [50; 393].

Травень 1943.

Повідомляти про пацієнтів з пораненнями (Збоку – підписи медперсоналу, що ознайомлені з документом).

Заходи в галузі народної освіти носили непослідовний характер, були тимчасовими, призвели до знищення середньої та вищої освіти. Робилися спроби налагодити професійну та аграрну освіту, проте на базі середньої освіти, отриманої молоддю за радянської влади.

До видання законів німецької влади, всі шкільні приміщення є державною власністю і залишаються за школою, підлягають негайному ремонту згідно нашого розпорядження від 29 квітня 1942 р. і повертатися нікому не будуть.

Всі будь-ким зайняті шкільні приміщення, які потрібні школі для повного охопту дітей шкільного віку та для забезпечення вчителів квартирами, підлягають негайному звільненню.

За своєчасний і якісний ремонт шкільних приміщень і їх підготовку до нового навчального року відповідальність несуть старости та провідники громадських дворів.

Особи, винні в порушеннях, будуть притягатися до відповідальності за законами воєнного часу [51; 15].

29.05.42.

Розпорядження Олександрівського Гебітскомісара відносно відвідування учнями шкіл:

Відвідування шкіл дітьми німецького та українського населення є оюовязковим. Батьки несуть повну відповідальність за їх дітей.

Літні канікули в школах починаються 8 червня 1942 р. Про початок навчання буде своєчасно повідомлено. Під час жнив діти діти шкільного віку приймають участь в зібрання хліба під керівництвом учителів [52; 145].

09.03.42.

Доводимо до відома населення Чигирини й Чигиринського району, що в Чигирині відкривається середня сільськогосподарська

школа з трирічним навчанням. Школа готує агрономів середньої кваліфікації.

Прийом проводиться на всі три курси.

I курс – особи, які закінчили неповну середню школу (7-річку), учні, які навчалися в 1941-1942 рр. у VIII кл. середньої школи.

II курс – приймаються особи, що закінчили X кл. середньої школи або навчалися в 1941-1942 рр. в IX-X кл середньої школи.

Заяви приймаються до 20.03 42 р. у відділі народної освіти. Навчання в школах буде платне. До заяви потрібно додати документи: свідоцтво про закінчення неповної середньої школи або інший документ про освіту;

- медичну виписку;
- метричну виписку про стан здоров'я [53; 70].

В зв'язку з припиненням роботи всіх початкових шкіл району, негайно скласти акти за участю директорів шкіл до 08.12.42.

Дрова залишити на охорону у відповідальних осіб директорів шкіл до подальших розпоряджень [54; 276].

09.02.43.

У лютому повинні розпочати роботу початкові школи – підготувати приміщення, де немає палива, завезти з громадських дворів соломи. Про початкове навчання буде оголошено додатково. Директорам шкіл.

Інструктор народної освіти при Гебітскомісаріаті [55; 298].

В місті Чигирині при допомоговому комітеті відкрито дитячий притулок. Пожертви з населення на утримання. Кошти здавати до каси Чигиринського банку на поточний рахунок Чигиринського допомогового комітету.

До 20 вересня 05.09.42 [56; 222].

В неділю 04.10.42. відбудеться свято врожаю, на яке вам потрібно прибути о 10 год. Разом з провідником громадського двору та начальником служби порядку. Взяти з собою громадян, які добре працювали протягом року (Рацево – 4 особи, Калантаєво – 3 особи) [57; 245].

10.06.43.

Навчання в українській школі буде тривати по 01.07.43. Літня перерва з 01.07. до 31.08.43 [58; 355].

19.08.43.

Розраховувати на дрова (полутерку) для сільуправ, лікарень, шкіл не можна. Потрібно зараз же потурбувати про заборону цих установ торфом, хмизом тощо [59; 386].

Директорам шкіл з'явитися до райуправи:

1. Заяви вчителів, що мають бажання працювати в наступному році.
2. Список учнів, що закінчили в 1942-43 рр. IV клас [60; 409].

І насамкінець подаємо цікаві матеріали, що стосують найбільш невдалих „гуманістських„ проектів окупаційної влади, метою яких був грабунок населення, що приховувався за благородними гаслами. Як свідчать документи, населення, попри всі намагання влади, не поспішало вносити кошти до даних інституцій. Вони, так і не набувши розмаху, були ліквідовані.

КОМІТЕТ САМОДОПОМОГИ.

ПОЛОЖЕННЯ

про Український комітет Допомоги [61; 272-273].

Збір коштів для сиріт приюту – 1 крб. Щомісячно з кожного двору.

Відзначено сільуправи сіл Чернече, Бужин, Чигиринівка, Самбросівка, Кудашево, Вітово, Деменці, Мордва, Тіньки, Топилівка, Худоліївка. Від інших сільуправ коштів не одержано. Мабуть, старости дбають про своїх дітей, а за бідних сиріт забули [62; 266].

Кошти не внесено до 20.12.42., на 24.12. 42. – все ще не виконано.

10.11.42.

Необхідно переглянути на лікарських комісіях всіх інвалідів з метою визначення інвалідності (на лікарській комісії) з метою визначення інвалідності та дійсної нужденності у грошовій допомозі з боку держави.

Явка інвалідів, що потребують допомоги на медогляд до лікарської комісії обов'язкова.

Мировий суд просить негайно скласти списки дітей та надіслати в Чигирин:

1. Круглих сиріт.
2. Позашлюбних дітей.
3. Шлюбних дітей розведених подруж.
4. Повнолітніх, які мають 21 рік, але внаслідок духовних або фізичних уломностей недієздатні.
5. Немічних старих осіб, які потребують піклування зі сторони другої особи (станом на 1942 р. в Рацево таких осіб проживало 758) [65; 257].

При домовому комітеті відкрито дитячий притулок в Чигирині. Здавати кошти в Чигиринський банк на утримання дітей [66; 222].

ТОВАРИСТВО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА

30.01.42.

При Чигиринській райуправі організована ініціативна група по організації товариства Червоного Хреста по місту Чигирину та Чигиринському району.

Мета і завдання товариства Червоного Хреста – на всій звільненій від більшовизму українській території важливі і почесні.

В умовах війни, в той час, коли тисячі сімей обездолені жидо-більшовиками, тисячі сиріт та безпритульних дітей чекають на громадську допомогу, Товариство Червоного Хреста повинно виступити як справжній захисник інтересу обездолених людей, створити допомогу як матеріального характеру, так і в рації допомоги по розшуку відсутніх батьків, чоловіків та інших членів родин, підхвачених війною та жидо-більшовицькими бандами.

Отже, звертаючись до Вас, просимо негайно організувати у Вас сільське Товариство Червоного Хреста, визначити одного уповноваженого від товариства та розгорнути широку роботу по масовому втягненню до товариства членів та організувати допомогу за рахунок доброхотних пожертв громадян Вашого села та членів товариства.

Про організацію товариства та виділення повноваженого Вашого села до Товариства Червоного Хреста повідомити до 05.02.42. надісланими протоколами організації, після чого Вам будуть дані інструкційні вказівки про подальшу роботу...[67; 26].

23.03.42.

Ліквідація Червоного Хреста.

На підставі розпорядження окружного комісара п. Ланге від 13.03.42. Червоний Хрест як організація не дозволена, ліквідується. Все майно Червоного Хреста, кошти, майстерні передати по описам та по актам районній Райспорживспілці.

По селах уповноважених Червоного Хреста розпустити і все майно, кошти, зібрані по селах, також передати в розпорядження Райспоживспілки. Термін ліквідації до 25.03.42 [68; 8].

До 10.04.42.

Замість ліквідованого Червоного Хреста створити Міськпромкомбінат, якому передано всі матеріальні цінності Червоного Хреста [69; 96].

Наведений масив архівних документів, що характеризує особливості адміністративно-господарської організації життя населення Чигиринського регіону дозволяє неупередженим поглядом обвести недостатньо досліджену сторінку досить короткого для історії, проте важкого і виснажливого для народу періоду.

Документи, подані в статті потребують подальшого опрацювання та поглибленого аналізу, спонукають до перегляду усталених стереотипів та переоцінювання окремих подій.

Посилання:

1. Державний архів Черкаської області. - Р - 58 с. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.6
2. Там само. - Арк. 303.
3. Там само. - Арк. 85.
4. Там само. - Арк.29.
5. Державний архів Черкаської області. - Ф - 1353. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.17.
6. Там само. - Арк. 19.
7. Там само. - Арк.25.
8. Там само. - Арк. 159.
9. Там само. - Арк.123.
10. Там само. - Арк. 135.
11. Там само. - Арк.135.
12. Там само. - Арк. 359.
13. Там само. - Арк.361.
14. Там само. - Арк. 376.
15. Державний архів Черкаської області. - Р - 58 С. - ОП.1. - СПР. 1. - АРК. 15.
16. Там само. - Арк. 10.
17. Там само. - Арк. 321.
18. Там само. - Арк. 251.
19. Р - 1252. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.7.
20. Там само. - Арк. 4.
21. Державний архів Черкаської області. - Ф - 1353. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.25.
22. Там само. - Арк.27.
23. Там само. - Арк. 344.
24. Там само. - Арк. 229.
25. Там само. - Арк. 318.
26. Там само. - Арк.377.
27. Там само - Арк. 387
28. Там само. - Арк.389.
29. Там само. Арк. 42.
30. Там само. - Арк. 148.
31. Там само. - Арк. 96.
32. Там само. - Арк. 189.
33. Там само. - Арк. 190.
34. Там само. - Арк. 220.
35. Там само. - Арк.221.
36. Там само. - Арк.397.
37. Там само. - Арк. 400.
38. Там само. - Арк. 380.
39. Там само. - Арк.263.
40. Там само. - Арк.141.
41. Там само. - Арк.142.
42. Там само. - Арк. 99.

43. Там само. – Арк. 75.
44. Там само. – Арк. 63.
45. Там само. – Арк. 42.
46. Там само. – Арк. 36
47. Там само. – Арк. 57.
48. Там само. – Арк. 168.
49. Там само. – Арк. 150.
50. Там само. – Арк.393.
51. Там само. – Арк. 151
52. Там само. – Арк. 145.
53. Там само. – Арк. 70.
54. Там само. – Арк. 276.
55. Там само. – Арк. 298.
56. Там само. – Арк. 222.
57. Там само. – Арк.245.
58. Там само. – Арк. 355.
59. Там само. – Арк. 286.
60. Там само. – Арк. 409.
61. Там само. – Арк. 272-273.
62. Там само. – Арк. 266.
63. Там само. – Арк. 267.
64. Там само. – Арк. 149.
65. Там само. – Арк.257.
66. Там само. – Арк. 222.
67. Там само. – Арк. 26.
68. Там само. – Арк. 87.

Один із стендів, які виставлялись у холі школи під час роботи конференції

ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ЧИГИРИНСЬКОГО КРАЮ ЗА НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ

Один із стендів, які виставлялись у холі школи під час роботи конференції

АБАШНА Людмила Олександрівна
молодий науковий співробітник
Національного історико-культурного
заповідника “Чигирин”

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ 1941 – 1944 РОКІВ НА ЧИГИРИНЩИНІ: ХРОНІКА ПОДІЙ

5 серпня 1941 р. фашистські загарбники вступили на Чигиринщину. 7 серпня 1941 р. – окупували Чигирин. На території району запанував режим терору і насильства.

“Місто входить до складу генерального округу “Миколаїв”, (центр м. Миколаїв), що охопив територію Миколаївської (без західних районів) і Кіровоградської областей.

У Чигирині створили німецьку адміністрацію на чолі з гебітскомісаром Ланге і гебіткомендантом Зігом [1, 27]. Районним комендантом призначили Клебера, бургомістром міста – чигиринського перукаря, німця за походженням, Германа Петровича Молікера [4, 24].

Нова влада вводить “правила життя”, для окупованих (Див. додаток 1, 2).

Загарбники внесли свої поправки щодо ведення сільського господарства. За розпорядженням коменданта всі працездатні кожного дня повинні були працювати в так званому громадському дворі: орати, сіяти, збирати врожай і все вирощене відправляти до Німеччини. За найменшу спробу ухилитись від роботи тяжко били, саджали під арешт, погрожували розстрілом. Крім цього, з дворів забирали все, що можна було взяти: корів, свиней, птицю, одяг.

Контролювалась будь-яка діяльність громадян. Ось приклади розпоряджень нового уряду.

“Все наявне молоко від удою повинно повністю здаватись на маслозавод через зливні пункти. Молоко завідуючі сепараторних і зливних пунктів мають приймати по неділях і по вечорах” [2, 12].

“Бажаючі вудити рибу в диких водах повинні брати посвідчення в райуправі до 1 червня. Вартість 10 крб.” [2, 16].

“Генеральним комісаром видано розпорядження, згідно з яким на кожного птахівника (власника птахів), накладено обов’язок здачі 260 яєць на рік. Власники дворів мають здати в кожному випадкові байдуже чи від 5 чи від 20 курок, лише 260 яєць на рік” [7, 3].

Змиритися з цим беззаконням означало програти війну, здатися.

Вже 10 серпня 1941 року у Чигирині почала діяти підпільна комсомольська група, якою керував Хоменко Володимир Григорович

та диверсійна комсомольська група, яку очолював Віктор Іванович Руденко.

В розпорядженні месників були радіоприймачі. Комсомольці поширювали серед населення зведення Радінформбюро усно і у вигляді листівок. Закликали жителів чинити саботаж загарбникам, зривали мобілізацію молоді на роботу в Німеччину.

“У вересні 1943 р. зірвали дерев’яний міст на шосейній дорозі Чигирин-Черкаси, підірвали склад з пальним... Членами організації систематично виводився з ладу телефонно-телеграфний зв’язок на дільницях Кіровоград, Сміла, Чигирин з Черкасами, Новогеоргієвськом, Кременчуком та Знам’янкою” [8, 164].

В 1941 р. Кіровоградський підпільний обком організував більшовицьке підпілля. В Чигирині створюються 3 підпільно-диверсійні групи, керівниками яких були призначені комуністи Марков Федір Маркович, Прахов Михайло Захарович, Сірченко Іван Хомич, діяв полк народного ополчення під керівництвом учасника громадянської війни Матвія Настевича, партизанський загін Кравченка (ініціали невідомі – авт.).

На жаль, практично всі ці загони були знищені в 1941 році. В 1943 р. проходить друга хвиля створення і діяльності партизанських загонів.

При безпосередньому керівництві Українського штабу партизанського руху (УШПР) та не без допомоги місцевого населення на території Холодного Яру було створено і діяло 8 партизанських загонів, а саме:

- партизанський загін ім. Ворошилова (ком. Куценко А. С.);
- партизанський загін ім. Держинського (ком. Петров Є. І.);
- партизанський загін “За Родину” (ком. Кришталь М. П.);
- партизанський загін “За Победу” (ком. Гутнін О. М.);
- партизанський загін “Москва” (ком. Боровиков І. М.);
- партизанський загін ім. Сталіна (ком. Дубовий П. А.);
- партизанський загін ім. Суворова (ком. Володін В. М.);
- партизанський загін Присяжнюка І. Ф.

Навіть така велика кількість партизанів у Холодному Яру не вберегла 2 хутори нашого району від страшних розправ окупантів.

Географічне положення хуторів Буда та Вдовичино постійно бентежили уяву фашистів. Вони вважали, що в цих населених пунктах переховуються полонені, втікачі з навколишніх сіл, хуторяни допомагають партизанам і підпільникам.

18 червня 1943 р. хутір Буда був оточений каральними загонами. Всіх жителів зігнали до центру і поділили на 2 групи. Працездатних і здорових відправили на роботи в Німеччину. Старих, хворих, дітей погнали до заздалегідь підготовленої ями і розстріляли. Загибло 82 жителів Буди.

Ранок 19 жовтня 1943 р. у Вдовичино розпочався із стрілянини. Безкінечні кулеметні та автоматні черги стихали лише під вечір. До цього часу важко з'ясувати скільки людей загинуло у селі (цифри різні). “2 січня 1944 року Радінформбюро повідомило всьому світу про розстріл німецько-фашистськими окупантами 1070 мирних жителів українського села Вдовичино” [8, 81].

Не обминуло Чигиринщину й ще одне лихо війни. В 1941 – 1942 рр. Молодих людей агітували їхати працювати в Німеччин. (Додаток 3). Агітки запевняли, що там всі будуть мати гарні умови проживання, заробітну плату, їжу. Згодом, такі матеріали вже не сприймалися позитивно на окупованій території. Люди намагалися ухилитися від таких поїздок, втікати. З 1943 р. молодих, фізично здорових хлопців і дівчат (переважно 1921 – 1927 р.н.) в примусовому порядку вивозили до Німеччини, як рабів. Тавро остарбайтера в нашому районі отримали 1161 особа.

Звільнення району розпочалося в другій декаді 1943 р. Зі спогадів колишніх солдатів 5 гвардійської повітрянодесантної дивізії, які брали участь у визволенні Чигирина, дізнаємось, що масштабних боїв не було, але: “на шляху просування... зустрічались укопані кулемети, які затримували просування... роти автоматників. але командир... організував так ведення бою, ...що втрати були незначні” [5, 46].

“Боїв за місто складних не було, але кілька діб вони йшли. Місто не було зруйноване. Німцям ми не дали такої можливості і воно, слава Богу, вціліло” [6, 47].

У зведенні Радінформбюро за 12 грудня 1943 р. повідомляється “на захід від Кременчука наші війська, зламавши опір оволоділи районним центром Кіровоградської області м.Чигирин, а також зайняли населені пункти Бужин, Тіньки, Галаганівка, Чернече, Херсонка”.

Визволенням Чигиринщини ми завдячуємо підпільникам, партизанським загонам, частинам і з'єднанням 52 армії (373 Миргородській Червонопрапорній стрілецькій дивізії), 4 гвардійській армії під командуванням генерала Галаніна (69 гвардійська Звенигородська стрілецька дивізія, 138 стрілецька Карпатська Червонопрапорна ордена Суворова, 20 гвардійський стрілецький корпус, 5 гвардійська повітряно-десантна дивізія).

По закінченню бойових дій на Чигиринщині, більшість підпільників, партизанів, місцевих жителів, була зарахована до частин Червоної Армії і разом з ними продовжили звільнення захоплених ворогом територій.

Внаслідок господарювання гітлерівців протягом 2,5 років (з 7 серпня 1941 р. по 10 січня 1944 р.) економічне становище Чигиринщини прийшло у повний занепад. З руїн його підніматимуть 32090 осіб дорослого населення [3, 107].

Література:

1. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – р-539, оп. 1, спр.1.
2. ДАЧО. – р-1351, оп. 1, спр.1.
3. ДАЧО. – р-539, оп. 1, спр.15.
4. Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). – Розповідь Хоменка В.Г., 1922 р.н., уродженця м.Чигирин.
5. МПДА – Розповідь Лепського Ф.Л., 1925 р.н., уродженця с.Піщане Кременчуцького р-ну.
6. МПДА – Розповідь Борисова М.І., 1923 р.н., уродженця м.Москва.
7. Добра воля до співпраці винагороджується // Кіровоградські вісті. – 10 березня 1943 р.
8. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Збірник документів. – Дніпропетровськ, 1965.

Додаток №1

Наказ

На підставі наказу Гебітскомісара в межах Чигиринського району від 20 травня 1942 року

Наказую:

§1. Носити усьому цивільному населенню особисті документи завжди при собі та при вимозі пред'явити німецькій жандармерії або службі порядку.

§2. Всі радіоприймачі, що знаходяться в приватному користуванні негайно здати райслужбі порядку до 25 травня 1942 року.

§3. Заборонити усі переселення по залізниці цивільному населенню, проте можливе переселення на постійне місце проживання гужовим транспортом в супроводі виділених для цієї мети представників поліції. Люди, що порушать це, будуть затримані німецькою жандармерією чи то поліцією та відправлені в робочі лагерь.

§4. За виконанням мого наказу мають слідкувати шуцмани сіл району та м. Чигирин

Чигирин та

Начальник служби порядку м.

району Нужденко”.

ДАЧО. – р-1351, оп. 1, спр.1, арк.8

Додаток №2

Наказ №53 від 2 серпня 1943 року

На основі Олександрівського Гебітскомісаріату

Наказ

1. Встановити час для ходіння по вулицях місцевого населення від 4ох годин ранку до 9 годин вечора. Всі розваги до 9 годин вечора.

Начальник

Чигиринського

жандармського

райуправи

поста Керн. Товариство старшини

П.Запорожченко”.[2,18]
ДАЧО. – р-1351, оп. 1, спр.1, арк. 18.

Додаток №3

Районним старшинам
Олександрівки
Єградківки
Кам’янки
Чигирина

Відносно відправки добровольців до Німеччини

Як уже було оголошено, робітники та робітниці всіх спеціальностей за винятком робітників, які працюють в сільському господарстві (колгоспи та радгоспи) можуть добровільно записатися на роботу для відправки їх в Німеччину.

Число добровольців для районів нашого повіту встановлено наступне:

Олександрівський – 200 чол.

Єградківський – 50 наявна кількість бажаючих

Кам’янський – 300 чол.

Чигиринський – 450 чол.

Запис добровольців переводиться як від чоловіків так і від жінок віком не менше 15 років та не старше 45 р. при чому, ці особи повинні бути безумовно здорові та працездатні.

За умовою наказу сім’ї виплачують з каси гебітскомісара 130 крб., а також видається пайок по 2 категорії.

Реєстрація бажаючих буде проводитись в Олександрівці. Сама відправка буде проведена 11 червня 1942 р. з м. Кіровограда. Кожен від’їжджаючий до Німеччини повинен взяти з собою при наявності, верхню одіж, білизну, дорожній посуд (на час подорожі) для їжі та води.

Підписав Гебітскомісар Ланге.

ДАЧО. – р-1351, оп. 1, спр.2, арк. 1.

КУКСА Раїса Григорівна

*ветеран праці, вчителька-пенсіонерка
Суботівської загальноосвітньої школи I-III ст.,
відмінник народної освіти, дитина війни*
ДИТЯЧІ СПОГАДИ ПРО ВІЙНУ

Я, Кукса Раїса Григорівна, народилася в

1938 році, 25 листопада, в сім'ї військового Манжелей Григорія Михайловича і Любові Никандрівни. Тато був старшим лейтенантом тодішньої Червоної Армії, мама – простою українською дівчиною. Через 2 роки і 5 місяців семимісячною народилася моя сестричка Майя.

22 червня 1941 року нас застало в Білій Церкві, де тато служив. Коли почалася війна, 22 червня тата відразу відправляють на передній край захищати Батьківщину. Відправляли так дуже швидко, що він лише сказав мамі, щоб їхала хоч до його батьків у Дніпропетровську область Царичанський р-н с. Прядівка, хоч до своїх батьків у Черкаську область Чигиринський р-н, с. Рацево. Мама вибрала своїх батьків. Зі спогадів мами:

“На Білу Церкву відразу ж почали налітати літаки, і дуже бомбардували місто. В місті почалася паніка. Люди залишали все. Можна було зайти без продавця в магазини, установи залишилися без керівників. Люди почали евакуюватися. Дружинам військових запропонували першим. Подали потяг...”.

Мама залишає двокімнатну квартиру з усіма речами. Бере тільки двох маленьких дітей, необхідні речі і вирішує їхати.

Пасажири заповнили ешелон. Але не так просто було виїхати. Фашистські літаки без перестану продовжували налітати і бомбардувати місто. Особливо вокзал. Люди бігли в кукурудзяне поле, що було поряд із вокзалом і ховалися. Мама також туди побігла із двома дітьми: семимісячною сестричкою і дворічною мною. Лив великий дощ. Кілька разів люди залишали вагони. В мами вже не було сил. Поряд стояв товарний потяг, навантажений тракторами. Мама вирішила залізти на платформу товарного потяга і сісти з нами в кабіну трактора, надіючись, що, дасть Бог, прилетять наші літаки, що супроводжують потяги. І потяг вирушив. Так ми доїхали до міста Черкаси...

Ми вийшли в Черкасах, а ще треба подолати 70 км, бо Рацево було розташоване за 12 км від Чигирини. Там зараз Кременчуцьке водосховище.

І раптом мама на залізничному вокзалі побачила чоловіка-односельця. Виявляється, він приїхав когось зустрічати. Мама впрошує його взяти двох маленьких дітей і валізи на підводі, при цьому віддаючи йому всі гроші, що в неї були, а сама всю дорогу йде пішки. Так ми приїхали до дідуся й бабусі в с. Рацево.

Що мені запам'яталося?

Я пам'ятаю, як німці в'їжджали в село. З'явилися на великих машинах. На вулиці не було дорослих людей, лише ми, діти, виглядали із-за тинів. Це було десь під кінець літа.

Пам'ятаю, зимою вже розселилися по хатах. У нас ніхто з окупантів не жив, тому що була велика сім'я. А лише німецькі

солдати їли за двома великими столами, бо поряд у сусідів стояла їх пересувна кухня. Інколи заходили у хату погрітися із великим собакою. А я ходила по лежанці, і дуже боялася.

А ще пам'ятаю трошки і мама розповідала про таке:

“У мами був брат Кам'яний Микита, який перед війною жив у Жмеринці Вінницької області і працював фельдшером. Коли почалася війна, і вже у нашому селі були німці, потайки з'являвся дядько. Він мав зв'язки з партизанами, напевно, його сюди було направлено. Він надовго зникав і таємно з'являвся уночі. Домовилися, що він буде три рази стукати у вікно, яке було на задній стіні хати. Про це дізналися поліцаї і донесли на нашу сім'ю.

Маму викликали в комендатуру, а потім прийшли із обшуком і сказали, якщо не видамо його, то підкладуть міну і з усіма мешканцями підірвуть хату.

Дядько дізнався про це: здався поліцаям, а ті доставили його в комендатуру. При допиті він сказав, що в нього є зброя, яка захована у копиці сіна в наших сусідів. Його привели два німці, щоб він знайшов зброю. Дядько почав розкидати верхню частину великої копиці, німці заговорилися, він скористався цим моментом, зсунувся з копиці і побіг у бік болота через город, на якому були вивезені купи гною.

Втікач лавірував між ними, а німці ганялися за ним і стріляли. Це була зима, болото замерзло. Він ускочив у зарослі очерету, а німці побоялися далі бігти за ним, бо вже починало темніти. Всі думали, що його вбили, але він дав знати про себе більше, як через місяць. Пораненого дядька переховували односельці. Більше він не з'являвся у селі, а прийшов після того, як німці відступили із села. Був поранений у руку, і я допомагала йому робити перев'язку.

Ще пам'ятаю, як німці всіх чоловіків, які залишилися в селі, і молодь гнали у Німеччину. Забрали і нашого дідуся. А він вже з паличкою ходив, мама пішла слідом, просила, щоб його відпустили. Побачивши, що він не може вільно пересуватися, поліцаї його трусонули так, що він упав, і залишили.

Згодом німці забирали всю худобу, також вивозили в Німеччину. Обходили всі двори і самі виганяли худобу. Ми були всі у дворі, коли і до нас зайшли. У сараї стояла тільна телиця. Один із німців попрямував до сараю, а ми завмерли, боялися, що заберуть. Але він, побачивши дітей і старих людей, мабуть зглянувся над нами і сказав, що немає ніякої худоби. Ми дуже зраділи і дякували, що й серед німців були чуйні люди.

Пам'ятаю, як був виданий указ про заборону ввечері і вночі світити каганець, а ми засвітили, бо в хаті було двоє старих і двоє малих дітей. Зайшли поліцаї і маму вдарили шомполлом з гвинтівки.

Невдовзі того поліцая вбили партизани чи підпільники.

Майже за кожною хатою був виритий окоп, щоб ховатися. Був він і в нас, десь метрів за сто від хати.

Ось настала осінь 1943 року, коли німці почали відступати. Я пам'ятаю цю ніч. У нашому селі вони відступали без боїв, уночі. Уся наша сім'я була в окопі, а ми удвох з мамою сиділи в хаті біля вікна. На вулиці з'явилась колона німців. Йшли тихо. А коли порівнялися з нашим сараєм, який був довгим і протягувався через увесь двір, черкнули запальничкою. Мама злякалася, думала що палять сарай, але виявилось, що вони, мабуть, прикурювали, бо сарай залишився. Вони йшли тихо, щоб бути непоміченими.

Від тата крім одного листа ще в 1941 році, ніякої звістки не було. А весною 1944 року отримали повідомлення про те, що він після того, як потрапили в оточення, пропав безвісти. Ніяких більше звісток не було.

Почалося наше напівсирітське життя. Настав день Перемоги, ми з сестричкою чекали тата додому.

В 1946 році я пішла до першого класу. Деякі чоловіки поверталися і 1946 року, а від нашого тата жодної вісточки.

Всі роки, що ходила в школу, було, йду додому, а це десь 2,5 км, усамітнююсь і мрію, що я прийду, а тато нас чекає дома, і як я буду його зустрічати.

Але так і не довелося зустріти. Як хотілося, щоб про нас турбувався і тато, а не тільки мама. Але це були лише мрії.

Тяжким запам'ятався 1947 рік. Особливо весна і початок літа. Сестричку забирали в лікарню, там допомагали дітям-напівсиротам з харчуванням. А мені доводилося на своїх маленьких плечах щодня носити кінський щавель, по який ходили десь за 2 км. Варили із нього такий борщ, що й до цього часу пам'ятаю його терпкий смак.

Влітку сестричку забрали у Чигирин у дитячий табір. Вона дуже плакала, а мені так хотілося піти на її місце, але шкода було і маму, яка одна турбувалася про нас п'ятьох: дідуся, бабусю і нас двох малих.

У школу ходили напівроздягнені, напівроззуті. Хіба раз вчителька відтирала зашпори на руках і ногах. А коли потрапила в лікарню, то ми всім класом ходили провідували її, носили передачу, що в кого згодилося. Занять у школі не пропускали.

З малих років почала працювати на городі, пасти корову. Удвох із мамою волами орали 0,70 га городу. Я водила волів, а мама ходила за плугом. Весь час допомагала мамі молотити жито, якого було десь 0,50 га щороку. А в 6-7 класі сама молотила, а бабуся допомагала вибрати околот і перевіяти зерно. Дуже раділа, коли мама дозволяла іти за неї на роботу. Попробувала і снопи в'язати, і ящики із зерном відносити від машини, яка молотила, і полоти.

Але запам'яталися і радісні дні. Як готувалися до свят, до шкільної новорічної ялинки. З початкових класів я була учасницею художньої самодіяльності. А ще запам'яталося, як літом за наказом мами ішла на берег і відбілювала полотно, те що мама за зиму напряла і наткала.

Хочеться побажати дітям, щоб над їхніми головами завжди світило ясне сонечко, не падали бомби, не рвалися снаряди. І щоб їм ніколи не довелося виглядати своїх батьків, як виглядали їх ми – діти війни.

ШУЛЯКОВА Лідія Іллівна
ветеран праці, дитина війни (1936 р.н.)

КІЛЬКА ЕПІЗОДІВ З ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ СУБОТОВА ПЕРІОДУ ОКУПАЦІЇ

Вперше я побачила німця верхи на коні, який проїхав нашою вулицею на урочищі Оболоні. Мати з своєю сестрою Хтодоською перемовлялись: “Це німець, мабуть, війна наближається. Це 1941 рік”.

Під час окупації в нашому дворі за повіткою, на зеленій полянці, стояла голуба легкова машина, тобто штабна, – як говорили. В ній була рація і постійно чергував німець. Решта осіб 8 – 10 кудись зникали, з'являлись, грали в повітці в карти. Коли сідали обідати, брали мене на коліна, намазували булку маслом і давали мені їсти, потім давали мені шоколад в формочці з зубцями. В матері вимагали приготувати салат з цибулі, огірків, помідорів. Але мати не розуміла їхньої вимоги. Тоді один з них вийняв з нагрудної кишені маленький словничок і знайшов там назву овочів. Мати прочитала : “Цибуля ...– йо, йо, цвібель, цвібель...”. Мати приготувала їм салат, вони були задоволені.

Коли зі сторони Новоселиці летіло кілька літаків наших і почали скидати бомби, то один німець, який стояв біля хати, схопив мене на руки, поніс в хату в спальню і накрив собою.

В 1943 р., коли гнали ворога на захід, німці прорізували зарослі, кущі, кукурудзу, щоб партизани не ховались. У нас на городі була кукурудза і взвод німців її знищував. Командир взводу зайшов, вірніше забіг в хату, закутавшись шарфом, і голосно вимовляв : “Зуби, зуби, ой, зуби ...”. Потім попросив чогось теплого. Мати з печі дістала нагріте молоко (у нас якраз була півторамісячна мала сестричка Марійка). Він сів біля столу, прохолоджував молоко, але випити не встиг, його погукали німці. Через певний час він знову прийшов, боліли зуби. Мати його запитала, звідки він знає нашу мову. Він відповів, що його мати уродженка с. Іванівки (Янича). Батько в імперіалістичну війну з нею одружився і завіз у Німеччину. Почав

показувати фотографії сім'ї – батька, матері, сімох братів. А тоді каже: “Братів уже немає в живих, усі загинули, а лишився один син. “Сталін і Гітлер чай п'ють, а ми кров проливаємо”, – сказав і заплакав. Мати почала Марійці готувати молоко з юшкою цукрового буряка, а він питає: “А що це таке?” Вона йому пояснила, що солодкий буряк, щоб дитина краще пила молоко. Він вийняв із своєї сумки свій пайок цукру, поклав на лежанку і каже: “Будеш давати цукор дитині”.

Пам'ятаю, що у Маляренка Євмена на Раківці знизу від берега в гору було викопане сховище, де ховався і мій батько, я також там бувала.

Ховалися ми в своєму городі під грушею, де було викопано яму, зверху прикривалась якось, і ми в ній ховались. Ховались вночі в канавах, в кукурудзі, на печі за цегляною стіною, щоб кулі не пробрили, часом, стіну. Бачила, як горіла школа, що була на горі біля Іллінської церкви. Залізо з покрівлі скручувалось і горіло, розлітаючись в різні боки.

Пішла до своєї тітки Хтодоськи погуляти, погратись ляльками, ганчірками. Прийшла, а їх нікого немає вдома. Я вийшла на дорогу, стою і дивлюсь, як згори летять літаки в напрямку Тясмина. На крилах позначки “О”.

Я почала рахувати: раз, два, три ... і раптом почалась стрілянина, летять бомби. Я заховалась під купи очерету, що стояли схилені до хати. Коли літаки пролетіли, я пішла додому, вірніше побігла, а Бевзенко Марія Іванівна (нині Кукса) стояла, розіп'явшись хрестом, у себе під повіткою. Коли я прибігла додому – нікого дома не було. В хаті всі вікна були без скла. За городом за 50 м від хати впала бомба, від якої залишилась воронка діаметром до п'яти метрів і глибиною 3 – 4 м. Довго вона там ще була. Матір я знайшла у сусідів.

В село зайшли наші війська. Якого дня, я не пам'ятаю, але добре пам'ятаю що це було дуже рано. Почули голос жінки: “Товариші”. Всі дуже були раді що вже “наші прийшли”. У нас в хаті розмістились солдати, почали вимагати в матері горілку. Вона каже, що в неї горілки нема. Один з солдатів забрав матір і під дулом пістолета кудись хотів її вести, а назустріч з'явився, мабуть, із старших, і солдат тоді її залишив: “Твоє щастя”.

Я ходила і збирала собі іграшки, тобто запали від гранати. Вони були різнокольорові. Ні я, ні мати не знали, що то таке. А один із солдатів побачив і сказав, щоб цього більше не брали в руки, бо то “опасно”. Але я не каюлась і з своїми друзями вишукували все, навіть снаряди, які не розірвались, носили на собі, ризикуючи життям, але все обійшлося добре.

КАПЛОУХА Ганна Василівна

ветеран праці, вчителька-пенсіонерка Суботівської загальноосвітньої школи I-III ст., голова Суботівської ради ветеранів війни і праці

СЕЛО ГУЩІВКА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ В ЧАСИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

1941 рік, червень місяць. Я – студентка Олександрійської педшколи, здаю державні екзамени. Залишилось здати історію педагогіки і російську мову і літературу (усно). Неділя, 22 червня. Я і ще дві студентки жили на квартирі у людей. Ранок, сидимо і готуємося до екзамену. Радіо гомонить. 9 годин. Аж ось по радіо передають: “Внимание! Внимание! Будет говорить министр иностранных дел Вячеслав Михайлович Молотов!”. Так повторили три рази. Ми всі у хаті здивовано чекаємо його виступу.

І тут Молотов тривожно повідомляє про віроломний напад німецької армії на Радянський Союз без оголошення війни. На західному кордоні ідуть запеклі бої, уже бомбардували Київ, великі міста України. Іде війна. І Молотов у своїй промові звертається до народу Радянського Союзу – всім, від старого до малого стати на захист Батьківщини. Країна в стані війни. Ми стривожені – всім не віриться, що це дійсно так. Ми (студенти) біжимо у педшколу. У центрі міста гучномовець по радіо знову і знову передає звернення Молотова. Люди збираються – слухають, охкають, плачуть. Страшно – Війна.

І в цей же день – 22 червня ми (студенти) біжимо до сільськогосподарського технікуму, який розміщений біля залізничного вокзалу, а там уже госпіталь і поранених бійців повно – попередер’язувані ноги, голови і т. д. – з-під бинтів виступила кров – дивитись нам було дуже страшно і дивно. Ми переконуємось, що дійсно іде вже війна.

У понеділок, 23 червня в нас у педшколі прийняли обидва екзамени видали атестати про закінчення педшколи і направлення на роботу – заспокоїли, що війна 2-3 місяці і закінчиться, їдьте на роботу по направленню. А зараз усі по домах. Ми зібрались, що можна взяти у руки (одяг, взуття) і на залізничний вокзал. Студентів багато, плачемо (дівчата), прощаємось.

Але на вокзалі народу дуже багато – всім треба кудись їхати, а пасажирських поїздів уже немає, а тільки військові, і всі їдуть у напрямку на захід.

Мені прийшлося іти пішки з Олександрії на Чигирин через Користавку, Косівку, Глинське, Стецівку, Чигирин. Нас (студентів) ішло 5 осіб. Спали у жолобах на фермі у с. Косівка.

Я уже дома. В селі теж тривога. Іде мобілізація молоді на фронт – вирядження, плачі, тривога.

В червні місяці 1941 р. перед вступом німців, всіх людей Чигиринщини було мобілізовано на роботу – копати протитанкові окопи на степу між Дніпром і Тясмином від с. Топилівки і аж до с. Калантаєво (було таке село до утворення Кременчуцького водосховища). Всі дорослі люди (чоловіки і жінки) вийшли, виїхали на поле з усіх сіл придніпровських (Топилівка, Боровиця, Тіньки, Рацево, Бужин, Вітово, Калантаєво, Андрусівка, Гушівка, Чигирин і т. д.). Людський мурашник простягнувся на декілька кілометрів. Копали окопи завширшки 2 м і глибиною 2,5 м. Всі активно робили, ніхто не скаржився, ніхто не вимагав зарплати. З колгоспів кожного дня привозили продукти для своїх людей і передачі від родичів. Спали всі люди (кому далеко додому) або на полі, або в повітках ближніх сіл. Німецькі літаки часто пролітали дуже низько над цим дивом. Були випадки, що стріляли з автоматів по людях. Як летіли їх літаки, то люди розбігались у сторони.

Керували роботою військові Червоної Армії. Я, моя сестра Надія і батько теж брали участь у цій роботі, а мати щодня передавала нам продукти. Копали ці окопи два тижні. Майже до самого вступу німців у Чигирин. Тоді був наказ припинити ці роботи. Люди роз'їхались по домах.

Але ці окопи ніхто не використав, бо до Дніпра з Чигирин рухалась німецька армія машинами і мотоциклами.

А 6 серпня, в неділю, я іду в Чигирин розшукувати батька, бо вже три доби його немає додому. Працював він у Чигирині на цегельному заводі бухгалтером. Прийшла я на базарну площу (де і зараз базар) і бачу, що люди біжать від р. Тясмин і мені кричать: “Не йди, а падай!”. Всі падають. Я запитую жіночку, яка впала біля мене: “Що трапилось?” Вона каже, що німці уже у центрі на тій стороні, а тут тільки ба-бах! – зірвали міст через Тясмин – дошки полетіли у повітря дуже високо. Зірвали міст міліціонери, щоб хоч трохи затримати німців. Начальником міліції був Саламащенко. Вони з Чигирин відступали останні.

Німці рвались до Дніпра. А перед цим на площу між Дніпром і р. Тясмин було начебто дуже багато скоту – коней, свиней із західних областей – все переправлялось через Дніпро у річковому порту Бужин.

Скотина була голодна – все випасла, земля була чорна – страшно було ревище. Переправити всю нагнану скотину не вдалось, бо уже німці біля Дніпра. Німці оголосили селянам розібрати тварин. Люди

зразу боялись брати, а потім посміливішали – розібрали. Ніхто їх не звинувачував.

Жителі Чигирини і Чигиринщини спостерігали, скільки німецького війська рухалось до Дніпра. Їхали вони машинами і мотоциклами.

І ось 6 серпня німці захопили Чигирин. Я як побачила, що міст зірвали, бігом додому. А батько уже дома – прийшов через болото. Батько розповідав про Чигирин, настрій людей, а тут я зі своїм повідомленням про міст. Обідаємо. У нас дядько і дядина зі своїми дітьми. А тут мотоцикли зупинились біля двору, і у хату йдуть німці. Так ми вперше побачили німецьких вояк. Вони просили “млеко” і мед. У нас не було чого дати, і вони незадоволені пішли. Це була розвідка.

Перед вступом німців у Чигирин часто налітали німецькі літаки – бомбардували місто, але більшість бомб розривались в болоті.

Одного разу зав’язався бій над Чигиринщиною, і був збитий наш радянський літак на полях с. Гушівки. Люди, особливо молодь, бігли туди, де упав літак. Льотчики загинули, літак горів. Знайшли хлопці ногу у чоботі і кусок голови. Це було дуже страшно, усі плакали за льотчиками.

Ось ми і стали жити в окупації.

Німці, увійшовши у м. Чигирин, зразу встановили свою владу – комендатуру, а потім встановили владу і по селах. Я добре пам’ятаю, як німці приїхали у наше село Гушівка. А поліції уже було повно на Чигиринщині. Ішли у поліцію чоловіки – сини куркулів і всі, хто був незадоволений радянською владою. От поліцаї зігнали усіх людей на площу до клубу.

Поставили стіл посередині площі, і тут сам комендант Чигирини виступає і через перекладача повідомляє, що треба обрати голову громадського двору і старосту села. Кандидатурами повинні бути грамотні, справедливі, совісні і слухняні, щоб виконували розпорядження комендатури. Люди обрали головою громадського двору Зелінського Григорія Павловича, а старостою Лабунька Олексія Андрійовича. Обидва до війни працювали на лісопилці м. Чигирини.

Пізніше вони обидва були членами підпільної організації, багато допомагали партизанам продуктами, охороняли молодь від вивозу у Німеччину. Але служили німцям слухняно, цим застраховували себе. Поліція навіть нічого про них не знала.

От так ми жили під час окупації у нашому селі Гушівка. Німців, постійних жителів, у селі не було.

У липні 1941 року хліба уже дозрівали. Ніхто їх не косив. А 6 серпня німці уже на Чигиринщині. І зразу селян заставили косити косами, жати серпами пшеницю, жито за 10-ий сніп. Силою поліція виганяла людей на поле. Людей було багато – косили, в’язали у снопи і складали у полукіпки. А свої снопи окремо. А потім заставили людей

молотити снопи ціпами. Токи робили на полі і так сім'ями молотили теж за 10-ий сніп. Віяли на полі і зерно зразу німці вивозили – куди, не знаю, мабуть, у Німеччину.

З німецької комендатури часто приїжджали німці, встановлювали порядок і все погрожували – хто проти німців, хто не буде послухний, хто допомагатиме партизанам – того буде розстріляно. А свої поліцаї виконували їх наказ. В селі були комуністи – їх часто викликали, били дуже і погрожували, що будуть розстріляні за зв'язки з партизанами. Але зв'язок був і був він тісний.

Молодь села тихо не сиділа в селі. Хотілось веселитись вечорами. І на кожному кутку в святкові дні лунали пісні, музика, перетюкувались з молоддю з різних кутків. А в селі було багато студентів, які не попали на фронт, навчались у вузах у Києві, Черкасах, Полтаві. Вони майже всі під час окупації були дома. От організували у клубі художню самодіяльність. Був драматичний, хоролий і спортивний гуртки. Керував клубом студент Київського політехнічного інституту Шульженко Василь Терентійович. Залучили у гуртки і талановиту молодь села. Ось у 1942 році підготували вечір про Т. Г. Шевченка. Українська сцена. Людей повний клуб. Тут і поліцаї були, і німці з комендатури. Василь Терентійович відкрив вечір, привітав усіх зі святом і, щоб угодити поліцаям і окупантам, у своєму привітанні сказав, що сюди більше жидо-комуністи не повернуться. А були присутні і комуністи. І за ці слова Василь Терентійович після визволення Чигиринщини відсидів 10 років тюрми. Також відсиділи і голова громадського двору та староста по 10 років від дзвінка до дзвінка. А вони ж були підпільниками.

Із 1942 року поліція і німці активно ганялись за молоддю, щоб відправити до Німеччини. Коли будуть ловити молодь (у який день чи ніч) знали ці ж керівники – підпільники і повідомляли молодь – тоді молодь вся тікала до лісу, в степ, болото, у яри і т. д. Нікого не вловили і ніхто не був вивезений з села у Німеччину.

У нашій місцевості боїв за Дніпро майже не було. Червоноармійці переправлялись через Дніпро, а за ними німці і бої були вже на лівому березі Дніпра. Багато бійців Червоної Армії не встигали (піхота) за фронтом і в паніці вони залишились у плавнях. Німці їх ніяк не могли вигнати з води (і стріляли і бомбили) і так вони просиділи 13 діб. Вночі селяни їм приносили харчі. Коли фронт відсунувся далі на схід – вони вийшли з води – мокрі голодні змучені хворі. Багато з них (хто здоровіший був) пішли шукати свою частину, а багато залишились жити по селах придніпровщини. Прибились такі вояки і у наше село. Вони ж і розповіли про свої біди у плавнях.

6 серпня 1941 р. німці були уже в Чигирині. Нова німецька влада – комендатура все видавала нові накази, зміцнювала владу на селах під страхом – хто буде непослушний чи матиме зв'язки з

підпільниками чи партизанами – тому розстріл. І дійсно, всіх підозрілих людей саджали у тюрму (називалась гестапо) – там били, знущались, допитували, а потім вночі вивозили у піски, де зараз Новий Чигирин і розстрілювали. Залпи там лунали майже кожену ніч.

А німці, мабуть, думали добре закріпитись на Україні, і думки у них не було, що будуть переможені, а тому дещо цінне для себе зберігали. Так, на полях с. Гущівка був молодий сад, який уже радував 2 роки. Це яблуні і груші. Комендатура розпорядилась цей сад розділити людям по два рядки, але з умовою, що на ряду де ростуть яблуні, щоб не було жодної бур'янини протягом літа, а між рядами, щоб люди садовили різні, але низенькі рослини, такі, як картопля, огірки, квасоля, баштан, морква. Заборонялось садити кукурудзу, соняшник, сіяти озимину. Був суворий контроль над садом. Плоди із саду дозволялось забирати селянам. Селяни у 1941 – 43 роках користувались цією землею і садом.

1943 рік. Літом, десь у серпні над Чигиринщиною, і особливо селом Гущівка пролетів сильний буран. Він багато наробив лиха селянам – розкрив, поламав хилі будинки, прибудови, дерева і т. д. А посередині села – сосновий ліс шириною десь 2 – 3 кілометри і довжиною 8 – 9 кілометрів. Майже всі дерева лісу були зломлені, наче пилкою спиляні. Всі дерева покручені ні проїхати ні пройти.

Про це знали й німці комендатури. Враз з'явилося багато німців з пилками і т. д. Зігнали людей і наказали всім дорослим з кожної хати виходити на роботу для розчистки лісу. Хто відмовиться буде покараний. І закипіла робота. Німці активно по-господарському розпорядились, що робити з деревами. Сосни – високі, стрункі – відпилювали гілки і товсті гілки на одну купу, а дрібні на другу, хвою окремо в купи. Сухостій можна забирати по домах. Так усі і робили. Лісоматеріал відразу грузили і вивозили. Німців розквартирували по хатах. Німці в оселях вели себе стримано. скромно – нічого без дозволу не брали. Але серед німців (як ми дізналися пізніше) було багато наших бійців Червоної Армії, яких погнали у полон і які замість концтабору згодились служити німцям. Всі вони одягнені були в німецьку форму, а говорили російською мовою. Вони самі говорили, що вони полонені. Німці мали на меті вивезти усі уламки від сосни, навіть хвою (для потреб хімічної промисловості), але не встигли. Почалися осінні дощі, бездоріжжя, і робота припинилась. Та і на фронтах уже гнали німців назад на захід.

Ще хочу написати про розробку торфу на болотах. Отже, в 1943 р. німці весь час гонились за молоддю, щоб відправити її до Німеччини, але їм не вдавалось це зробити. Комендатура розпорядилась врахувати молоді роботи в лісі (вони працюють для Німеччини – нікого не трогати). А ще розпорядилась копати торф у затоці Тясмина, що простяглась до села Гущівка. Молодь зразу не

йшла на роботу – боялась. Але німці і поліція твердили, що це для Німеччини (для хімії і на поля). І молодь пішла копати торф.

Копали, різали на великі шматки у формі цегли і складали у купи сушити як люди сушать цеглу-сирець.

Таких куп було дуже багато. А вивезти у Німеччину не встигли через погоду і події на фронтах. Ну, молодь уже не тривожили. Тому з села ніхто не став остарбайтером.

Я добре пригадую, наче зараз бачу, усі події 1943 р. Німці відступали, Червона Армія визволяла міста і села на Україні. Бійці-визволителі родом з України, переступивши кордон України (на сході) ставали на коліна і цілували українську землю, радіючи, що земля батьківська буде вільна від окупантів. Але цих патріотів – визволителів (на жаль) багато не повернулось додому після війни. Вони загинули в боях за свою Батьківщину.

Отже, восени 1943 р. ішли бої за Дніпро, визволялись придніпровські села і міста. Німці тікали на захід різними шляхами. Осінь, дощі, а потім морози, знову дощі, потепління. Всі дороги ґрунтові зруйновані.

Багато німців опинились в трикутнику між Дніпром і Тясмином. Чомусь німецька армія (піхотинці) рухались від Новогеоргіївська (тепер м. Світловодськ) селами на Чигирин. Ось вони їдуть через Вітово, Рацево і через наше село Гушівка. Їдуть великими возами – барками. Тягнуть ці вози коні – вагоновози, у яких копита великі, як у слонів. Дорога мокра, розбухла. Їдуть і йдуть повільно. Всі німці п'яні, брудні, вошиві, у драній одежі військовій, а то і в цивільному. Уже холодно у жовтні, листопаді, грудні, то багато з них позапинані, позакутувані у різне ганчір'я – це така переможена армія. І ось вони через наше село їдуть день, другий, третій, як річка пливе. Забігають у двори до людей, убивають курей, гусей, свиней, і все на свої вози. Тут же скубуть птицю, пір'я летить туманом у сторони а ще п'яні й підспівують, губна гармошка грає. Кухні солдатські на возах варять їжу. Якщо покажеться чоловік чи підліток із селян – зразу кричать: “Партизан”! і убивають. Чоловіки з села всі повтікали у ліс під купи хмизу (ями там покопали), у болото, у яри на степу. В селі залишились жінки і діти. Хлопчиків – підлітків 10 – 13 років матері перевдягали в дівчачий одяг. Два таких хлопчики німці розпізнали і розстріляли – мов партизанів. Уночі німці своїх коней підготовували сіном селян – заводили у повітки до сіна. Так і на нашому дворі були ці коні поставлені до сіна в повітці. Тут у нас був і погріб, у якому була кваснина (капуста, огірки, помідори і т. д.). Вони все брали, їли, вибирали у свій посуд – бовтались в діжках, що після них ми вже нічого не споживали.

Третього дня – день з 7 на 8 грудня припинився рух німецьких вояк. Ми уже не сиділи по своїх хатах, а теж ховались кутком на своїй

горі і спостерігали, що буде. А останні німці (з десятків їх на конях верхи) їдуть із запаленими смолоскипами і під кожну хату сарай устромляли вогонь. Будівлі зразу займалися і починали горіти, бо укриті очеретом, соломою. Так горіло село: у центрі громадський двір, будівлі, склади дерев'яні. В селі крик, стрілянина. Селяни уже знали, що німці палять хати, то понаставляли кругом будівель води у різну дрібну посуду і самі далеко від хати не відходили. То коли останні німці утікали тикали під кожну будівлю – назад не повертались. Хто з людей був близько коло свого подвір'я, то швидко бігли тушити вогонь. Так зберегли свої будівлі. Хто не прибіг, то подвір'я все згоріло.

Ніч... Чути плач і крик людей. Горить село. Але німців уже немає. Ми кутком повертаємось до своїх хат. Розвиднілось... Тихо... Безвладдя... Аж тут знову крик, плач – везуть на кладовище хоронити двох розстріляних хлопчиків. Багато людей збіглося на цвинтар. Всі стривожені, плачуть.

Аж тут у село в'їхали воїни Червоної Армії. Теж на конях – і верхи, і на возах. Зупинились біля кладовища. Багато збіглося людей, і один командир виступив з промовою перед громадою, поспівчував їм за біди, що пережили ми під час окупації і сказав: “Німці більше сюди не повернуться. Хороніть своїх хлопчиків, розходьтесь по домах, заспокойтесь і знову працюйте на перемогу над фашизмом”.

Бійці Червоної армії – переможці усі чисті, помиті, побриті, бадьорі майже всі сибіряки.

Так ми – визволені українці приступили до мирного життя. Чигирин і майже вся Чигиринщина була визволена від німців 12 грудня 1943 р. Під час визволення нашого краю партизани вийшли з Чорного лісу і перші прийняли бій з відступаючими німцями, а тут підійшли і загони Червоної Армії. Бої в основному, точились на території підлісних сіл, а потім перемістились у заплаву річки Тясмин у лісі, шельюгах Розсошинської території. Гущівка і Чигирин уже визволені, а тут ще ідуть бої. Поранених бійців – визволителів було багато, тому у школі Гущівки був відкритий тимчасовий шпиталь.

Партизан, командир загону Руденко Віктор Іванович (сам родом із м. Чигирин) був тяжко поранений у цих шельюгах, де ішов бій. Він потрапив у шпиталь у нашу школу. Він мені був знайомий . Ми обоє учителі і при німцях працювали разом у школі в с. Іванівка (тоді називалось с. Янич). Німці у 1941 р. відкрили школи – п'ятикласні і наказали учителям вчити дітей читати, писати і рахувати, і ніякої політики. Правда, ці школи проіснували 2 чи 3 місяці, і їх закрили.

Отже, Віктор Руденко переказав мені, щоб я йому принесла молока і хліба. Я швидко зібралась і в школу з глечиком молока і хлібиною. Прийшла. Лікар почав визивати: “Руденко Віктор! Де ти ? Обізвись!”. Але ніхто не відзивався. Один поранений борець сказав, що

тільки що винесли двох бійців у морг, може там і Віктор. Лікар забрав мене, і ми пішли у шкільний сарай (морг), де лежали уже мертві бійці. Вони лежали ярусами як дрова – полуторка – один на одному майже до стелі і зверху там був Руденко.

Я з криком і плачами запитала лікаря: “Де будете дівати мертвих?” Відповідь – будемо хоронити у братських могилах. Я його попросила, щоб Віктора похоронили у шкільному подвір’ї, а я перекажу його батькам, бо він же родом чигиринський. Так і зробили. Похоронили на шкільному подвір’ї. Батьки приїхали і забрали його додому. А зараз у Чигирині на Кам’яній горі є гранітна стела, на якій викарбувані прізвища людей – патріотів Чигирини. І перше прізвище – Руденко Віктор Іванович. Так відважний партизан, патріот Чигиринщини Руденко В. І. загинув за визволення Чигиринщини.

1944 року ще йшла війна. Пішло визволення України. Наша славна Червона Армія у запеклих боях визволяла і країни Європи. Несла волю і незалежність всім людям Європи.

А у березні 1944 р. на Чигиринщині відкрились школи. Мені, молодій вчительці, дуже хотілось до дітей – навчати і виховувати їх. І я була направлена у Рацівську 7-річну школу. Дали мені перший клас. Розмістили мене з дітками у селянській хаті, де була тільки шкільна дошка, парти і крейда. А в руках у мене тільки програма. Ні підручників, ні зошитів, ні ніякої наочності. А в діток, а їх прибуло в перший клас 56 учнів – різних за віком і зростом. Всі вони з клаптиками паперу і більш нічого – ні букваря, ні читанки, ні арифметики, ні пропису і т. д. От в таких умовах довелося мені навчати дітей читати, писати і рахувати. Але всі діти були слухняні і дуже тягнулись до навчання.

КУКСА Надія Василівна
старший науковий співробітник
Національного історико-культурного
заповідника “Чигирин”, вчитель історії
України та історії Чигиринщини
Суботівської ЗОШ І-ІІІ ст.

УСИПАЛЬНИЦЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ЧАСИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (7 СЕРПНЯ 1941 – 12 ГРУДНЯ 1945 РР.)

Практично недослідженою сторінкою історії усипальниці Богдана Хмельницького до сьогодні вважався тяжкий і суперечливий період німецько-фашистської окупації.

Нещодавно виявлено і опрацьовано низку архівних документів, які дозволяють відхилити завісу невідомості щодо релігійного життя населення Чигиринського району за нацистської влади.

5 серпня 1941 р. почалася окупація Чигиринського краю німецько-фашистськими загарбниками. Невдовзі окупаційною владою було сформовано адміністрацію, що регламентувала всі напрямки життя населення.

В релігійній сфері почався якісно новий етап. Розуміючи, що лише репресивними заходами годі сподіватися неухильного виконання розпоряджень, нова влада розробила цілу низку нововведень, що стосувалися насамперед культурно-духовної сфери. Найбільш суттєві зміни пропонувалися населенню саме в відношенні окупаційної влади до релігійних віросповідань. Фашистські ідеологи прекрасно розуміли, що без будь-яких затрат не тільки привернуть до себе прихильність частини віруючих людей, а й ще більше підірвуть авторитет більшовицької влади, яка майже чверть століття проводила потворну антирелігійну кампанію. На „визволених” українських землях розпочався динамічний, проте недовготривалий процес, досить влучно охарактеризований митрополитом Ніканором як „стихійний рух відродження релігійного життя в Україні” [1; 231].

Обставини, серед яких мала проходити християнська місія з відродження Церкви Христової на українських землях, звільнених від безбожної комуністичної влади, утворюючи великі труднощі для цієї місії, не могли, однак, припинити церковно-релігійного руху в народі. За 20 років безбожна влада викорінила церковне життя – стояло завдання відродження церковно-релігійного життя [2; 225-226].

Більш влучної картини цього процесу, змальованої не стороннім споглядачем, а очевидцем і безпосереднім учасником тих подій Іваном Власовським, годі сподіватися:

„... не можна не подивляти того ентузіазму, з яким людність на Україні брала за відновлення церковного життя по кількох роках нищення його антирелігійною пропагандою, арештами, засланнями і вимордовуваннями єпископів, духовенства, закриттям і руйнацією церков [3; 231].

Одночасно з придбанням священиків парафії наполегливо взялися ремонтувати уцілілі церкви або пристосовувати помешкання під відправу Служб Божих там, де храми було поруйновано. Здебільшого з храмів пороблено було „сільбудинки”, які тепер знову повернуто на храми. В багатьох випадках як утварь, так і церковна одежа, переховувались вірними, хоч за це большевики й жорстоко карали. Переховувались навіть святі антимінси... На визначений час для посвячення церкви – храми блищали як малюнки, очищені,

обмиті, прикрашені й оздоблені квітами, аж до самого хреста на бані... Ніколи церкви так не відвідувались, як після повороту цієї можливості знову молитися і єднатися з Богом. Священиків люди оточували небувало теплою опікою. Люди масово приступали до виконання св. Таїн, що були ними пропущені. Вінчались, охрещувались, справляли християнський похорон для рідних, що давно одійшли з життя. З'явилися дбайливо приховані святі образи, буйно зріс попит на молитовники. Люди жадібно всією істотою всисали Слово Боже, як спрагнена земля цілющу росу" [4; 232].

... той людський духовний здвиг, що „прагнув до Бога Живого„, як казав Пророк (пс. 41,), складався переважно з людей старшого віку, молоді приходило на богослужіння значно менше, ніж в досоветські час; комсомол, антирелігійна пропаганда в школі і у всіх виховальних закладах СРСР таки встигли затруїти багато молодих душ безбожністю [5; 232].

„ Заслуговує уваги ентузіазм людности, з яким вона взялася за улаштування церков. Особливо виявила старання молодь, що під керуванням старших людей усіх сил докладала для упорядкування церковних будинків... У системі „обезвірювання„ людности большевики, як видно, перебрали мірку, бо в той час, як старе покоління горнулося до Церкви з побожного сантименту, молодь стала горнутися з протесту перед брутальним насильством над душею людини [6; 232].

Населення Богданового краю з радісним піднесенням зустріло звістку про поновлення діяльності релігійних громад.

В перші ж місяці окупації повсюди на Чигиринщині стали відновлюватися богослужіння, організовуватися релігійні громади. Оскільки переважна більшість храмів була зруйнована чи переобладнана під склади, зерносховища, школи, сільські клуби, перед мирянами постало завдання власними силами підшукати собі відповідні приміщення для проведення богослужінь.

Вірянам Суботова поталанило більше – збереглася практично неушкодженою Іллінська церква, в якій на цей час було зерносховище. За спогадами старожилів, дуже швидко кілька десятків набожних селян середнього віку почали наводити належний порядок в приміщенні храму. Чоловіки з простих дощок змайстрували простенький скромний іконостас. Позносили образи, які вдалося врятувати від рейдів „ войовничих безбожників”. Ікони рясно прикрасили вишиваними рушниками. Тривалий час не було священика. Серед мирян були освічені набожні чоловіки, які згуртовували навколо себе селян, і ті приходили до храму на молитву та послухати Слово Боже.

Наприкінці 1941 р. з Харківщини новою владою було привезено священика Димитрія Квартальнова з дружиною та сином. Отець

Димитрій за короткий час зумів згуртувати навколо себе паству. До цього часу вдячні миряни, які в той час були дітьми, з любов'ю згадують настоятеля як високоосвічену добропорядну людину.

Згідно нововведенням окупаційної адміністрації, богослужіння проводилися виключно українською мовою. Особливо вирізнявся церковний хор, до якого входило близько двадцяти найголосистіших з вірян. Причому, осердя хору складали чоловіки середніх літ. Завдяки неповторній акустиці храму та бездоганному виконанню багатоголосий спів було чути навіть в Розсошинцях, що знаходилися на іншому боці Тясмина. До слова, колишні учасники цього церковного хору, які, на жаль, вже відійшли у вічність, передали премудрості азів канонічного співу продовжувачам своєї місії після останнього поновлення в гетьманській усипальниці служби Божої 1991 року.

Прикметно, що до відвідування богослужінь почала долучатися і молодь села, якій випало народитися і вирости в умовах агресивного атеїзму [21].

Більш красномовно проілюструвати хід однієї з відправ допоможе рідкісна світлина, датована 10 жовтня 1942 р.

З початком 1941-1942 н.р. окупаційна влада не встрявала в шкільні програми, де було передбачено вивчення Закону Божого. Проте з червня 1942 р ситуація докорінно змінилася, причому в усіх

Богослужіння в Іллінській церкві в Суботі. 10 жовтня 1942 р.

напрямах релігійного життя.

1 червня 1942 р. було видано „Розпорядження Райхскомісара України про правні відносини релігійних організацій”, згідно з яким поголошувалась свобода релігії та релігійних союзів і інституцій, з наказом представити до Райхскомісаріату статuti Церков і релігійних громад. Але, як то було не парадоксально, відразу після вступу в дію даного розпорядження почало ширитися і наростати втручання німецької влади у внутрішнє життя церкви, що суперечило засадам релігійної толерантності [7; 237].

... в другому шкільному році при німцях 1942-43 науки релігії по початкових школах (середніх і вищих не було); німецька влада заборонила, втручаючись і в цю велику справу життя Церкви – релігійного виховання молоді. Трудно навіть сказати, чим керувалась в даному випадку окупаційна німецька влада, ”заборонивши доступ релігійної науки в школу”, але батьки учнів все більше переконувались, що майже нема різниці в атеїстичному світогляді гітлеризму і комунізму [8; 239].

Наводимо численні архівні документи, які допомагають зняти лицемірну личину із спекуляції над релігійними почуттями населення з боку нацистської влади. Адже саме ці нововиявлені документи дозволяють відобразити досить чітку, позбавлену суб’єктивного бачення картину відношення окупаційної влади до релігійних вірувань населення краю.

Звичайно, треба зауважити, що збереглися далеко не всі документи, що стосувалися релігійної сфери. Проте й наявні рельєфно викреслюють основну лінію релігійної політики окупаційної адміністрації.

Перші виявлені документи датуються кінцем лютого 1942 року. Останні – березнем 1943 року.

19 лютого 1942 р.

В останні часи ворожі українському народу елементи розповсюджують різні провокаційні чутки з метою підірвати довір’я українського народу до існуючої влади про те, що нібито, хто не буде христити дітей, той носитиме мідянку на рукаві (очевидно, тут говориться про спеціальний знак. – Н.К.) . Аналогічні з цим слухи відносно виконання релігійних обрядів при вступі до шлюбу.

Райуправа пропонує широко сповістити, що все це нісенітниця.

Релігія є вільна, то і виконання релігійних обрядів є вільним для всього українського населення.

Осіб, що поширюють чутки, необхідно виявляти і притягти до штрафу. В окремих випадках впровадити на розгляд до районної Служби Порядку [10].

Цікаво, що перекази подібного змісту траплялися авторці дослідження ще задовго до виявлення даних документів. З дитячих

спогадів колишнього мешканця Суботова, дізнаємося, що начебто селян неодноразово збирали на центральному майдані села і наказували прийняти хрещення. Непокірним погрожували випекти зірку на чолі. Не виключено, що подібні випадки все ж мали місце. Цілком можливо, „палицю перегинали” запопадливі посіпаки із так званої служби порядку.

Розпорядження повітового комісара відносно українських релігійних свят від 26 лютого 1942 р.

Я ще раз вказую на те, аби свята всіх релігій та сект були приурочені до свят загальноустановлених, а саме: Паска – 5 та 6 квітня, Тройця – 25 та 26 травня.

Вознесеніє та Страшна Пятниця – релігійними святами не вважаються.

Щоб не порушувати виробничої праці, категорично забороняється припиняти роботу в районних установах в дні церковних свят.

Попам та іншим проповідникам при проведенні церковних служб користуватись виключно українською мовою.

В дальнішому дозволяється проводити службу лише тим церковнослужителям, які будуть затверджені мною. Тому всім старостам пропоную до 1 березня надіслати списки всіх попів та інших проповідників:

1. Прізвище ім'я, по батькові.
2. Національність.
3. Освіта.
4. Місце мешкання.

Гebітскомісар Ланге [11, 246].

Березень 1942 р.

В зв'язку з наближенням великих свят Святої Паски наказую:

Усім мешканцям села очистити свої двори від всякого сміття та гною.

Увесь мусор повинен бути убраний у ями та засипаний землею.

Прочистити димоходи та побілити хати.

Відремонтувати огорожі своїх дворів.

Підмазати стволи садових дерев.

Керівникам громади налагодити роботу добровільних пожежних дружин та провести у належний стан пожежний реманент [12; 293].

За наказом по Чигиринському райуправлінню від 5 травня 1942 р.

в м. Чигирині утворена Районова Церковна Рада, якій підпорядковані всі існуючі на терені Чигиринського району релігійні громади. Канцелярія Районової Церковної Ради міститься тимчасово при Відділі наросвіти і виховання.

Районова Церковна Рада звертається до всіх сільуправ з проханням подати докладні відомості про сільські релігійні громади за такою формою:

1. Повна назва релігійної громади.
2. В якому будинку проводяться богослужіння і інші релігійні обряди – в спеціальному чи пристосованому?
3. Чи потребує церковний будинок ремонту, а якщо потребує, то скласти кошторис на його ремонт?
4. Чи є священник? Вказати прізвище, ім'я, по-батькові та два примірники біографії.
5. Яка є богослужбова література (окремо на церковно-словянській, окремо на українській мовах)?
6. Чи є церковні хори, а якщо хору немає, то приступити до його зорганізування.
7. На якій мові проводяться богослужіння й інші релігійні обряди?

Районова Церковна Рада попереджає, що богослужіння та інші релігійні обряди мусять проводитися тільки українською мовою згідно з наказом Гебітскомісара і Старшини Райуправління.

Довести до відома кожної релігійної громади, що вона за рішенням Районової Церковної Ради в погодження з старшиною Райуправи несуть щомісячно відрахування на користь Районової Церковної Ради на її адміністративні видатки 100 крб.

Відрахування почати робити з травня 1942 р. [13; 313].

Голова Районової Церковної Ради Куроп'ятнік Терентій – (настоятель Свято-Троїцької церкви відновленого в часи окупації Чигиринського монастиря – Н.К.)

Основною метою створення Районової Церковної Ради було не входити в систему церковного управління, а бути органами церковно-громадського життя і виявляти в своїй діяльності і постановках організовану церковно-громадську думку [9; 228].

Проте, як свідчать документи, Районова Церковна Рада носила швидше формальний характер. Принаймні, її розпоряджень ми не зустрічаємо. Розпорядження, що стосувалися церковно-релігійного життя населення, адресувалися і рекомендувалися до виконання сільським старостам, причому, обов'язково зазначалося про повідомлення як священників, так і членів сільської громади. Хоча, цілком можливо, що подібні розпорядження дублювалися і були направлені безпосередньо настоятелям храмів. Однак, поки що подібних документів нами не виявлено.

Що ж до щомісячних відрахувань, то більш, ніж упевнені, що навряд чи вони проводилися регулярно, якщо здійснювалися взагалі. Натрапляємо на категоричні попередження сільським старостам про постійні зриви виконання поставок таких стратегічно важливих для німецької армії продуктів харчування, як, наприклад, м'ясо та яйця та направлення селян на обов'язкові роботи зі спорудження військових укріплень, в виконанні яких окупаційна влада була зацікавлена куди більше.

На і без того вкрай зубожіле українське селянство, більшість якого в воєнний час становили жінки, особи похилого віку та з обмеженою працездатністю, підлітки, діти, нова влада наклала стільки зобов'язань і податків, які були виражені як в натуральному, так і в грошовому еквіваленті, що при всьому бажанні люди не могли виконувати весь масив розпоряджень, що звалився на них.

Розпорядження Олександрівського Гевітскомісара для виконання та широкого оголошення населенню. Відносно святкування Різдвяних Свят.

Ідучи назустріч бажанню населення ставлю до відома про святкування Різдвяних Свят для українського населення об'явлено 7 та 8 січня 1943 р. Дні 25 та 26 грудня 1942 р. – робочі.

Гевітскомісар Ланге [14, 139].

Розпорядження Рейхкомісара та Гевітскомісара від 13 січня 1943 р.

Пропонуємо поставити до відома всіх віруючих вашого села, а також священослужників про те, що відправлення Служби Божої у храмові свята, а також інші, які припадають серед тижня, забороняється, а святкування з відправленням Служби Божої переноситься на ближчу неділю.

Це розпорядження залишається дійсним до кінця війни, і за порушення його винні будуть притягнені до покарання [15; 5,6,7].

Дні свят, яких пропонуємо дотримуватися та оголосити населенню села:

Різдво Христове – 7 та 8 січня 1943 р.

Новий рік – 14 січня 1943 р.

Пасха Христова – два дні.

Тройця – два дні.

Виконання цього обов'язкове [16; 59].

Розпорядження про припинення богослужінь і базарів під час весняної сівби від 17 березня 1943 р.

Повинні бути попереджені всі священослужники [17; 60].

Розпорядження Гебітскомісара для точного і неухильного виконання відносно регулювання богослужінь під час весняних засівів.

19 березня 1943 р.

Згідно з положенням між Генеральним комісаром і керівниками представлених в Генералбецірк церквей, встановлюю такий порядок Богослужінь під час весняних засівів:

1. Від 8 березня до початку весняних засівів можуть щодня відправляти

Богослужіння, зв'язані з постом.

2. З дня весняних засівів мають бути припинені всі богослужіння, включаючи й богослужіння по неділях до обіду, аж до Великого Четвегра вечором.

3. У Великий Четверг вечором 22 квітня може відправлятися Богослужіння, починаючи з 19 годин.

4. У Велику П'ятницю 23 квітня може відправлятися Богослужіння цілий день.

5. У Велику Суботу робочий день, однак можуть читатися церковні літургії, причём священослужники зобов'язані найбільш строго стежити за тим, аби жодні працездатні роботи сили не задержувалися в церквах. Починаючи з 19 годин, можна відправляти загальне Богослужіння також у Велику Суботу.

6. На Великдень (Пасху) можна також відправляти Богослужіння протягом цілого дня.

З мого боку також немає заперечень проти того, аби під час вищезазначеного часу відправлялись Богослужби по неділях вечором (починаючи не раніше з 19 годин), якщо також само не являється на ці богослужіння місцеве працездатне населення [18; 64].

Згідно опитувань очевидців, церковне життя населення Суботова було підпорядковане наведеним вище розпорядженням. Варто зазначити, що в інших селах району траплялися набагато зневажливіше ставлення до релігійних почуттів вірян. Схильні вважати, що відносно лояльному ставленню до проблем суботівської релігійної громади значною мірою завдячуємо цивільному коменданту Суботова Іогану Пауляю, про якого досі зберігаються тут добрі згадки.

Відступаючи, фашисти замінували споруду, заклавши під неї 400 кг вибухівки. Ціною власного життя юний місцевий підпільник Анатолій Золотар перешкодив їм підірвати святиню [21; 181-185].

До слова, місцеві мешканці до сьогодні мають власну версію, чому церкву не зруйнували під час визволення села від фашистських загарбників.

Безклуба Ганна Іванівна 1936 р.н. розповідає, що її мати, яка зналася на народній медицині, незадовго до початку звільнення Суботова лікувала німецького солдата. Напевно, в знак вдячності. Він повідомив про каральну акцію, що невдовзі мала відбутися над селянами. Німець порадив сім'ї перебути лиху годину в закинутому льоху, що знаходився на їх садибі. При цьому солдат зауважив, що перед каральним загonom поставлене завдання знищити всі споруди в селі. Всі, без винятку, окрім церкви. Чому? А тому, що в одній із стін храму знаходиться поховання Богдана Хмельницького. Він лежить в такій домовині, яку не зможуть виявити ніяким обладнанням. Поховано гетьмана разом з золотою булавою [23].

По визволенні села церква продовжувала діяти. За спогадами очевидців, чимало радянських солдатів прилучилися до богослужіння з нагоди звільнення Суботова від фашистських загарбників [24].

Знаково, що до наших днів вдалося зберегти корогви, які були серед церковного начиння в роки окупації.

Література:

1. Власовський І. *Нарис історії Української Православної Церкви*. – Т.4., Ч. 2. – К., 1998. – С.231.
2. Там само. – С.225-226.
3. Там само. – С.231.
4. Там само. – С. 232.
5. Там само. – С.232.
6. Там само. - С.232.
7. Там само. – С.237.
8. Там само. – С.239.
9. Там само. – С. 228.
10. ДАЧО. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк.
11. ДАЧО. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 246.
12. Там само. – Арк. 293.
13. Там само. – Арк. 313.
14. Там само. – Арк. – 139.
15. Там само. – Арк. 5, 6, 8.
16. ДАЧО. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. – 2. – Арк. 59.
17. Там само. – Арк. 60.
18. Там само. – Арк. 64.
19. Там само. – Арк. 16.
20. Там само. – Арк. 60.
21. Кукса Н. *Суботівське комсомольсько-молодіжне підпілля // Черкащина в контексті історії України*. – черкаси, 2005. – С.181-185.
22. *Матеріали польових досліджень авторки*. – *Розповідь Кучер агафії Євменівни, 1931 р.н., с. Суботів Чигиринського району*
23. *Матеріали польових досліджень авторки*. – *Розповідь Безклубої Ганни Іванівни, 1936 р.н., с. Суботів Чигиринського району*
24. *Матеріали польових досліджень авторки*. – *Розповідь Потапенко Парасковії Іванівни, 1925 р.н., с. Суботів Чигиринського району*.

СЕМЧУК Лілія
*учениця VII кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

ТЕРНИСТІ ДОРОГИ ОСТАРБАЙТЕРА (ЗІ СПОГАДІВ ДЕРЕВ'ЯНКО ІРИНИ ПРОКОПІВНИ)

До ветеранів Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. належать і колишні остарбайтери. Всього за роки окупації до Німеччини було вивезено 2400 тисяч наших співвітчизників. Не витримали тяжких умов праці або загинули під час бомбардувань союзниками німецьких міст не менш, як 400 тисяч остарбайтерів, залишилося на Заході близько 150 тисяч.

Самі гітлерівці визнавали, що вербування робочої сили відбувалося нелюдськими методами. У доповідній записці польової комендатури за № 19 за жовтень – листопад 1942 року говорилося: вербування, швидше, нагадує полювання на людей. Поміж себе нацисти називали щоденні облави “полювання на черепи”. Брали 14 – 16-річних, а то й молодших. Дозволялась заміна: замість молодих можна було їхати старшим – батькові, матері. Аби тільки були здорові.

Сьогодні живі близько 600 тисяч українських громадян, які ще можуть розповісти про свої страждання в юності.

У серпні 1941 року в село Суботів прийшли німці і почали насильно забирати молодих людей до Німеччини. Люди тікали, ховалися, але поліцаї їх здавали, і молодь забирали. Тоді моя бабуся Дерев'янка Ірина Прокопівна 1926 р. н. ланкувала в колгоспі, в той час їй було 16 років. Вона мені розповідає так: “Ми саме мали іти косити ячмінь, жнива саме були, але почався дощ, і ми залишилися дома відпочивати. Наступного дня німці прийшли в наше село. Вони

**Дерев'янка
Ірина Прокопівна**

вривалися в кожну хату, і насильно забирали молодих. Потім згнали всіх у сільський будинок культури. Потім шикували всіх у колони і гнали на станцію Фундукліївка. Колону охороняли сільські поліцаї. Вантажили молодь у товарні вагони і везли у Німеччину. А вже в Німеччині розсилали всіх на роботи.

Я працювала на заводі “Металург” в цеху кольорових металів. Жила там в таборі за колючим дротом, який охороняли собаки. На заводі була формувальницею, відливала з кольорових металів різні форми. Охоронці, що

охороняли завод, відносилися до нас гірше, ніж до тварин. В таборі було холодно і голодно.

Годували: бруквою, морквою, капустою, заварювали каву із соломи. Все це варилося на кухні, а потім ми ішли з посудом і брали. Хліба видавали по 200 г на людину. В таборі було нас 3000.

Жили в бараках по 10 – 15 осіб у кімнаті. На сьому годину ранку їздили трамваєм на роботу. А бувало таке, що коли дорогу бомбардують, то доводилося іти пішки. Поки дійдемо, то вечері нема – уже всі сплять. Бомбардували кожний день американські літаки. Привозили ще коней, вбитих на фронті. З них варили бульйон.

Біля нашого табору було військове містечко, звідки спостерігали за військовими літаками. І ось у 1945 р. у березні місяці налетіли американські військові літаки. Вони бомбардували це військове містечко, але бомби падали і на табір. Дуже багато людей загинуло, згоріли в бараці. А я в той час була на заводі. Можливо, таким чином я врятувалася.

Пізніше, в цьому ж році знову американські літаки почали бомбардувати військове містечко. І одна бомба упала до нас в табір. Бомбу розірвало, і осколок летів прямо на мене. Інші жінки, які стояли далі від мене, крикнули мені: “Падай!” Я впала, і осколок пролетів у мене над головою. Всі навколо казали, що я народилася в сорочці.

Я проробила на заводі в Німеччині три роки. А потім прийшли американські солдати, звільнили нас і передали нашим військовим”.

МІНСЬКА Ірина

*учениця V кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

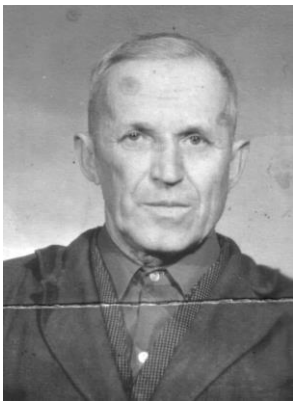
ТЕРНИСТІ ДОРОГИ ОСТАРБАЙТЕРА (ЗІ СПОГАДІВ НАУМЕНКА ГРИГОРІЯ ІВАНОВИЧА)

Згадуючи ті жахливі часи, мій прадідусь, Науменко Григорій Іванович 1921 р. н., розповідав, що підліткам та молодим хлопцям і дівчатам загрожувала небезпека бути забраними до Німеччини. Він зі своїм братом Михайлом відразу ж заховалися в лісі, час від часу навідуючись додому до батьків. У селі були такі люди, які прислужували фашистам, ставали донощиками та поліцаями. Вони допомагали фашистам виловлювати юнаків і дівчат. От і на мого прадіда було донесено, що він саме прийшов з лісу додому. Вночі його разом з братом забрали місцеві поліцаї, а зранку відправили на станцію Фундукліївку. Це була їхні останні хвилини

разом. Там їх розлучили, розмістивши у різних ешелонах. Коли людей вантажили у вагони, прадіду вивихнули ліву руку, яка на все життя залишилась у нього коротшою за праву.

Коли вже прибули до Німеччини, мого прадіда і всіх людей, що з ним їхали, було відправлено до концтабору. Там він знаходився два місяці. Весь цей час фашисти не давали їсти. Вага прадіда стала 36 кг. Через два місяці багатьох людей, в тому числі і прадіда, відправили по різних місцях: кого на заводи, кого до німців-фермерів чи на інші якісь роботи. Мого прадіда відправили до фермера поблизу Цюриха. В цього німця він виконував всю роботу по господарству. Із такого рабства прадіда звільнили радянські війська, які на той час були вже у Німеччині.

Після звільнення прадід був хворим і слабким. Його пожалів якийсь інший німецький фермер і взяв до себе. Там до прадіда відносились добре, його сприймали як члена сім'ї. Прадід підлікувався, поправився, набрався сил, що вже міг самостійно добиратися на Батьківщину. На дорогу фермер дав грошей, одяг та харчі.

**Науменко Григорій
Іванович**

Коли прадід був вже на території України, на Закарпатті, йому знову загрожувала небезпека. Таких людей, як він, переслідували енкаведисти, вважаючи їх зрадниками. А тому він змушений був десь переховуватись. Його прийняла до себе одна сім'я, яка мала дев'ятеро малих дітей. Прадід був помічником по господарству. Жив у цих людей рік. За те, що прадід дуже добре працював, господар віддячив йому – зумів дістати документи, які підтверджували, що він не був зрадником, а перебував у німецькому рабстві.

Додаток до виступу:

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ФОНД
“ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ І ПРИМИРЕННЯ”
при Кабінеті Міністрів України
Черкаське обласне відділення

UKRAINISCHE NATIONALE STIFTUNG
“VERSTÄNDIGUNG UND AUSSÖHNUNG”
beim Ministerkabinett der Ukraine
Außenstelle des Gebietes Tscherkassy

Україна, 18002, Черкаси, Фрунзе 1
тел./факс (8 -047) 320050
E-mail:unf@ck.ukrtel.net

Frunse 1, Tscherkassy, 18002, Ukraine
tel./fax (8 -047) 320050
E-mail:unf@ck.ukrtel.net

“ 18” жовтня 2002 р.
№ 4265

20940, Черкаська область,
Чигиринський р-н,
с. Суботів,
Науменку Г.І.

Шановний Григоріє Івановичу!

Для дооформлення Ваших документів просимо Вас **терміново** надіслати на адресу Черкаського обласного відділення УНФ «Взаєморозуміння і примирення» детальний опис (**пояснення**) про обставини, за яких Вас було депортовано до Німеччини із зазначенням, дати вивозу на примусові роботи, з якої місцевості Вас уганяли, періоду та місця примусових робіт, населеного пункту та навколишньої місцевості (які були поблизу міста, ріки, гори) прізвища господаря, характеру виконуваних робіт, по можливості, максимальну інформацію про примусових працівників, які працювали разом з Вами. Детальне пояснення необхідно зробити на вимогу Німецького Фонду.

В разі виникнення запитань просимо Вас звертатись до управління соціального захисту населення за місцем проживання або безпосередньо до Черкаського обласного відділення УНФ «Взаєморозуміння і примирення». **Прийомні дні: вівторок, четвер (з 9-00 до 13-00).**

З повагою,
начальник відділення

Виконавець Савченко А.В. (тел.32-00-51)

Воронкін О.М.

РЯДНИНА Ольга

*учениця VI кл Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

ДОЛЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ (ЗІ СПОГАДІВ КОШОВОЇ МАРІЇ СТЕПАНІВНИ)

Ці спогади я записала від своєї прабабусі Кошової Марії Степанівни, яка народилася 16 серпня 1929 року. Ось що вона мені розповіла.

“В моїй сім’ї було троє дітей. Я, старший брат, батько, мати і старша на два роки від мене сестра. Коли почалася війна, найстаршого брата Федьку, якому було 19 років, зразу забрали на війну. І тижня не пройшло, як німці взяли його в полон. Його і всіх інших полонених гнали через ліс на поле босими і роздягнутими, а це був зимовий час.

Там усіх і розстріляли. Я дуже плакала, сумувала за своїм братом.

Нашій сім’ї жилося дуже тяжко, бо всі підлітки, починаючи з 10-11-12 років, виконували різні роботи. Худобу пасли. В жнива на полях згрібали колоски. Вони кололи об стерню ноги, бо не було що взути. В такому віці нас вчила мати прясти, вишивати. Одягу у дітей зовсім не було, носили тільки одяг з полотна. Спідниці і штани фарбували бузиною, щоб не так забруднювалися. Не було що і їсти. Їли, в основному, смажені гарбузи, буряки і якийсь поганенький кулешик. Спали люди на долівці, бо в той час не було на чому спати. До цього злиденного життя додалася ще й війна. Через війну я закінчила тільки чотири класи, а я дуже хотіла вчитися. Табличку множення знаю до сих пір. Також знаю вірші Т. Г. Шевченка.

Глибокої осені 1943 року моя сестра пасла на Тундрії (куток с. Суботова) корову, коли в ліс саме зайшли партизани. Німці їх відстрілювали. І хто б німцям не зустрівся, вони їх вбивали, бо думали, що то партизани. Коли я бігла до своєї сестри, почалася стрілянина. До мене підбіг хлопець Микола, старший за мене. Він схопив мене за руку, і ми побігли у бік хат. Коли добігли до першої хати, де жили дід Савка і баба Санька, то Микола першим ускочив у сіни, а я лише встигла переступить однією ногою поріг, а в другу вже вцілила куля. Я відразу впала в сіни. Тоді мене втягли в хату. Чобіт уже був повний крові.

Я стікала кров’ю, а в хаті були одні бабусі і не знали, що зі мною робить. В них не було чим перев’язати ногу. В той час до хати зайшов партизан. Він попросив води і побачив мене на долівці. Чоловік зняв мені чобіт, із своєї сумки витягнув бинт і велику полотнину, якою перемотав мені ногу. Він сказав бабусям, що треба швидко відправити мене до лікарні. Не знаю, хто переказав про нещастя моїм батькам.

Вони приїхали конячкою із санками і на другий день відвезли мене в Чигирин. Везли довго, бо коняка була такою старою, що не могла йти.

В лікарні мені зробили операцію – витягли кулю. Я лежала в лікарні дуже довго. Привезли в лікарню і Гришка Петра Кузьмовича, за роками молодшого за мене. Йому вибухом міни відірвало ногу. Оце таке я зазнала під час війни дитиною. І буду згадувати цю війну до кінця своїх днів.

БЕВЗЕНКО Роман

*учень V кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

ДИТЯЧІ СПОГАДИ МОЄЇ БАБУСИ КУЧЕР (ГУГОЛЬКИ) МАРІЇ ОНИКІЇВНИ

„Самого початку війни я не пам’ятаю. Згадую, як у нас на квартирі було троє німців. Двоє були вредні, жорстокі, а один – добрий. Він ділився з нами цукерками, давав мамі якісь продукти на приготування їжі, консерви, грав нам веселі мелодії на губній гармошці. Давав і нам пограти. Він один із цих трьох знав українську мову. Часто попереджав нас, коли буде бомбардування, і ми під час бомбардування ховалися у погріб або бігли до провалля у печеру.

Мені не було дуже страшно, бо я була найменшою, і мама несла мене на руках.

Найстрашніше було тоді, коли впав снаряд метрів за 10-15 від хати, а тим часом моя сім’я сиділа в погребі. Вибухнуло так, що аж земля затряслася, і на нас почала сипатися земля.

Пам’ятаю розповіді матері, як молоді хлопці ховалися в очереті, щоб їх не забрали до Німеччини. Вони залазили в болото з головою і дихали через очеретинки.

Ще мати розповідала про одну молоду вчительку з нашого села. Вона не хотіла підкорятися, і за це фашисти прив’язали її за коси до коня і погнали його по дорозі.

Батькова сестра тітка Гапка жила на Вдовичиному хуторі. Німці злились на партизанів і спалили хутір. Моя тітка Гапка і три двоюрідні сестри Галя, Катя і Валя згоріли живцем, а дядько Кіндрат врятувався тільки тому, що дві стіни звалились одна до одної, і під ними не горіло, а він опинився там. Дядько довго вигрібався з-під стін руками”.

БЕНДА Віталія

*учениця VIII кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

КАРАЛЬНА АКЦІЯ НА ХУТОРІ БУДА 18 ЧЕРВНЯ 1943 Р.

Будянську трагедію на Чигиринщині, як і Вдовичанську, коли під час Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років гітлерівці та їхні посіпаки розстріляли і живцем замордували майже все мирне населення цих хуторів, називають “Українською Хатинню”. 64 роки тому тут було розстріляно мирних жителів. Як розповідають поодинокі очевидці, яким вдалося врятуватися, їх підняли вдосвіта ще сонних, беззахисних, неусвідомлюючих смертельної небезпеки, під керівництвом двох гітлерівців убивали і добивали “свої” поліцаї. Не пощадили навіть жінки з новонародженим немовлям на руках...

Історики ще й до цього часу не можуть дати відповідь на питання, що ж стало причиною такого масового звірства проти мирного населення? Скоріш за все, звістка про те, що напередодні в Холодноярському лісі висадився десант радянських військовиків з метою створення тут партизанського руху опору. То ж, щоб упередити допомогу місцевих жителів народним месникам, гітлерівці й прийняли рішення стерти з лиця землі лісовий хутір разом з його населенням. Однак, навіть така страшна кара не спинила вогню народного гніву й збройного супротиву окупантам вільнолюбних нащадків гайдамаків. Партизанські загони Холодного Яру, які діяли в 1943-му, завдали ворогу значних втрат. Терор окупантів не знав меж. За допомогу партизанам фашисти по-звірячому розправилися з жителями Буди. Хутір спіткала така ж доля, як і французьке село Орадур і чеське Лідіце.

На світанку 18 червня 1943 року фашистські кати увірвалися на хутір і спалили його. Вони замордували і розстріляли 82-ох жителів, в тому числі, як я уже говорила, і Марію Проценко з немовлям, яке щойно народилося. Сховалися в ямі лише дві жінки і два чоловіки. Один чоловік втік з-під розстрілу. Саме вони й розповіли про Будянську трагедію.

У пам'ять про загиблих жителів хутора Буда у 1966 році на братській могилі споруджений пам'ятник з гіпсу загальною висотою 5,05 метра.

18 червня цього року, як і щороку, на хуторі Буда сільчани, рідні і близькі, патріотично налаштовані земляки вшанували пам'ять жертв

Будянської трагедії. В цей день проводився мітинг-реквієм, в якому старше покоління разом з колишнім фронтовиком Степаном Івановичем Нестеренком закликали нинішні і прийдешні покоління берегти пам'ять про полеглих у роки війни. За загиблими від рук фашистів і їхніх поплічників було відправлено панахиду і влаштовано поминальний обід.

Однак, було б добре, – висловлювали побажання місцеві жителі, – щоб на туристичному маршруті “Золота підкова Черкащини” знайшлося місце поруч із дороговказом до дуба Максима Залізняка і для інформаційних матеріалів про Будянську трагедію, аби святе місце поховання її жертв не обминали через незнання про нього чисельні гості Холодного Яру.

Прикро, що натомість частина прилеглої до братської могили території здана в оренду приватним особам, які буквально за 20 – 30 м від місця страшної розправи над будянами інтенсивно облаштовують розважальний комплекс. Такого не допустили б в жодному цивілізованому суспільстві, тим більше, в країні, мирне населення якої чи не найбільше постраждало від нацистського режим.

МАКАРЮК Вікторія Володимирівна

*молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного
заповідника “Чигирин”*

МЕЛЬНИКИ В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ. БУДЯНСЬКА ТРАГЕДІЯ

Війна в Мельниках почалася з мобілізації добровольців і військовозобов'язаних на фронт. Загалом, враховуючи і хутір Буда, який належить до Мельниківської сільської ради, на початку війни було мобілізовано близько 500 чоловік [8, 1]. Ще не прийшло з фронту жодного листа, як в село увійшли німці. Це було 9 серпня [9, 8]. Якраз були жнива, люди, а в основному це були жінки, гребли на полі ячмінь. Почувши гуркіт, який наближався до села з боку “Кам'яного”, хто з дворів, а хто з полів – почали на вулиці виходити люди. Німецькі солдати в'їхали в село на мотоциклах, зупинились ненадовго і поїхали через деякий час на Медведівку. Через декілька днів по тому через село їхав німецький обоз. Заїжджали в кожен двір, поповнюючи продзапаси – забирали яйця, молоко, борошно – в кого що було. З цього часу почалась німецько-фашистська окупація [19, 3]. Німецька комендатура знаходилась в с. Медведівка. На початку окупації в село німці навідувались часто, вербували людей для виїзду в Німеччину на

заробітки та для створення загонів поліції. Відомі прізвища десяти добровольців-заробітчан, але, як згадують люди, їх було більше [20, 6].

В цей же час німці поповнюють свої ряди поліцаями з місцевого населення. Ними стали: Мироненко (?), Холод Ничипір, Кривда (?), Гусарчин брат (?), Холод Василь. Вони повинні були слідкувати за порядком, викривати “зрадників”, стежити за своєчасним виконанням с/г робіт і інше. Це були чужі серед своїх і свої серед чужих [21, 5].

Почалось також створення невеликих підпільних груп серед окупованого населення. В Мельниках для налагодження підпільної роботи залишився за наказом райкому партії Григорій Лукич Красота. В осередок підпільної групи входили також Григорій Зіновійович Плячченко (директор школи), Іліодор Михайлович Брусник (директор Будянської школи), Сергій Павлович Чучупака (голова сільської ради), Василь Якимович Вітько (завфермою), Іван Йосипович Чиж. Перша спроба створити партизанський загін восени 1941 р. виявилась невдалою. Не було місця дислокації, продуктів, медикаментів, а головне не було зброї. На всіх була одна гвинтівка “СВГ” [21, 5]. Тому дії партизанських груп не тільки в Мельниках, а й інших селах зводились до поширення серед мирного населення усної агітації, закликів до зриву косовиці і обмолоту врожаю, посівної, невиходу з різних причин на роботу. Це все, що на той час можна було зробити підпільникам. Відомостей про конкретні дії мельничанських месників до 1943 року немає.

В березні 1943 р. через холоднорьські села пройшло рейдом партизанське з’єднання генерала М. І. Наумова. Це була та сила, яка наряду з бойовою діяльністю вела велику організаторську та ідеологічну роботу. Розповсюджуючи листівки, газети, останні новини з фронту через масове слухання радіоприймача, партизани піднімали бойовий дух населення, мобілізували його до активної діяльності в тилу ворога [6, 7].

На х. Буда партизанське з’єднання Наумова зупинилось на три дні. Як згадує Іван Никифорович Зубенко “це був численний загін, основним транспортом його були коні, запряжені в підводи, які тягли гармати, інші були під сідлами. Серед партизан були поранені, яких треба було переправити на Велику землю. По них повинен був прилетіти літак. На третій день партизани, поповнивши запаси харчів і фуражу розбирали стріхи на будинках, висмикуючи солому, – вирушили далі. До загону приєднались декілька місцевих мешканців [22, 12]. Перебування багаточисленного з’єднання на хуторі Буда не залишилось непоміченим для німецьких окупантів. Але вступити в бій з таким загonom вони не наважились, хоча для цього підтягувалися частини СС. У відповідь на вищезгадані події будяни чекали від німців облав та арештів, але все було спокійно... аж до 18 червня.

Ще звечора 17 червня будяни помітили німецьких розвідників на хуторі. Але оскільки німці не втручались в життя хутора, а хуторяни готувались до Трійці, то на їхнє перебування тут ніхто не звернув уваги. Перед світанком 18 червня на хутір з боку Скельок заїхали загони карателів. Перед цим, проїжджаючи Осоту, “мобілізували” там 30 чоловік, які і викопали яму на Буді [23, 14]. Приїхавши на хутір, поліцаї і німці з кожного будинку вигонили людей до колгоспного двору, де за столом із списками сидів медведівський комендант Бах [24, 15]. Коли зійшлися всі, була дана команда: здорові – направо, хворі та з довідками – наліво. Після такої команди стало зрозуміло, що здорових кудись заберуть. На чужину нікому їхати не хотілось, тому молоді і діти почали перебігати з одного гурту в інший, який, як вони зразу думали, залишиться на Буді. Дуже багато молодих людей прикидались хворими, щоб залишитись, або ж декому з них було на похмілля: на хуторі 17 червня була толока – перекривали дах будинку дядька Івана Дмитровича Піткільова, і молоді хлопці добре випили, що вранці декого з них трусило, і при процедурі поділу молоді здорові хлопці з “тимчасовим недугом” потрапили в гурт до хворих. Олекса Порфірович Чиж, якому на той час було 29 років, мав довідку про стан здоров’я (його навіть не мобілізували на фронт). Його вагітна дружина Параска з двома дітьми Миколою (1939 р. н.) і Раїсою (1941 р. н.) потрапила в групу для вивезення [19, 3]. Деякі сім’ї залишали спеціально по одному члену родини, щоб було кому вдома хазяйнувати. Так залишилась з тіткою Ліда Тимофіївна Швед – 11-річна дівчина, яку тітка – Олена Артемівна Швед залишила за згодою Лідиної матері Степаниди Артемівни Швед для допомоги при веденні домашнього господарства [25, 21]. Ганна Петрівна Деркач закінчила лісовий технікум, чекала призначення на роботу, була вродливою дівкою з гарною косою. Німецький солдат її декілька разів прикладом виштовхував у гурт до здорових, але вона перебігала до батьків та так, зрештою, з батьками і залишилась. Марія Проценко, яка в ніч з 17 на 18 червня народила дитя, як породілля залишилась з немовлям у групі в хворими [22, 1].

Ганна Іванівна Чиж (Піткільова), якій на той час виповнилось 11 років, згадує, що всіх членів їхньої сім’ї, а їх було 8, відсортували в групу до здорових. Тільки мачуха залишилась в іншій групі, і німецький солдат її перевів у колону, де були її діти – рідні і прийомні. На той час мачусі було 55 років, її донькам Наталці – 30, Меланці – більше 20. Меланка мала свою малолітню дитину. Прийомним дітям – Ганні, Василеві й Гриші було відповідно 11, 9, 6 років [23, 4].

Коли закінчилось сортування, під’їхала одна вантажівка, крита брезентом. На цю машину повантажили чоловіків, і машина від’їхала. На другу машину, яка прибула зразу ж по від’їзду першої,

повантажили жінок і дітей. Машини приїхали в Кам'янку до приміщення школи. Людей закрили на другому поверсі.

Ті до вечора зголодніли. Коли Пріська Федорівна пішла просити їсти для дітей, їй охоронець сказав, що машини, які їх привезли, поїхали в Кіровоград. Якщо ці машини приїдуть з продуктами, то їх повезуть далі, якщо порожні, то... (махнув рукою і сказав, що ями вже готові). Через деякий час приїхали машини, і коли люди побачили, що з них розвантажують продукти, то дуже зраділи. Пізно ввечері людям дали супу і просяного хліба, потім балкою погнали до залізниці. Повантажили людей у товарні вагони, наглухо забили і повезли, зрідка даючи їсти [23, 4].

На під'їзді до Любліна в Домахи Канюки помер син Гриша. Йому було 5 – 6 років. Поїзд зупинили, з вагона випустили тільки матір з мертвою дитиною, дали лопату. Вона сама викопала біля колії яму, поховала сина, і поїзд рушив далі. У Любліні людей покупали, дали брюкви, поділили на два потяги – німецький і австрійський. Зразу ж після бані втекли четверо: Брусник І.М., Чиж І.Ф., Чиж З.І., Заїка І. Доля бранців на чужині не була легкою. Василь Григорович Драголюб відразу ж по приїзді в Німеччину потрапив у лікарню, але не лікуватися. З нього цідили кров для переливання пораненим німецьким солдатам. Цідили, поки не забрали всю [23, 3]. За списками Мельниківської сільської ради людей, які були насильно вивезені до Німеччини з х. Буда, значиться 152. Шестеро з них померли на чужині. Дві жінки, які їхали з Буди вагітними, народили в Німеччині дітей. Василь Олексійович Чиж та Ганна Швед, народжені на чужині, повернулись після визволення додому [19/1, 19/2].

Прослідкуємо тепер події на х. Буда. Отже, дві автомашини, навантажені бранцями, від'їхали від Буди. Залишився на вигоні гурт людей з 83 осіб. Німецькі солдати та поліцаї, взявши їх під варту, спрямували колону вниз. Ідучи, люди жартували один з одним: штовхалися, ставили підніжки тим, кому було на похмілля, раділи, що залишились вдома. Але коли підійшли до лісу, минувши останню хутірську вулицю, жарти затихли.

Чиж О.П., який ішов поруч із своїм товаришем, махнув йому головою в сторону лісу і запитав: “Спробуємо?”. Сусідові ж було зле – звечора добре випив. Він відказав: “Ти йди, а я не зможу – не вистачить сили. Рятуйся сам”. Поліцай, який ішов поруч, махнув головою і почав перезаряджати рушницю. Тим часом Олекса шугонув у лісові хащі. Позаду чулася хаотична стрілянина, поруч падали гілки, збиті кулями, а Олекса, забігши в ліс, впав під купу хмизу. Він знав, що ноги виглядають з-під купи, але рухатися вже не зміг – тіло заніміло. Поліцай, який ішов поруч, підбіг до нього і гукнув, обернувшись назад: “Його тут немає” і пішов назад до колони. Олекса, який лежав під хмизом, чув крики, постріли, чув, як війна

знищувала ще один український хутір [9, 2; 26, 7]. Розправившись із хуторянами, карателі ще раз пройшли селом і, очевидно, почувши, що в погребі одного з дворів хтось є, вкинули туди гранату. В тому погребі заховались старші діти Васьки Холод – Олексій (1928 р. н.), Настя (1926 р. н.) зі своєю двоюрідною сестрою Галею (1924 р. н.). Вони звечора з іншою молоддю хутора відпочивали і розважались на вигоні, і як це було прийнято, ночувати пішли не в хату, а на горище. Очевидно, в той момент, коли вони бігли від хати до погреба, їх хтось побачив. Їх тіла третього дня по трагедії поховали в одній ямі зразу ж біля погреба [23, 2].

Іван Дмитрович Піткільов 19 червня йшов на Буду до дядька, але на Перехресній дорозі наткнувся на німецький патруль. Його, як і жінок, які йшли з Мельників на Буду на роботу, завернули і сказали, що туди йти не можна. Патруль було знято 20 червня, і мельничани Федір Іванович Зінченко, Телепня, І. та А. Піткільови, Пилип і Мотря Чиж пробралися на Буду. Пройшовши вулицями, вони знайшли і поховали тіла Олексія, Насті і Галі, а потім випадково наткнулись на місце, де розстрілювали людей. Місце було схоже на свіжоперекопаний город – повністю вирівняне. Ці люди зробили важку, але необхідну справу – розкопавши могилу, ідентифікували тіла і склали список загиблих. Майже всіх було розстріляно в голову, але дуже багато людей падали живими [25, 1/26, 4].

За даними цих списків у братській могилі на хуторі поховано: 73 жителів х. Буда, 1 жителя с. Мельники, 3-х грушківчан, які виїхали на Буду з пасікою, 2-х росіян та 4-х військовополонених, прізвища та імена яких невідомі.

В 1957 році до братської могили було перенесено останки підлітків, вбитих у погребі. Отже, всього в могилі поховано 86 осіб [17, 4]. Провівши статистичні дослідження, було створено статево-вікову діаграму, але, на жаль, вона відображає співвідношення загиблих по віку і статі [27, 1]. Після знищення людей на хуторі німцями було підпалено 6 – 9 хат. Масового пограбування хутора вони не вчинили. Нажились на трагедії, забравши худобу і майно з безлюдною хутора, жителі Осоти [22, 1].

В 1945 році, після повернення людей додому, проти жителів Осоти за заявами Петра Ананійовича Деркача і Надії Федорівни Шпильової були порушені кримінальні справи. В осотянській череді будяни впізнали своїх корів і через суд повернули [23, 2].

З часу Будянської трагедії пройшло 64 роки. Але не дає спокою питання: чи дійсно рейд Наумова став причиною знищення хутора? Рейд відбувся ж у березні, а трагедія – в червні. Через три місяці. Якось запізніла помста? Мельничани пригадують, як на початку грудня 1943 року партизани в селі вбили трьох німецьких солдат, які напитували в людей сіна. В той же день, буквально через декілька

годин по тому, село було обстріляно з гармат, вбито всіх мешканців Чучупаківського яру та спалено будинки на Леваді, Котолупівці, Центральній вулиці, частково була спалена “П’ятирічка” [20, 1]. Крім того, викликає підозру той факт, що з усіх сіл і хуторів, якими рейдом пройшло з’єднання Наумова знищено тільки хутір Буда. Такі факти спонукають проводити розслідування далі, не зупиняючись тільки на тому, що вже відомо.

Мельники Чигиринського району в 1943 році були в складі Кіровоградської області. Це та багато інших обставин утруднюють доступ до архівів. Крім того, в даний час ми не маємо змоги користуватися архівами КДБ та матеріалами архівів Рейху. Отож, використовуючи доступні матеріали, з’ясовуємо наступне: в газеті “Чигиринські вісті” за 2000 рік В. Хоменко згадує, що ядро партизанського загону десантувалося з літака в ніч з 16 на 17 червня 1943 року. На жаль, він не вказує точного місця десантування, але мельничани згадують, вказуючи, щоправда, два різні місця – одні вказують на урочище Табір [8, 1], інші – на лісову ділянку між Будую і Мельниками [22, 1]. Отож ядро загону “Москва” мало якимось чином привернути увагу німців. Створення загону ім. Сталіна, який очолював Дубовий П. А., датоване 24 червня 1943 р., тобто після трагедії минув уже тиждень. Про створення загону свідчить “Наказ № 1 від 24.06.43 р.” складений з 4-х параграфів. “Вважати сформовним партизанський загін за рахунок висланого десанту – 10 осіб і існуючого підпільного загону з сіл Чмирівка, Новоселиця, Рублівка, Полуднівка – 15 осіб” [3, 51].

Документ підписано командиром, комісаром і начальником штабу загону. Знову ж таки Гончар Г. М. в книзі “Заграва над Тясмином” наводить в приклад документ наступного змісту: “Центральному штабу, П. К. Пономаренку бойове донесення №8: В ніч на 17 січня 1943 року з аеродрому ім. Чкалова літаком ПС-84, командир екіпажу Гришанов, скинуто на парашутах у тил ворога групу організаторів партизанського руху в складі 8 чол. “20 січня 1943 року командир групи І.Д. Діброва передав по рації в УШПР: “Приземлився благополучно, приступив до дій в районі Кам’янки” [3, 58]. Отож, судячи з вищенаведеного, осередки майбутніх партизанських загонів з’явилися в Холодному Яру ще на початку 1943 року.

Скільки б разів німці не навідувались в Мельники, вони завжди називали село партизанським і тому до жителів села були особливо жорстокими [28, 2].

Але, звертаючись знову до будянської трагедії, не можу не вказати на ще одну ймовірну причину знищення хутора.

Миرونенко Григорій Арсентійович, відомий мельничанський краєзнавець, який зібрав велику кількість матеріалів по періодах

колективізації, війни та повоєнної відбудови села, в передмові до спогадів про партизана загону “Москва” Суленка Володимира Андрійовича пише такі рядки: “...Закликали [партизани] жителів чинити саботаж загарбникам. Зривали мобілізацію молоді на роботу в Німеччину. Викривали пропаганду націоналістів” [10, 7]. Що він мав на увазі під “пропагандою націоналістів” – невідомо. Але в книзі Володимира Косика “Україна і Німеччина в Другій світовій війні” є такі рядки: “Українські національні частини, що входили до УПА, поступово одержували підкріплення. На початку їхня діяльність обмежувалась нападами на німецькі продовольчі склади. Ця діяльність, як і дії партизан, значно посилилась з січня 1943 р. На початку лютого 1943 р. відділи УПА перейшли до широкомасштабних операцій на два фронти: проти німців і проти радянських партизанів” [4, 68].

Автор не вказує конкретно на регіон Холодного Яру, але це робить Петро Мірчук, який пише: “Весною 1943р. починають стихійно організовуватись відділи УПА на правобережжі. В Холодному Яру починає діяти відділ УПА під командуванням командира Костя Наддніпрянця, колишнього старшини Червоної Армії. Душею того руху був 60-літній дід Тарас, шеф штабу відділу Холодного Яру, колишній учасник повстанських боїв у Холодному Яру після I світової війни. На допомогу тим відділам відходить з Волині 6 сотень УПА” [5, 11]. Хоча ніхто з місцевих жителів не може сказати точно, чи були частини УПА весною 1943 р. в Холодноярських лісах, чи ні, та все ж відкидати їх присутність як причину знищення хутора не можна.

Але все могло бути набагато банальнішим і простішим. Згідно з гітлерівським планом “Ост” передбачалось перетворення України на колонію, аграрно-сировинний придаток Німеччини з перспективою

Перепоховання тіл Альоші, Насті, Галі Холодів до Братської могили. 18 червня 1957 року

знищення або витіснення місцевого населення. Окупанти почали жорстокий терор проти мирного населення.

На початку весни 1943 року східні області України були вже звільнені. Очевидно, втрата колонії, порушення і розуміння нездійсненності плану “Ост” змушували фашистів лютувати з подвійною силою [2, 128]. Найважчими були перші і останні місяці німецько-фашистської окупації.

P.S. Війна, Мельничанський рахунок. (Дані дійсні, але доповнення можливі):

- не повернулись із фронту – 259 осіб [18, 6];
- загинуло на Буді – 86 осіб [17, 4];
- загинуло в с. Мельники:
- під час облав:
- 9.12.1943 р. – 42 особи [16, 2];
- 21.12.1943 р. – 12 осіб [15, 2];
- 2.01.1944 р. – 18 осіб [14, 2];
- спалено 13 жінок (дані поки що підтверджені лише одним джерелом);
- підірвалось на мінах – 2 особи;
- вивезено на роботу до Німеччини:
- з с. Мельники 23.06.1943 р. – 57 осіб [13, 3];
- з х. Буда 18.06.1943 р. – 152 особи [19, 5];
- спалено будинків – близько 100 [20, 1];
- завдано збитків колгоспу “Заповіт Леніна” на суму 19.705.351 крб. [1, 24];
- побито німцями за час окупації – 87 осіб [1, 1 – 24].

ПОСИЛАННЯ

1. *Акт уцерьба, нанесённого немецко-фашистскими захватчиками 1941 – 1945 года по колхозу “Заповит Ленина” Мельничанского сельсовета (Складено на 24 сторінках).*
2. *Великий довідник школяра. Частина I. – К., 2004.*
3. *Гончар Г.М. Заграви над Тясмином. – К., 1978.*
4. *Косик В. Україна і Німеччина в II світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.*
5. *Мірчук П. УПА 1942 – 1952р. – К., 1991.*
6. *Наумов М.І. Степовий рейд.*
7. *Наумов М.І. Западний рейд.*
8. *МППД Чучупаки Миколи Сергійовича.*
9. *МППД Мироненка Григорія Арсенійовича.*
10. *МД Мироненка Григорія Арсенійовича (статті, газетні вирізки).*
11. *Матеріали Мельниківської сільської ради.*
12. *Матеріали шкільного краєзнавчого музею.*
13. *Список громадян с. Мельники, Чигиринського району, Черкаської області, які в роки війни були примусово вивезені до Німеччини.*
14. *Список жертв трагедії в Мотронинському монастирі 2 січня 1944 року.*
15. *Список жертв трагедії в Чучупаківському яру 21.12.43 р., поховані в братській могилі в Чучупаківському яру.*
16. *Список жертв облави в с.Мельниках 9.12.1943 р., похованих на центральному цвинтарі с.Мельники.*
17. *Список жертв Будянської трагедії.*

18. Список погиблих воинов (проживаючих до призыва) в Чигиринском районе, Черкасской области, Мельниковского сельского сонета.

19. Список жителей х. Буда, що були вивезені в Німеччину 18 червня 1943 року
Додано на тих-же аркушах списки:

1. Народились в Німеччині.
2. Померли в Німеччині.
3. Залишились живими на х. Буда.
4. Втекли з Любліна.

20. МПДА Розповідь Токовенко (Холод) Ганни Харитонівни 9.10.1924 р. н.

21. МПДА Розповідь Морозової Надії Григорівни.

22. МПДА Розповідь Зубенка Івана Никифоровича, жителя х. Буда.

23. МПДА Розповідь Піткільової (Чиж) Ганни Іванівни та її чоловіка – Піткільова Івана Дмитровича.

24. МПД Калініченко Л.Г.

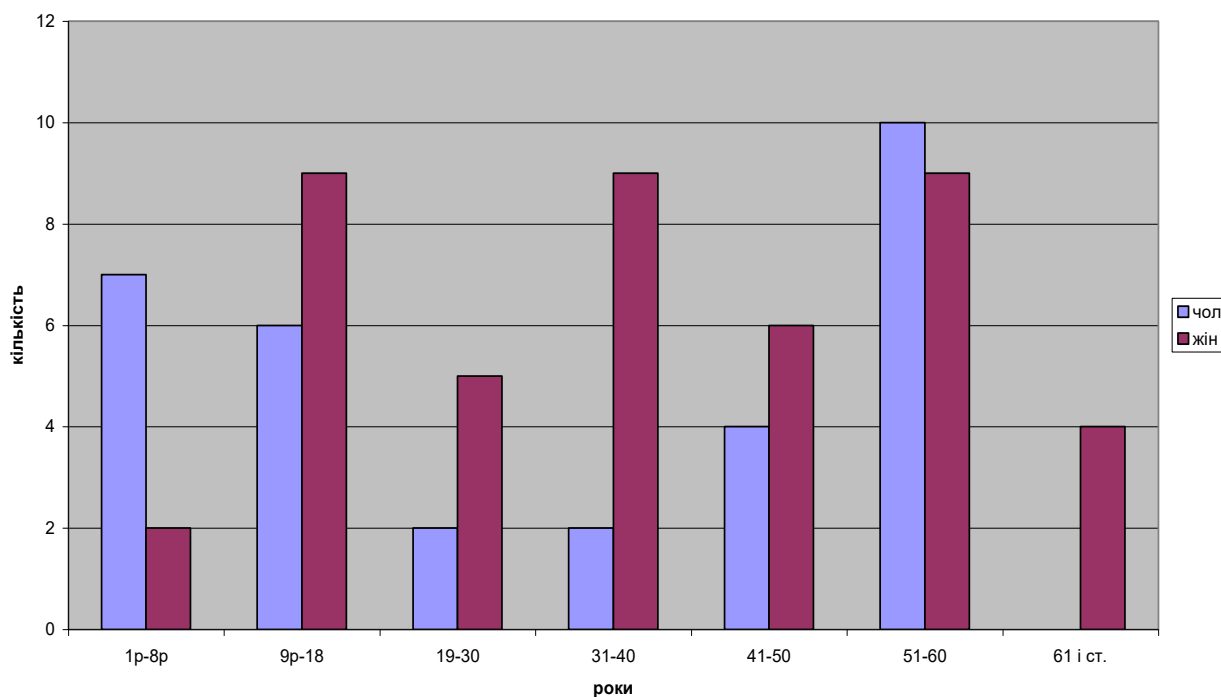
25. МПДА Розповідь Зінченко (Швед) Якилини Тимофіївни.

26. МПДА Спогади Чиж О.П. переказані Чиж М.Ю., його невісткою автору.

27. Легоняк Б.В. Обробка статистичних даних за списками сільської ради.

28. МПДА Розповідь Майстренко Анастасії Кузьмівни.

Статистичні дані загиблих на х.Буда 18 червня 1943 року.

Примітка. Оброблено відомості по 75 особах. В решти не відомі роки народження.

ЧИЖ Альона

учениця X кл. Медведівської
загальноосвітньої школи I - III ст.

**ОЛЕКСА ЧИЖ – СВДОК
БУДЯНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ**

Упродовж століть люди вважають сім'ю
тим місцем, де їм найкраще і найбезпечніше.

Моя сім'я... Як вона створилась? Де її коріння? І от коли я почала вивчати генеалогічне дерево своєї родини, я ознайомилась із життям мого прадіда Чижа Олекси Порфіровича. Ті, що пам'ятають його, говорять: скромний, безкорисливий, добрий, чесний. Хто ж він?

Народився прадід Олексій в простій сільській родині в березні 1914 року. Батько його, Чиж Порфірій Гнатович, був трудолюбивим. На невеликій ділянці землі біля хати мав на той час унікальний сад. Дідусь Олексій був найстаршою дитиною в сім'ї. А за ним були ще дві сестри і брат. 1926 року помирає його мати, залишивши 4-х неповнолітніх дітей. Батько дбав про дітей, як міг. А основне, привчив дітей любити працю, бути чесними. Обом хлопцям дав освіту, яка була можлива у 1920-ті роки на селі [1].

А роки були тяжкі. Це період становлення радянської влади на селі. Надзвичайно великий перелом в житті людей. Почали утворюватись колективні господарства. На території Мотронинського монастиря у 1929 році утворилася комуна "Заповіт Леніна". Прадідусь Олексій пішов у комуну працювати обліковцем. Молодий хлопчина в міру освічений, але трудолюбивий. Ще дуже любив він грати на балалайці. І от, після робочого дня, ввечері, збиралася молодь, дідусь грав на балалайці, а всі танцювали і співали. Тут же, в комуні, працювала свинаркою такої ж долі, без матері, дівчина Параска, яка і стала йому дружиною. В 1935 році вони одружились, оселившись на х. Буда, де і проживали до війни. До війни в них було уже двоє дітей: Микола – 1939 року і Раїса – 1941 року народження [2].

Війна порушила мирне життя хуторян. Прадідусь на фронт не пішов, тому що був комісований за станом здоров'я. Хутір в оточенні лісу був більмом на оці фашистів. Тому вони вирішили його знищити повністю. На світанку 18 червня 1943 року підняли всіх жителів і зігнали на центральну колгоспну садибу. Почалося сортування: старих і хворих в одну сторону, всіх інших в другу. В другу колону потрапила моя бабуся з двома дітьми і вагітна третім дитям на шостому місяці. Їх потім відправили до Німеччини. В першу колону вишикували хворих, старих і дітей. До них потрапили і дідусь Олексій та бабусі Параски сестра Ганна з маленькою дитиною. Вони ішли поряд. Коли їх, оточених конвоєм, пригнали до лісу, всі здогадались, що їх чекає, тому що було вже видно велику викопану яму. Ганна миттю скинула з себе хустку і зав'язала сама собі очі. А дідусь, побачивши, що ближній конвойний перезаряджає зброю, стрибнув у густі кущі, за якими була свіжо накладена купа хмизу. Він миттю заліз під хмиз. На щастя під ним була ямка. По ньому стріляли, обстріляли і купу хмизу. Але дідуся не зачепило, не смерть. Перечекавши до ночі, дідусь поліз в пшеницю, що була на горі, а потім пшеницею перебрався до Холодноярського лісу і прийшов у с. Мельники до рідних. Коли дідусь лежав під хмизом, то чув стогони поранених, але

присипаних землею односельців. Чув, але допомогти не міг. Ці страхітливі спогади переслідували його усе життя. В рідних переживав до того часу, поки село не звільнили від фашистів. По звільненні, незважаючи на стан здоров'я (мав хворе серце) він пішов з односельцями на фронт. Воював на Білоруському фронті. Служив у системі зв'язку, був поранений у голову, від чого недочував до останніх років життя. Після поранення був ремонтником зброї [3].

Пізньої осені 1945 року в с. Мельники до сестри Марії повернулася прабабуся Параска з трьома дітьми. Мій дідусь Василь народився в Німеччині 20 жовтня 1943 року. Пізніше повернувся в село і прадідусь Олексій. Тут хочу розповісти про зламану війною долю жінки-трудівниці, моєї прабабусі.

В Німеччині спочатку вона працювала у бауера на кухні. Було, можна сказати, не дуже погано. А коли народилась дитина, то хазяї сказали, що багато “кіндерів” і віддали її в бараки. Отут почалося пекло. Маленька дитина, їжа погана, а ще двоє старших дітей. Холод, голод, а на роботу треба іти, хто ж даром буде годувати чотири особи. Але як не було тяжко, а дітей зберегла. Мабуть в Німеччині була в тому секторі, що звільнили американці, тому що не дуже їх поспішали повертати на Батьківщину. Тому їхня група вирушила додому пішки. Дворічна дитина в колясці і там же якісь пожитки, а старші – своїм ходом. Дійшли до якоїсь річки метрів 10 завширшки, через яку потрібно було переправлятися вброд. Бабуся перенесла одне дитя, а ті кричать на другому березі. Треба було перенести усіх, а вода вже осіння, холодна, але справилась і з цим випробуванням.

Добравшись додому, життя не покращало. Хата на хуторі була спалена, жити не було де. Вони поселились в комірчині прабабусиної сестри Марії в с. Мельниках. Чоловік сестри не повернувся з фронту, а на її руках залишилось 3 неповнолітні дочки. В тій комірчині сім'я дідуся прожила 2,5 роки, але найтяжчим був перший повоєнний рік. Харчів не запасли, одягу немає, хати немає. Садибу наділили на х. Буда. І на роботу прабабусі доводилося ходити аж на хутір, бо там були дитячі ясла – дома малу дитину не було з ким залишати. Старші діти допомагали, чим могли. Живучи під лісом, вони ходили збирати хмиз, який потім в'язали в пучки, а в неділю складали на возика і везли в с. Медведівку на базар, щоб поміняти на харчі або одяг. В 1948 році народився ще син Степан [4].

Чиж Олекса Порфирівич.
Фото кінця 70-х років ХХ ст.

Спочатку прадідусь працював бухгалтером в колгоспі “Заповіт Леніна”, потім секретарем в сільській раді. В цей період сільська рада дає їм будинок колишнього поліцейя, який втік з німцями.

Коли в колгоспі було встановлено радіовузол, він переходить працювати радистом. Останні шість років перед виходом на пенсію він працював обліковцем тракторної бригади. Хобі прадідуся – це радіосправа. В його робочій кімнаті завжди було багато технічних журналів, відкритих на певних сторінках. Першу в селі радіолу дідусь склав своїми руками з виписаних через журнали радіодеталей та з тих, які виготовляв сам. Саморобний телевізор, знову ж – перший в селі, також був складений його руками. Екран цього телевізора був круглий, завбільшки з супову тарілку. На таке, небачене доти в селі диво, сходились дивитися всі сусіди, а коли відомості про телевізор розійшлися по селу, то в хаті від людей часом було тісно, тому люди, які в хаті не вміщались, дивились на телевізор, не чуючи звуку, знадвору, через вікна [3].

Коли мій дідусь Василь одружився, то батько йому подарував цього саморобного телевізора, але вже у фабричній оправі. Пропрацював дідів “шедевр” ще років вісім [5]. Кімната прадідуся була його майстернею. І тому, коли в односельчан з’явилися телевізори заводського зразка, послуги по їх ремонту надавав дідусь. Він завжди був бажаним гостем в будинках, де виходили з ладу телевізори. Але ніколи він не брав платні за ремонт – ні грошима, ні сільською “валютою” – оковитою, тому що ніколи спиртних напоїв не вживав. Мовчазний, скромний, безкорисливий – він мав велику пошану серед односельчан. Помер прадідусь 10 квітня 1994 року [5]. На той час мені було лише 3 роки, і тому мої власні спогади про нього прирівнюються до нуля. Але для нашої родини пам’ять про померлих родичів – свята. Ми завжди будемо пам’ятати і прадідуся Олексу, і прабабусю Параску, і мого дідуся Василя, якого теж вже немає серед живих. Та й не тільки ми.

Історія трагедії на хуторі Буда постійно привертає до себе увагу і дослідників, і простих людей, з якою нерозривно пов’язана постать для мене прадідуся Олекси, а для всіх – Чижа Олекси Порфировича, звичайної людини з незвичайною долею.

Родина Чижа Олекси: Микола, Раїса, Параска, Степан, Олекса, Василь

ПОСИЛАННЯ:

1. МПДА Розповідь Чиженко Горпини Романівни, 1914 р.н., колишньої сусідки сім’ї Чижа Порфирія.
2. МПДА Розповідь Швай Марії Федорівни, 1918 р.н.

3. МПДА Розповідь Майстренка Степана Івановича, 1926 р.н., ветерана Великої Вітчизняної війни.

4. МПДА Розповідь Рак Ганни Пилипівни, 1934 р.н., племінниці Чиж Параски Трохимівни.

5. МПДА Розповідь Чиж Марії Юхимівни, 1946 р.н., моєї бабусі.

КУКСА Юлія

*учениця VIII кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

ТРАГЕДІЯ НА ВДОВИЧИНОМУ ХУТОРІ 19 ЖОВТНЯ 1943 Р.

Тридцять років поспіль 19 жовтня на Вдовичиному хуторі збираються люди, щоб віддати данину пам'яті мирним жителям, закатованим фашистами тут в 1943 році.

64 роки минуло з того часу, а в пам'яті очевидців стоять події того “чорного вівторка”.

У період “господарювання” німецьких окупантів – з серпня 1941 року і до вигнання їх у січні 1944-го, попираючи встановлені міжнародним правом правила ведення війни, вони винищували і грабували народ України. Все це проводилось за заздальгідь розробленим планом гітлерівського командування.

Розповіді очевидців страшної трагедії, оповіді про винищення населення, про нелюдські розправи фашистських карателів над селянами не можна слухати без хвилювання.

За спогадами Є.П. Вдовиченко, жительки Вдовичиноного, 19 жовтня 1943 року німецька банда підпалила хутір. Всі жителі – жінки з малими дітьми на руках, старі люди, тікаючи від карателів, сховалися в ямі. Але нелюди знайшли їх і тут. Одну за одною вони вкинули в яму 4 гранати, а коли хуторяни вирішили вилізти звідти і попроситися у німецького офіцера, щоб він помилував, якщо не всіх, то хоч малих дітей, у відповідь гітлерівці зігнали людей до купи, по-звірячому били, штовхали ногами в живіт, груди.

Чотирирічного сина вирвали з рук матері, кинули на землю і розстріляли. Така ж доля спіткала і двох її інших дітей – дочку і сина 15 та 13 років.

Карателі розстріляли трьох дітей Ганни Вдовиченко, а у Христі Вдовиченко – п'ятьох, в тому числі і семимісячне немовля, чотирьох дітей Параски Мінської, трьох Олени Голуб.

Одне двотижневе немовля поліцаї повісили на паркані, а потім розстріляли і решту мешканців хутора, зігнаних сюди. Живими

залишилися під трупами лише двоє малих дітей – Валентин Пушкар та Євдокія Вдовиченко.

За спогадами С. Пушкаря, Ф. Каплоухого, інших очевидців трагедії теж змальовується пекельна картина.

На східному кінці Вдовичиною Іван Петрович Рясик, не підозрюючи небезпеки, вийшов на подвір'я, яке покрит туман. Звернувши увагу на підозрілий шум і побачивши ланцюг німців, він вбіг до хати, щоб попередити рідних про небезпеку. В цю ж мить сюди через вікно влетіла граната. Стіни гойднулися, глиняна стеля впала, поховавши під собою всю сім'ю з шістьома дітьми.

В Мотайлівській ямі, в канаві, серед бур'янів, пригнувшись до дна, лежали жінки з дітьми, хлопці і дівчата – затаїли подих 36 осіб.

Ланцюг карателів повернув, було, на шлях, але, почувши плач дітей, вони кинулися до канави і впритул розстріляли людей. В цій м'ясорубці залишився живим лише Іван Олексійович Кубрак.

Василь Андрійович Вдовиченко після втечі з гестапо разом з сусідами викопав схованку, заблокувавши її колодязем для кращої вентиляції. Вона була розрахована на 6 сімей – 28 осіб.

Побачивши заграви над хутором, п'ять сімей добралися до схованки і спустилися в неї, затуливши лаз пеньком. Сільський староста Никанор Савченко здогадувався про схованку, але розташування її не знав. Однак привів карателів до криниці. Фашисти, зірвавши цямрину, кинули в криницю зв'язку гранат. Вибуховою хвилею з лазу викинуло пенька, заверещали діти. Жінки з дітьми вилізли з ями. Всіх їх – 22 особи розстріляли, а п'ятеро чоловіків, які не піднялися, лишилися живими.

Такими зв'язними методами були знищені жителі Кубраківки, Вдовичівки, Ленінського, Дяківки.

Ті, хто сподівався на захист лісу, переважно молодь, заглибилися у хащі, однак ланцюг карателів вигнав їх на узлісся, де й половив.

Після допиту Василя Остистовича Пушкаря його брата Григорія, Іллю Варивоновича Пасічного розстріляли, примусивши решту живих закопати розстріляних. Пов'язавши по двоє, людей розмістили на трьох підводах і доставили на Дяківку та закрили в погребі Данила Васильовича Дяченка. А, потім, викликаючи по одному, живцем кинули в колодязь – цією жахливою смертю загинули 26 осіб.

Цинізм загарбників та їх посіпак – поліцаїв не знав меж – невдовзі по всій окрузі були вивішені оголошення такого змісту:

Німецьке командування оголосило, що бандити будуть знищені.

Незважаючи на те, усі жителі Вдовина хутора – району Чигирин – були в бандитських загонах, чи допомагали бандитам.

19 жовтня ц. р. жителі Вдовина хутора разом з бандитами зі зброєю в руках вели супротив військовим частинам. Вони знищені в бою, і село спалене! Полонені підлягають військовому суду.

Це доля всіх бандитів і тих, котрі допомагають і співчувають їм!

Якщо хочете уникнути такої долі, ідіть від бандитів і докладіть найближчій військовій частині усе, що ви знаєте про бандитів.

Краєзнавці, члени комісій, що працювали в 1980 – 1985 роках, встановили імена вдовичан, вкинутих в колодязь на Дяківці – їх було 18 осіб, а також тих, хто загинув у канаві під горою на Мотайлівці – 16 осіб, на Мотайлівці у канаві – 29, біля колодязя Яничанського лісництва – 22 особи, біля хутора Бурякового – 16 осіб.

Всього за даними пошукової експедиції “Холодний Яр” на хуторі Вдовичиному закатовано на смерть 429 осіб, з них 222 дітей до 14 років.

Кількість людських жертв цієї страхотливої розправи точно встановити неможливо. Адже внаслідок наступальних операцій радянських війська на півдні та сході України з прифронтових районів до наших країв перемістилася велика кількість біженців. Багато з них розділили долю вдовичан. Більшість дослідників Вдовичанської трагедії схильні вважати, що загинуло не менше тисячі громадян.

Кожен клаптик Вдовичанської землі политий кров'ю жінок, дітей, старих людей. Їх могили повсюди – в дворах, в садах, в лісі, при дорозі...

Учні Суботівської школи під час Походу Пам'яті до Вдовичиноного хутора

В нашій школі започатковано добру традицію – щорічно влаштовувати Похід Пам'яті до Вдовичиноного хутора, де ми беремо участь у мітингу-Реквіємі біля пам'ятника жертвам трагедії та поминальній панахиді біля криниці-могили на Дяківці.

Вперше ми прийшли до Вдовичиноного чотири року тому, коли були учнями V класу. Побачене і почуте на мітингу-Реквіємі не могло залишити байдужим нікого. Хоча ми ще до кінця не усвідомлювали всього жаху, що пережили люди, які просто чудом врятувалися. Лише з роками нам стає зрозумілим, чому не могли стримати сліз не лише жінки, а й чоловіки похилого віку. Особливо вразила розповідь Валентина Пушкаря, якого розстріляна впритул мати накрила своїм тілом, і трирічний хлопчик залишився живим. Ворожі кулі назавжди залишили на його чолі відмітки.

Під час зустрічі з ним 2006 р. працівники НІКЗ “Чигирин” записали ці спогади.

Варто зазначити, що даний похід, який став традиційним, набув позитивного резонансу серед громадськості краю. Якщо в перші роки його проведення місцеві мешканці дещо здивовано сприймали появу групи учнів на мітингу, то тепер чекають нашого приходу.

2004 р., коли ми поверталися з походу, на околиці хутора до нас підійшла старенька згорблена бабуса і передала цього вірша:

Мітинг-Реквієм біля пам'ятника жертвам трагедії на Вдовичиноному хуторі. 2007 р.

*Чи давно ти, Вдовин хутір, удовою стався?
Були роки, війна йшла – партизанським звався.
Хати були білесенькі і двори просторі,
Було в хатах, було в дворах, і було в коморах.
Сади рясні біля дворів і ставки прозорі,
За ворітьми простяглися стежки та дороги.
По них ходили підпільники і бійці-партизани.
Вони йшли, як додому, до своєї мами...
Широким яром серед лісу Вдовичин хутір тягся,
Ніхто німця тут не ждав і не сподівався...
Охватили ліс в окрузі фашистські розбої
Їм хотілось виявити партизанські загоны.
І так німці з полуночі в ланцюг ліс цей брали,
До розсвіту з нетерпінням ракети чекали...
Ця ракета їх сигналом їхнього розбою
Не залишить на їх шляху людину живою.
О сьомій годині ранку, коли люди спали,
Як розбійники в селі за торжествували.
Попалили всі двори, усі хати білі.
І зробили попелище – усе погоріло.
П'ятсот душ убили – у полон не брали,
І живих в вогні палили, в криницю вкидали...
А тепер про їх згадаєм – про кожну людину,
Бо вони всі повмирали за рідну Вкраїну.*

І хоча він далекий від досконалості, проте написаний серцем, слізьми вдовичан, які були очевидцями цього жахіття.

Цього року ініціативу Суботівської школи підхопили і учні сусідньої з Вдовичиним хутором Матвіївської загальноосвітньої школи I-II ст.

Сподіваємось, що надалі нашу естафету приймуть і учні інших шкіл Чигиринського району, які знаходяться на відстані, доступній для проведення одноденного походу.

Досить об'ємні матеріали, зібрані під час походів всебічно застосовуються як в навчальному процесі, так і в ході підготовки виховних заходів – зокрема, на уроках історії України під час вивчення теми “Україна в полум'ї війни (1939 – 1945 рр.)” в V класі та “Україна під час Другої світової війни (1939 – 1945 рр.)” в XI класі, під час проведення Тижнів історії в школі та заходах з нагоди роковин визволення Чигиринщини, Черкащини та України від німецько-фашистських загарбників, Дня Перемоги.

В повоєнний час на хуторі встановлено пам'ятник жертвам Вдовичанської трагедії.

Влітку 2006 р. невідомими вандалами, очевидно, шукачами металу, пам'ятник було сплюндровано. Це блюзнірство не залишило

байдужим, напевно, жодного мешканця Чигиринського краю. Невдовзі за сприяння Чигиринської райдержадміністрації та районної ради пам'ятник було відреставровано.

2005 р. на місці загибелі 26 вдовичан установлено меморіальну плиту.

Впродовж тривалого часу трагічні події на Вдовичиному хуторі досліджує Олександр Миколайович Воронов – перший заступник голови Чигиринської райдержадміністрації, який родом з цих країв. На мітингу присутніх схвилювали поетичні рядки, складені ним:

*Над Вдовичиним хутором летять журавлі,
В ранішній тиші в тумані село...
Так само, як 64 роки тому в імлі,
Стою я тепер, де скоєно ЗЛО.
В жовтні 43-го порушена тиша,
Де хутір Вдовичине повністю згас,
Де стогін моління, прохання пощади,
Де гуркіт гранат, січуть автомати...
Хтось скаже: "Не згадуєш, та чи все це було?", –
А в мене в очах погоріле село,
І руки дитини, знівечені рани,
Що тягнуться в відчаї до мертвої мами...
Тепер, пригортаючи внуків своїх,
Я думаю тільки сьогодні за них.
Молюся: спаси нас, Боже, і храни,
Вони щоб не бачили лиха війни!*

ТАГІРОВА Каріна

*учениця IX кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

ОСТАННІЙ ДЕНЬ ОКУПАЦІЇ СУБОТОВА ДИТЯЧИМИ ОЧИМА (зі спогадів дітей війни – Ряднини Івана Івановича 1936 р. н. та Ряднини Клавдії Іванівни 1938 р.н.)

Грудень місяць 1943 р. був порівняно теплим і безсніжним. Радянська Армія гнала гітлерівців на Захід.

В Суботові німці зайняли оборону на горі Кам'яній на кутку Зарічечка. В одній хаті розмістився ворожий штаб, звідки було чути крик німців. По всьому було зрозуміло, що готується наступ наших військ.

Наближався вечір. Німець з гвинтівкою пройшов по кутку, постріляв курей, в кого скільки було, приніс до нас і крикнув матері: “Матка, патрай!”, – а сам побіг через річку в штаб. Мати моя зрозуміла, що потрібно тікати. Вона забігла в хату і крикнула нам (мені і моєму братові Олексі): “Діти, швиденько одягайтесь і йдіть до дядька Трохима!”. А сама городами побігла вперед. Ми одяглися в старе лахміття, взулись в чоботи на босу ногу і пішли, човгаючи чобітьми по мерзлому шляху. В цей час ворожий солдат з палаючим факелом в руках почав палити наші хати. Поки ми дійшли до дядька Трохима (а він жив на краю села біля джерел), то палій встиг запалити всі 7 хат, які були на кутку Зарічечка. З палаючої Трохимової хати вибігли перелякані жінки з дітьми. Плакали на руках немовлята. Що робити? Всі пішли на гору до дороги, яка вела з Чигирини в Суботів, залізли в провалля між акацій і стали чекати, коли стемніє. В цей час почули, що по шляху на гору їде мотоцикл. Люди між собою розмовляли: “Оце, мабуть, нам кінець”. Мотоцикл зрівнявся з нами. На ньому були два німці. Водій мотоцикла на нас не звернув уваги, а другий німець на весь рот реготався, дивлячись на нас, як ми притислись до стіни провалля. Мотоцикл поїхав, всі полегшено зітхнули, промовляючи: “На кутні б ти реготався”.

Стемніло... Жінки почали обговорювати, куди іти. Ні до чого вони не домовились. Розійшлися, хто куди. Тільки нас 5 осіб – мати моя, сусідка тітка Химка з сином Яшею і нас два брати – вирішили йти, поки темно, в викопане в проваллі нашими батьками сховище.

Ми вийшли на гору. З гори видно було палаючі будинки в Чигирині і на селищі. В цей час, як на зло, вийшов повний місяць. Нас видно було здалеку, і ми, діти, гучно гриміли чобітьми. Тітка Химка скомандувала: “Всім скинути взуття і повернуть вправо навпростець через вигін”. Роззувшись, з чобітьми в руках, ми пішли тихо вигоном по сухій мерзлій траві, на якій при світлі місяця виблискували сніжинки паморозі. Раптом з боку нашої схованки, до якої ми йшли, матері наші почули підозрілий шум. Зупинились. Вирішили туди не йти. Зійшли в друге провалля, повзувались. Підкріпились сухарями (мати моя взяла з собою заздалегідь приготовлену торбу з сухарями). Була ніч. Куди йти? Пішли проваллям в бік джерел, але вийти в село не було можливості, нас побачили б з окопів німці. Виходу в село не було і в сховище йти мати побоялась. Яша запропонував всім залізти в вимоїну провалля, в ній земля була не мерзла. Залігши, великим шматком глини закрили вхід, матері розчистили вимоїну алюмінієвими ложками, які якимось чином були серед сухарів, і стали чекати ранку. Але тільки почало розвиднятись, нам стало зрозуміло, що ми тут осіли надовго.

Розпочався бій. Стріляли з кулеметів, гвинтівок, гармат. В небі гули літаки. Бій тривав чотири доби. Нас після сухарів дуже мучила

спрага. В нашій схованці було тісно. Матері нервувались. Під кінець четвертої доби в наших матерів терпець урвався. Вирішили, щоб то не було, йти в село. Під вечір вилізли з схованки і пішли. Тільки ми дійшли до джерел, нас побачили німці з окопів і наші солдати, які окопалися біля стін згорілих хат, які ще диміли. Почалась шалена стрілянина з боку наших солдатів по німцях, щоб вони нас не постріляли. Але ми всі припали до річки і з жадібністю пили воду. Тітка Химка скомандувала: “Всім підняти вгору руки і йти до погребу Дон Параски”. Нас, п’ятеро змучених, з піднятими вгору руками йдемо до села, а над нами свистять кулі. Прийшли до погребу, зайшли в нього. Там було повно людей і чиясь корова. Тільки стемніло, до нас прибіг радянський солдат. Він запитав: “Де ті люди, що ввечері сюди прийшли?”. Мати моя говорить: “Ми”. Солдат дуже на матерів кричав. Говорив, що вони дуже за нас хвилювались, тому і стріляли так шалено, щоб німці не змогли навіть з окопів виглянуть.

Під ранок прибігла сусідка баба Домаха, почала гукати під дверима погребу:” Виходьте, німців уже вигнали!”

Падав білий лапятий сніг... Це було напередодні Нового 1944 року.

БОНДАРЕНКО Софія

*учениця X кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

ВИЗВОЛЕННЯ СЕЛА НОВОСЕЛИЦІ З-ПІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Минуло 62 роки з часу закінчення найстрашнішої з воєн в історії людства – Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років. Здається, що вже все нам відомо про масштабні і трагічні події тих далеких років. Радіо, телебачення, кінофільми, література завжди приділятиме велику увагу виявленню і висвітленню все нових і нових сторінок з літопису війни. Але ми не завжди задумуємось, що бойові дії точилися і на Чигиринщині – у наших рідних селах, і які вони мали наслідки для наших односельців.

Сьогодні, як і багато років тому, на нашу землю прийшло світле і радісне свято Перемоги. Але більш ніж шість десятиліть тому воно прийшло в Новоселицю в димах пожеж, в муках і смертях.

Особливо відзначились у визволенні села Новоселиця Личковаха Олександр Григорович – колишній боєць з Узбецького міста Самарканда, Панов Михайло Петрович – колишній помічник

командира взводу станкових кулеметів, гвардії старший сержант з сонячної Молдовії; Вержановський Анатолій Петрович – з м. Умані – командир мінометної роти, Салдатов Семен Сергійович із Знам'янки, майор у відставці. Також учасниками боїв за визволення села були: заступник командира полку Петро Михайлович Король, Андрій Павлович Головка, Герой Радянського Союзу, полковник Сергій Гнатович Постевой та інші. Можливо, їх сьогодні немає серед живих, однак ми відчуваємо їх поруч, висловлюємо їм сердечну вдячність за їх мужність і героїзм, проявлений в боях за визволення рідної Новоселиці.

Всередині грудня 1943 року радянські війська в запеклих боях звільняли чигиринську землю від гітлерівців. Перед тим були жорстокі битви при форсуванні Дніпра, політі солдатською кров'ю плацдарми на Правобережжі, штурм укріплених районів в Світловодському районі.

Новоселицю звільняли від ворога 204-й Гвардійський полк 69-ї Звенигородської Червонопрапорної стрілецької дивізії 4-ї гвардійської армії. Бійці цього легендарного з'єднання пронесли гвардійський прапор від стін Сталінграда через Дон, вогонь Курсько-Орловської дуги. На своєму шляху війська армії брали участь у визволенні Сумської, Харківської та Полтавської областей. Вже після визволення нашого краю гвардійці брали участь в Корсунь-Шевченківській битві, з боями пройшли Молдовію та Румунію і завершили переможний похід в столиці Австрії – Відня.

Але того грудневого ранку до перемог було ще далеко. Ще десятки похоронок одержали матері і дружини бійців 69-ї дивізії, ще попереду були тисячі міст і сіл, що чекали на своїх визволителів – на її воїнів.

Далеко нелегкими були бої за визволення нашого села. В ті грудневі дні смертю хоробрих на наших вулицях полягли багато солдатів цієї армії. Вічна їм слава і пам'ять!

В боях з гітлерівськими окупантами загинули 143 уродженці Новоселиці.

Більше, як два роки наш край знемагав під фашистським ярмом. В серпні 1941 року німецькі орди вдерлися на Чигиринську землю. На окупованій території був вставлений жорстокий режим. Фашисти розправлялися з кожним, хто не схилив голови перед людиноненависницькими законами, забирали людей в рабство, захоплювали матеріальні та культурні цінності.

Але народ не підкорявся пригноблювачам. Чмирівка, Новоселиця стали вогнищами, центрами партизанської боротьби в районі. Опір гітлерівцям наростав з кожним днем.

Незважаючи на звірячу розправу з жителями партизанських хуторів Буди та Водичино, боротьба з ворогами не затихала, наші люди не стали на коліна. І знову палали села, лилася кров.

За останні місяці перед визволенням фашисти доценту спалили Чмирівку, значну частину Новоселиці. Десятки юнаків і дівчат було загнано в фашистське рабство, багато людей закатовано в застінках гестапо. Лише воїни Радянської армії того ранку поклали кінець поневірянням, принесли щастя і волю нашим людям. Подарували віру в щасливе майбутнє.

У визволенні села Новоселиця брало участь багато бійців, проте залишились одиниці, які б могли донести до нас цікаві епізоди саме із визволення села чи розповісти про своїх бойових товаришів. Так, мною були розшукані розповіді одного із солдатів, який брав участь у визволенні с. Новоселиці. Цитую уривок із його листа:

“...Итак, после форсирования Днепра мы вгрызались в фашистскую оборону. Гибли, но вгрызались. Сперва, преодолев десятки метров, образовал плацдарм, потом триста метров в глубину, захватив села Короповку, Новолипово, Старолипово, и вели бои в направлении Новогоргиевска (тогда там был райцентр). Бои там велись не на жизнь, а на смерть. После тяжелых боев, наконец, мы сбили фашистов с их весьма укрепленной обороны и с боями пошли на запад. Помнится мне, как мы вошли в Чигирин, затем в Суботов, потом мы выбили врага с Новоселицы и заняли оборону по северо-западной окраине села. Немцы окопались в поле за селом в направлении Медведовки. Мы находились на правом фланге не только дивизии, но и нашего 204-го гвардейского полка. С правой сторон моего наблюдательно-корректировочного пункта был крутой спуск в сторону Тясмина, а за рекой виднелись белые курганы “лысого” песчаника (теперь там лес). Немцы интенсивно обстреливали село трассирующими и зажигательными пулями. Один из немцев засел где-то в плавнях Тясмина и, то и дело, поливал огнём лощину. Время от времени вспыхивали хаты. Мы пытались его выковырнуть, но он, как моль, был неуязвим. В 1955 году я ходил на то место, и там лежали целые кучи стреляных гильз. Потери несли не только мы, но и мирное население, и тогда было решено эвакуировать население в Суботов и еще глубже в тыл. Большинство жителей ушло из Новоселицы, но некоторая часть, рискуя, осталась, прячась в погребах. В основном это была молодежь.

Ежедневно я с моим воспитанником Митей Куркиным ходил тропинкой по лощине на корректировку огня, а минометы наши находились немного дальше в глубине села. Командный пункт находился в одной из хат, хозяев из которой пришлось эвакуировать, но скот, птица и пчелы остались на нашем попечении. Корову, я помню, кажется, доил солдат Хасанов, за поросенком смотрел другой

солдат, а когда мы пошли в наступление, командир нашей роты гвардии капитан Рожков Иван Якович (он потом был убит на полях Молдавии) приказал старшине остаться и передать все хозяйство хозяевам.

Порядком времени мы продержались в Новоселице, потом перешли в наступление в сторону Каменки.

Только через два года мне довелось побывать в этом селе.

Теперь успел побывать на окраине села, где сорок лет тому назад там проходил наш первый край, посмотрел преобразование Чигирина, Суботова, Новоселицы, и душа радовалась. Ведь не даром мы в молодости дрались за этот замечательный край.

С глубоким уважением Варшановский Анатолий Петрович”.

Спогади очевидців – не тільки безцінне джерело історичної інформації, а й душа окремої людини зі своїм розумінням і своєю оцінкою оточуючої її дійсності. Такі, збережені і зібрані воедино матеріали допоможуть донести до нинішнього і прийдешніх поколінь об’єктивне відчуття нашої історії.

Вічна слава і пам’ять тим, хто поліг у визволенні своєї рідної землі від німецько-фашистських загарбників!

ФОРМИ РУХУ ОПОРУ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ЧИГИРИНЩИНИ ОКУПАЦІЙНІЙ ВЛАДІ

Плакат часів Великої Вітчизняної війни
1941-1945 років

ГУГЛЯ Олеся
*учениця Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА ЧИГИРИНЩИНІ

Вивчення історії рідного краю, його славного минулого і окриленого сьогодення є однією з захоплюючих цікавих справ, про яку ми інколи часто забуваємо. І тому, вибираючи дану тему, мені хотілося розкрити маловідомі сторінки життя моїх земляків, моєї Чигиринської землі.

Безсмертним подвигом увійшла в історію нашого народу Перемога над німецьким фашизмом у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. У боротьбі проти фашистських загарбників народ виявив масовий героїзм на фронті і в тилу, у підпіллі, і в партизанських загонах.

В роки війни партизанський рух на окупованій території охопив широкі верстви населення, вилився в широкомасштабну партизанську війну. Вона виражалась, головним чином, в діях озброєних партизанських формувань, різносторонній діяльності організацій і груп підпілля, масовій участі людей у зриві політичних, економічних і воєнних заходів фашистських окупантів.

З перших днів окупації розгорнулася антифашистська боротьба на тимчасово окупованій гітлерівцями території Чигиринщини. Нескорені патріоти, об'єднавшись у підпільні групи і партизанські загони, вели безперервну війну з окупантами.

З перших днів Великої Вітчизняної війни територія Чигиринщини стала ареною боротьби. В той час, коли на величезній відстані радянсько-німецького фронту розгорнулися бої, в Чигиринському районі, як і по всій Україні, народ піднімався на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників і їх “нового порядку”. Та частина чигиринців, яка опинилася за лінією фронту, а також червоноармійці, командири і політпрацівники, які не мали можливості вийти з оточення, починають вести боротьбу проти фашистських окупантів.

Допомога тилу, діяльність підпілля, яке забезпечувало партизанів підготовленими резервами, продовольством, медикаментами і розвідкою сил противника, сприяли виникненню партизанських загонів.

За різними даними, на території краю в Холодноярських лісах діяли 8 – 10 партизанських формувань.

Партизанський загін Кравченка, який був створений одним із перших, та полк народного ополчення, який очолював М. Настевич, в першій же сутичці з ворогом (серпень 1941 р.) були майже повністю розбиті, а та частина народних месників, яка уціліла, була видана ворогу бургомістром Новогеоргієвська ще в 1941 році. Провокатори і зрадники видали ворогу також партизанську базу, склади зброї і продовольства, явки підпільників. Тому говорити про бойову діяльність цих загонів не доцільно, оскільки їй, як такої, не було. Це також наклало свій відбиток на подальше розгортання партизанського руху на Чигиринщині, зокрема на 1941 – 1942 рр. він був розрізненим, стихійним і малоорганізованим.

Та, не дивлячись на всі ці труднощі і недоліки, партизанський рух на Чигиринщині в кінці 1942 року починає набувати все більшого розмаху. Територією Чигиринського району пройшов рейдовий загін бойового з'єднання М. І. Наумова. Наумівні провели тут кілька бойових операцій, знищили провокатора, який видав Чигиринське підпілля, намагалися встановити зв'язок з місцевими партизанами.

На території Чигиринського району в 1943 році діяло вісім партизанських загонів.

Різними були джерела формування місцевих партизанських загонів, зокрема:

1) місцеве населення і військовополонені;

2) основне ядро складають десантні групи, які були направлені на дану територію за завданням Українського штабу партизанського руху.

Загони, які склалися з місцевого населення, виникли більш стихійно і розрізнено, діяли, в основному, в 1941 – 1942 рр.

Загони другого типу були більш організованими – були розбиті на бойові групи. Їх дисципліна, побут, служба і взаємовідносини будувались на 1943 – початок 1944 рр.

Партизанські загони Чигиринщини, загальною чисельністю понад 4 тисячі осіб, постійно відволікали на себе три дивізії відбірних фашистських військ, завдаючи їм значних втрат .

Найбільш чисельними і найкраще організованими були партизанські загони ім. Сталіна і “Москва”. Але й інші загони, які були не такими чисельними, вели активні бойові дії проти ворога. Вони підірвали 44 залізничні ешелони ворога з живою силою і військовим спорядженням, у боях знищили близько 6400 німецьких солдатів, офіцерів та поліцаїв.

16 серпня 1943 р. бійці загону Петра Дубового зіткнулися з цілою дивізією окупантів та їх прислужників, загальна кількість яких становила 4000 піхоти, два кавалерійські ескадрони, 14 танків, дві мінометні батареї. В бою, який тривав дев'ять годин, партизани знищили 100 і поранили 120 ворожих солдатів та офіцерів.

В липні 1943 р. бійці партизанського загону Боровикова, який після загибелі Івана Іванкова став командиром партизанського загону, знищили 2 паровози та 21 платформу з військовою технікою, 40 німецьких вояків.

Ще через тиждень партизани пустили під укіс 2 фашистських ешелони. Було знищено 2 паровози, 14 платформ з живою силою – понад 450 осіб.

Партизанські підрозділи здійснювали диверсійні вилазки, нападаючи на німецькі гарнізони в Медведівці, Чигирині, Іванівці, Новоселиці, Полуднівці; ліквідували поліцейські дільниці в Голоківці, Куликівці.

Партизани району проводили масову агітаційну роботу серед місцевого населення. Під час проведення німцями кампанії з мобілізації молоді в німецьке рабство, була розгорнута широка пропаганда серед місцевого населення із зриву мобілізації шляхом проведення спеціальних бесід на цю тему, розповсюдження листівок, зверненням до молоді. Внаслідок цього мобілізація до Німеччини була частково зірвана, а переважна частина молоді вступила до лав партизанів. Це підтверджується тим фактом, що, наприклад, після звільнення Чигиринського району частинами Радянської Армії в перші три дні роботи польових військкоматів було призвано в армію біля 4000 осіб призовного віку.

Партизани розповсюджували серед населення зведення Радінформбюро, виступи членів уряду, повідомлення про звірства фашистських окупантів.

Так партійна організація загону “Москва” при допомозі підпільної комсомольської організації м. Чигирини через місцеву друкарню видала і розповсюдила серед населення понад 4500 примірників різноманітних листівок та відозв. А партійна організація загону ім. Сталіна по селах району розповсюджувала листівки з відозвою до населення про саботування всіх заходів окупаційної влади. Всього було випущено 14 листівок різного змісту загальним тиражем 350 штук; крім того, випущено було 4 плакати, загальним тиражем 32 екземпляри.

В результаті перемог Радянської Армії і проведення бойових операцій партизанських загонів Чигиринщини, помітно виросла симпатія місцевого населення до партизанського руху, а агітаційно-масова робота дала свої результати – серед місцевого населення укріплювалась віра в перемогу над ворогом. Лави партизанських загонів почали поповнюватись за рахунок місцевого населення .

Місцеве населення постійно надавало суттєву допомогу партизанським загонам. Мешканці хуторів Буда та Вдовичино, сіл Новоселиці, Мельників, Бурякового, Любомирки та інших постачали партизанам продовольство, прали білизну, переховували в себе

поранених, ризикуючи життям, виконували обов'язки зв'язкових і розвідників.

В ході звільнення Чигиринського краю від фашистської навали 7 січня 1944 р. побіля села Зам'ятниці партизанські формування влилися до лав Радянської армії.

Партизанський рух на Чигиринщині, як і в цілому по всій Україні, був спрямований на підригв військово-економічних сил ворога. Партизанські загони були опорними базами для розгортання боротьби в населених пунктах району .

Таким чином, однією з важливих умов, які забезпечили розгром фашистської Німеччини і її армії (як видно на конкретному прикладі), був партизанський рух і дії підпільників, які розгорнули в тилу окупантів справжню народну війну.

Більше 60-ти років віддаляє нас від тих подій. На жаль, неблаганний час залишає серед все менше учасників партизанського руху. За неповними даними, на сьогодні на Чигиринщині проживає менше 20 колишніх партизанів.

На підтримку ініціативи ветеранів війни та з метою всенародного вшанування подвигу партизанів та підпільників у період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., увічнення їхньої пам'яті Постановою Президента України від 30 жовтня 2001 р. 22 вересня оголошено Днем Партизанської слави.

Кілька років поспіль у Холодному Яру біля пам'ятника холоднорьським партизанам, який в народі з любов'ю прозвали “дідом Левком ”, збираються ветерани партизанського руху Чигиринського, Кам'янського, Олександрівського, Черкаського районів, представники громадськості, мешканці навколишніх сіл, серед яких багато молоді, щоб вшанувати пам'ять земляків, які загинули в боротьбі з фашистами. Ветерани з нетерпінням чекають нагоди, щоб поспілкуватися з колишніми бойовими побратимами, згадати свою буремну юність.

Кукса Надія Василівна
*старший науковий співробітник
Національного історико-культурного
заповідника “Чигирин”, вчитель історії
України Суботівської загальноосвітньої
школи I-III ступенів*

СУБОТІВСЬКЕ КОМСОМОЛЬСЬКО-МОЛОДІЖНЕ ПІДПІЛЛЯ

З середини липня 1941 р. на території Черкащини розгорнулися бойові дії. Всупереч безприкладному масовому героїзму радянських

бійців і командирів, стало очевидним, що відступ військ і окупація неминучі.

2 серпня за наказом командування частини Червоної Армії відійшли на лівий берег Дніпра [5, 57]. Згідно Директиви РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 29 червня 1941 р. та Постанови ЦК ВКП (б) від 18 липня 1941 р. “Про організацію боротьби в тилу німецьких військ” було зроблено установку для всіх верств населення на “створення нестерпних умов для ворога” на окупованих територіях [3, 260]. Керівну роль руху опору населення було покладено на підпільні обкоми та райкоми партії.

Партійно-комсомольські та державні структури, зокрема органи НКВС, були покликані сприяти створенню підпільних груп і організацій, партизанських загонів, формуванню їх військово-продовольчих баз. Проте суворі реалії перших місяців війни внесли свої корективи, умови, що склалися, не сприяли широкому розгортанню визвольної боротьби, як передбачалося урядовими постановами. Показово, що досить часто колишні керівники державних підрозділів різних рівнів першими покидали новостворені партизанські загони, часом, своїми непослідовними діями сприяли викриттю підпільних груп [2, 58]. В результаті цього патріотично настроєні учасники руху опору практично з перших днів запровадження окупаційного режиму залишилися один на один з добре озброєним ворогом, підтримуваним місцевими зрадниками-поліцаями.

Як і більшості підпільних організацій краю, саме в таких умовах довелося вести боротьбу з окупантами та їх прислужниками членам Суботівського комсомольсько-молодіжного підпілля.

За три дні до початку окупації Чигиринщини 3 серпня 1941 р., згідно наказу Чигиринського райкому партії, секретарем Суботівської комсомольської організації вчителькою початкових класів місцевої школи Кривенко (Яровою) Марією Мусіївною було створено підпільну групу у складі 15 – 17-річних старшокласників Тютюнника Івана Романовича, Золотаря Анатолія Олександровича, Тютюнника Миколи Івановича, Жалдака Івана Дмитровича, Кукси Григорія Федоровича. Під час організаційної наради після обрання бюро групи було розроблено детальний план діяльності на найближчу перспективу: кожному з трьох членів бюро (Тютюннику І.Р., Золотарю А.О., Жалдаку І.Д.) потрібно організувати по п'ятеро надійних товаришів. Тютюнника М.І. було назначено зв'язковим групи. Кукса Г.Ф., який розумівся на радіотехніці, отримав завдання обладнати в лісі землянку і встановити там радіоприймач.

Відразу була дана настанова про сувору конспірацію: про склад кожної п'ятірки знав лише її керівник, навіть Кривенко М. М. знала лише про перших членів підпілля.

Спроба отримати обіцяну Кривенко М. М. згідно розпорядження Чигиринського райкому партії зброю на складі НКВС, закінчилася невдачею. Проте за перший місяць окупації підпільникам вдалося заволодіти п'ятьма одиницями вогнепальної зброї.

За спогадами Кукси Г. Ф., перше бойове хрещення отримали юні підпільники 14 серпня 1941 р., коли зуміли вивести до лісу 7 червоноармійців, що залишилися в живих після нерівного бою на околиці Суботова [9]. В навколишніх лісах до початку вересня переховувалися розрізнені групи бійців, які не встигли вийти з оточення, зуміли роздобути у ворога зброю і не потрапити до полону. Підпільники провели до с. Адамівки загін з 37 оточенців, де місцеві жителі на чолі з Федором Жабком, ризикуючи життям налагодили переправу через Дніпро.

На щастя, дана операція закінчилася успішно. Згодом проводити не такі численні групи оточенців довелося ще шість разів.

Невдовзі після створення підпільної групи до її складу ввійшла місцевий фельдшер Кукса Варвара Антонівна, якій в пристосованих умовах доводилося лікувати поранених і хворих червоноармійців та підпільників.

Кривенко М. М. мала зв'язки з чигиринським та новосільським підпіллям, партизанським загonom П. Дубового.

Підпільники спонукали населення саботувати різні заходи окупантів, перешкоджали збору продовольства та теплого одягу для потреб ворожої армії. Натомість постійно допомагали партизанським загonom.

Завдяки власноруч змонтованим двом радіоприймачам впродовж всієї діяльності підпільники мали можливість слухати зведення Радінформбюро, повідомляли про становище на фронтах односельців.

Напередодні різдвяних свят 1942 р. було виготовлено двадцять листівок, де повідомлялося про розгром німецьких військ під Москвою. Половину листівок вдалося розповсюдити під час вечірнього богослужіння в Іллінській церкві, а через кілька днів на недільному ринку в Чигирині були поширені і останні листівки. Це стало резонансною подією в окрузі, примусило заметушитися чигиринську поліцію.

В 1942 р. група поповнилася новими підпільниками і переросла в організацію, що налічувала 22 особи.

Навесні 1942 р. активізувалася кампанія з відправлення молоді на каторжні роботи до Німеччини. В результаті активної пропагандистської роботи серед населення, зусилля окупантів та їх прислужників виявилися марними. В навколишніх лісах, в болотистій заплаві Тясмину було обладнано спеціальні сховища для молоді. За роки окупації було вивезено лише 32 особи, причому, частина з них добровільно обрала німецьке рабство [7, 27].

Варто зазначити, що вагому допомогу в здійсненні багатьох диверсійних акцій підпільникам надавали односельці, яким в міру певних обставин довелося бути наближеними до окупаційної влади.

Слід назвати Коваленка Івана Онікійовича, який був перекладачем цивільного коменданта Суботова Іогана Пауля. Через свого сина Степана він постійно передавав підпільникам різну інформацію щодо запланованих заходів окупантів [8].

Обраний на загальному сході мешканців села голова господарського двору Гришко Григорій Калістратович виконував накази керівників підпілля, що призводило до зриву сільськогосподарських робіт, сприяв постачанню збіжжя до партизанських загонів.

Навесні 1943 р. територією Чигиринщини пройшов рейдовий загін партизанського з'єднання М.І.Наумова. До нього підпільники відправили кількох колишніх військовополонених, яким вдалося втекти з таборів. Намір хлопців всією групою ввійти до складу партизанського загону Кривенко М. М. не схвалила: “Ніякої самодіяльності! Наша група – резерв партизанського загону, який уже діє” [9]. Це був останній наказ Марії Мусіївни. Невдовзі вона героїчно загинула від рук поліцаїв. До слова, існують суттєві відмінності у викладі причин та обставин загибелі керівника підпілля в різних джерелах. Особливо відрізняються дані події, показані в книзі Г. Гончара “Заграви над Тясьмином” від розповідей очевидців цієї трагедії [4, 20].

Після смерті Кривенко М.М. керівництво підпіллям прийняв Михайло Трохимович Тютюнник. Було налагоджено зв'язки з олександрівською підпільною групою Івана Боковні та “Вікентійовича”, звідки щотижня Кукса Г. Ф. доставляв до Суботова друковані листівки, інколи бланки паспортів, радянські газети.

Відчуваючи близький кінець, активізували свої дії місцеві фашистські запродавці. Наразі відомі їх імена, проте називати їх поряд зі святими іменами замордованих ними патріотів вважаємо не коректним.

Восени 1943 р. Суботівське підпілля зазнало суттєвих втрат. Після нелюдських тортур в чигиринському гестапо був страчений вчитель-підпільник Коваленко Іван Митрофанович.

Невдовзі був розстріляний на місці Тютюнник М. М., в кишені якого карателі виявили папірець із зведенням Радінформбюро.

Того ж вечора потрапили в засаду і були вбиті поліцаями Каплюхий І. І. та Коваленко І.П.

19 жовтня 1943 р. розділила долю своїх односельців на хуторі Вдовиченому зв'язкова-розвідниця Вдовиченко О.В.

Наступного дня на хуторі Вдовичиному була спалена живою Шевченко Ф.П., завдяки якій організація мала зв'язок з яничанським підпіллям Крижанівського Г.І.

Вдалі бойові операції радянських військ восени 1943 р. сприяли патріотичному піднесенню підпільників та активізації їх боротьби. Добре озброєними, змужнілими в тривалій боротьбі з ворогом зустріли суботівські підпільники передові загони IV-ї гвардійської армії генерала І.В.Галаніна [1, 41]. Взяли активну участь у визволенні Суботова. Ціною власного життя 17-річний Анатолій Золотар врятував від знищення Іллінську церкву. Загинув у бою і Топчій Г. Я. Більшість членів підпілля відразу після визволення Чигиринського району були мобілізовані до лав Радянської Армії.

З двадцяти двох підпільників до Перемоги дожили всього чотири особи. На сьогодні розповісти про свою бойову юність може лише Кукса Г. Ф., який свято зберігає пам'ять про своїх побратимів, відтворюючи події, що давно вже стали історією, у своїх спогадах.

За браком документальних джерел практично неможливо дати об'єктивну оцінку діяльності підпілля. Позбавлені досвідченого керівництва, патріотично настроєні колишні школярі з властивим їхньому віку юнацьким максималізмом, нехтуючи смертельною небезпекою, наближали перемогу. Прикро усвідомлювати, що до цього часу їх подвиг належним чином не вшановано. Іменами М.Кривенко та І. Коваленка названо суботівські вулиці. Існують розбіжності у визначенні місця поховання А.Золотаря, поданому у Книзі Пам'яті та вказаному його односельцями [6, 56].

Інформація, викладена в цьому дослідженні, не може вважатися вичерпною, потребує деталізації і подальших уточнень.

ДОДАТОК

СКЛАД СУБОТІВСЬКОГО КОМСОМОЛЬСЬКО-МОЛОДІЖНОГО ПІДПІЛЛЯ

1. Кривенко (Ярова) Марина Мусіївна, 1916 р. н., до війни секретар Суботівської комсомольської організації, керівник Суботівського підпілля. Навесні 1943 р. розстріляна в Чигиринській комендатурі.

2. Тютюнник Михайло Трохимович, 1901 р. н. Член підпілля з 1942 р. Після загибелі Кривенко М. М. керував підпільною організацією по 18.12.1943 р.

3. Тютюнник Іван Романович, 1925 р. н. Член бюро підпільної організації, керівник першої п'ятірки. Загинув у боях за визволення Угорщини в 1944 р.

4. Золотар Анатолій Олександрович, 1926 р. н. Член бюро підпільної організації, керівник другої п'ятірки. Загинув у бою за визволення Суботова в ніч на 18 грудня 1943 р. Похований на Стецівському сільському цвинтарі.

5. Тютюнник Микола Іванович, 1924 р. н. Зв'язковий підпілля. Розстріляний карателями восени 1943 р.

6. Топчій Григорій Якович, 1925 р. н. Загинув у бою за визволення Суботова.

7. Куненко Хтодось Тарасович, 1925 р. н. Загинув у боях за визволення Угорщини.

**Бевзенко Григорій
Олексійович**

8. Жалдак Іван Дмитрович, 1923 р. н., член бюро підпілля, керівник третьої п'ятірки. Загинув в 1944 р.

9. Бевзенко Григорій Олексійович, 1924 р. н. Загинув в 1944 р.

10. Каплюхий Іван Іванович, 1924 р. н. Розстріляний восени 1943 р.

11. Коваленко Павло Пилипович, 1923 р. н. Розстріляний восени 1943 р.

12. Коваленко Іван Митрофанович, 1910 р. н. Розстріляний гестапо в Чигирині восени 1943 р.

13. Кукса Михайло Павлович, 1924 р. н. Загинув в 1944 р. при визволенні Угорщини.

14. Поліщук Степан Хомович, 1923 р. н. Загинув в 1944 р.

15. Чекунков Тимофій Кіндратович, 1921 р. н. Потрапив в оточення, в 1942 р. був заарештований поліцією с. Суботова і відправлений на роботи в Німеччину. Під час етапування втік і воював в партизанському загоні та в діючій армії. Після демобілізації проживав в м. Усурійську.

16. Дземич Леонід Павлович, 1926 р. н. Загинув у боях за визволення Варшави.

17. Гретченко Олександр Тимофійович, 1927 р. н. Помер в 1979 р.

18. Кукса Варвара Антонівна, 1910 р. н., лікар підпілля. Померла у 1946 р.

19. Вдовиченко Ольга Василівна, 1926 р. н. Загинула на Вдовиченому хуторі 19. 10. 1943 р.

20. Шевченко Фросина Петрівна, 1926 р. н. Загинула на Вдовиченому хуторі 19.10 1943 р.

21. Пушкар Іван Петрович, 1926 р. н. Помер в 1988 р.

22. Кукса Григорій Федорович, 1925 р. н.

**Поліщук
Степан Хомович**

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бушин М., Гудачкова Н., Лазуренко В., Лисенко А. *Історія Шевченкового краю 1939 – 2002.* – Черкаси, 2003. – С. 41.
2. Ветров О. *Партизанський і підпільний рух // Місто на скелястих берегах Тясмину.* – Черкаси, 2000. – С. 58.
3. Голиш Г. *Діти і підлітки Черкаського краю – учасники антинацистського руху опору в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. // Черкащина в контексті історії України.* – Черкаси, 2004. – С. 260.
4. Гончар Г. *Заграви над Тясмином.* – К., 1978. – С. 20.
5. *Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область.* – К., 1972. – С. 57.
6. *Книга Пам'яті України. Черкаська область.* – К., 1997 – Т. 7. – С. 562.
7. Лазуренко В. М. *Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник для загальноосвітніх шкіл Чигиринського району.* – Черкаси, 2004. – С. 272.
8. *Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА).* – Розповідь Коваленка Олександра Івановича, 1929 р. н., с. Суботів.
9. МПДА. – Розповідь Кукси Григорія Федоровича, 1925 р. н., с. Суботів.

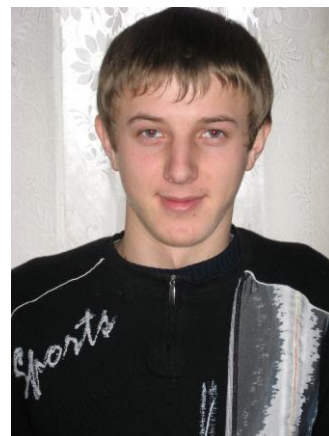

ПАШКОВСЬКИЙ Олег

учень X кл. Суботівської загальноосвітньої школи I-III ст.

ЛИТВИНЕНКО Сергій

учень X кл. Суботівської загальноосвітньої школи I-III ст.

“СУБОТІВ ТА ОКОЛИЦІ В РОКИ ОКУПАЦІЇ”

(спогади Кукси Григорія Федоровича – мешканця с. Суботова, ветерана праці, учасника Руху Опору)

Прошло багато років після страшної війни 1941 – 1945 років. Я не знаю, що напишуть у Книзі Пам'яті про Суботівська підпільну організацію. Живих свідків немає. Немає і документальних записів у архівах району і області. Під такий стан обставин можна змалювати всяку нісенітницю, у яку увірять прийдешні покоління чи ніхто взагалі не повірить у це. Але, я живий свідок, тієї страшної трагедії, яку довелося нам переживати. Першою на шляху фашистського ката понесла свою голову організатор і керівник Суботівського комсомольсько – молодіжного підпілля Марина Мусяївна Кривенко.

Після Марини пораненим потрапив у гестапо член підпілля учитель Іван Митрофанович Коваленко. Він пройшов усі муки, які здатні були творити у катівнях гестапо. Страшні муки гестапо не зламало учителя – підпільника. Він не назвав жодного із своїх

**Кукса
Григорій Федорович**

товаришів. За І.М. Коваленком у руки карателів в одну ніч потрапили: Тютюнник Микола Іванович – зв'язковий підпілля, Каплюхий Іван Іванович, Коваленко Павло Пилипович.

М. І. Тютюнник був розстріляний біля старої контори колгоспу.

А І. І. Каплюхий і Т.П. Коваленко були розстріляні біля Будинку культури (на тім місці, де нині знаходиться братська могили).

Під час визволення села Суботова 13 грудня 1943 року у бою загинули Анатолій Олександрович Золотар – член бюро підпілля і Григорій Якович Топчій.

Під час Вдовичанської трагедії 19.10.1943 року загинули Оля Василівна Вдовиченко, а 20.10.1943 року заживо спалена Фрося Петрівна Шевченко – наймолодші члени Суботівського підпілля.

Наприкінці грудня 1943 року почалася тотальна мобілізація чоловіків на фронт. Без усякої елементарної медичної перевірки; без військово-тактичної підготовки, погнали на фронт увесь народ. Частині тих, що були мобілізовані на фронт у 1941 році, попали в оточення і вдалося вирватися з оточення чи втекти із гітлерівських концтаборів – усі пішли на фронт у штрафні роти. Це було заплановане винищення народу.

На фронт були мобілізовані і дев'ять хлопців – членів підпілля села Суботова.

З 22 членів підпілля довгожданої Перемоги 9 травня 1945 року діждали тільки 5 осіб. А останні згоріли в полум'ї війни.

**Тютюнник
Іван Романович
(керівник
партизанського підпілля
села Суботів)**

Нікому не відома історія Суботівського комсомольсько-молодіжного підпілля. Суботівська підпільна група була організована Мариною Мусіївною Кривенко – вчителькою, секретарем комсомольської організації села.

Ввечері 3 серпня 1941 року до приміщення центральної школи були викликані комсомольці: Тютюнник Іван Романович, Золотар Анатолій Олександрович, Тютюнник Микола Іванович, Жалдак Іван Дмитрович і автор цих спогадів. Під час змови, у той серпневий вечір, шестеро комсомольців під керівництвом М. М. Кривенко прийняли присягу, де говорилося: “Боротьба до перемоги над фашистами – або смерть!”.

Кожний із трьох: Тютюнник І.Р., Золотар А.О., Жалдак І.Д. зобов'язані були організувати по п'ятірці надійних юнаків. Зв'язковим призначили М.І. Тютюнника. Радистом Г.Ф. Куксу. Ще до приходу окупантів ми збудували дві землянки – схованки. Одну між проваллями у (“Кудинових”), другу – у глухому лісі на Ярошевій горі. Землянка на Ярошевій горі була облаштована у таких непрохідних заростях дикого терену, що добратися до неї незнаючому просто неможливо. Там і були установлені детекторний радіоприймач та РПК-9і.

Організатор підпілля Марина Кривенко знала тільки про членів бюро підпілля. А про останніх хлопців, які входили до складу трьох п'ятірок, нічого не знала. Вона знала, що нас усього 22 особи.

Навесні 1942 році на Великодні свята Марина познайомилася із робітником з Донбасу, який змушений був покинути рідні краї, оскільки там ішли великі бої, і фронт часто переміщувався із заходу на схід, то у зворотному напрямку. Михайло Трохимович Тютюнник – людина сильної волі із великим життєвим досвідом, чесний, освічений. Для підпільної організації був вимогливим і добрим учителем.

Восени 1941 року окупаційна влада почала забирати у населення теплий одяг для німецьких солдатів. Підпільна організація попередила населення, щоб ховали теплий одяг.

Навесні 1942 року почалося масове вивезення робочої молоді у Німеччину, щоб замінити тих, які були на фронті. Перша партія добровольців поїхала у “радушний Фатерлянд” на роботу. Підпільники агітували молодь, щоб ті не їхали працювати на військові заводи, а будували сховища у лісі і ховалися від угону молоді у фашистське рабство. Із села Суботова вивезли в Німеччину молоді дуже мало. Підпільники пошкоджували лінії зв'язку по Чигиринському районі. У 1941 – 1942 роках, німцям і поліцаям удавалось відновляти телефонний зв'язок в селах району із Чигирином. А в 1943 році, коли по району пройшов рейдовий загін Наумова, німці вже так і не відновили телефонний зв'язок до самого дня визволення села.

Навесні 1943 року відбулася зустріч керівництва підпілля села з головою громадського двору Гришком Григорієм Калістратовичем, якому було наказано: “Землю засіяти всю, але жодного кілограма хліба окупантам не дати”. Коли за наказом коменданта Пауля під охороною поліції було вивезено в поле дві молотарки, щоб молотити хліб, першої ж ночі група озброєних підпільників розіграла охорону із поліцаїв... Паси із молотарок і основні частини із дизельних двигунів були зняті і винесені у сховище у лісі. А коли гітлерівці і їх прислужники-поліцаї почали вигонити народ на молотьбу вручну, то

все, що за день намолотять, вечері потрапляло до сховища. А озиме зерно зразу ж засівали у підготовлену землю.

В час, коли Радянська армія визволяла село Суботів, на полях залишалися скирти не молоченого хліба. Двісті гектарів невбраної кукурудзи залишилось на полі. За наказом підпільного керівництва голові громадського двору посіяти не менше 500 га, озимини, було посіяли більше 700 га озимини. Так керівництвом підпілля була зірвана акція фашистів: “Вивезти увесь хліб у Німеччину”. Задумка окупантів ганебно провалилася.

Підпільники допомагали солдатам Червоної армії, які виходили із оточення, утікали із концтаборів. Уже наприкінці вересня 1941 року група добре озброєних німецькою трофейною зброєю червоноармійців у кількості 37 осіб вийшла з лісу і попросила продуктів. Люди із підлісся “Куксівки” харчували червоноармійців. Командував групою старший лейтенант погранвійськ Михайлов, червоноармійці звали його “Миша”.

Мені дали завдання розвідати ситуацію на Дніпрі, щоб переправитись на лівий берег річки. У селі Адамівка жив собі чоловік, колгоспний коваль Федір Жабко. Це був незамінний у селі чоловік, третій імперіалістичною війною та громадянською. Не обминула його і лиха доля колективізації. Бо був у селі і господарем добрячим, а ковалем – неперевершеним. Чи то люди захистили, чи доля зіграла, що не погнали етапом у Сибір. Спершу трохи покосилися в селі на нього “запеклі активісти”. Але ковальська важка праця і чесність тільки додали Федору Жабку ще більшої поваги односельців. Прізвище коваля Федора Жабка назвала Марина Кривенко. От я і зустрівся із ним, нічим не примітним, а яким смілим чоловіком. Коли я сказав: “Я від вашої племінниці Марини”, він поцікавився:

- Що потрібно, синку?
- Дядьку Федю, треба переправити групу червоноармійців на той берег Дніпра...
- Скільки їх? , – запитав він.
- Тридцять сім.
- Це треба чотири човни... – А знаєш, синку, що за це буде, не дай Бог чого?
- Знаю. Сім’ю на деякий час десь сховайте, все може бути.
- Дайте, вашим мою адресу, і, на випадок чого, хай шукають мене. Ось бабка тебе нагодує свіжими линами, а я сходжу до своїх і домовлюся. Через годину дядько Федір повернувся і сказав:
 - Завтра вночі приводь своїх солдатів он до тієї верби, ми будемо чекати. Опівночі другого дня я з групою червоноармійців був біля тієї верби на березі Дніпра. Спершу я із двома червоноармійцями, як розвідка, підійшли до вказаного місця, а потім за сигналом прийшла уся група бійців. Переправою через Дніпро керував дебелий

дід, якого звали Іван. Федір Жабко оглянув групу бійців, похвалив їх, що воюють зброєю ворога.

– Але чому, синки, не в формі ворога?

– Боїмся, батя, но вы правы. Чтобы дойти до своих, надо сверху одеть их форму. Так и сделаем.

Я попрощався із товаришами і ліг відпочити до ранку в рибальському курені.

За вересень місяць 1941 року через Федора Жабка було переправлено через Дніпро шість груп бійців, що потрапили в оточення.

Я певний, що у селі Адамівка старожили знали сільського коваля – умільця, але у селі ніхто не знає, скільки чинили добрих справ у тяжкий час – годину оті знедолені, гонимі, які жили за законами недовіри. Вони не жили. Вони існували. Не довелося мені узнати прізвища і того сивочолого красеня – діда Івана, що ставив своє життя на карту, на плаху тільки б перемогти фашистського привида. Ким були коваль Федір Жабко і його друзі на чолі із дідом Іваном, ніхто не розкаже. Це прості люди України, які піднялись на борню із фашизмом. А хто так і поніс у могилу таємницю непокори ворогу, навіть не розповів діткам своїм, про ті буремні літа їх життя. Смерть забрала книгу подвигу усього мого народу. Називають тепер, майже, через півстоліття, коли Велика Русь піднялась на смертний бій із фашизмом наші жертви – 20 мільйонів, 30 мільйонів і 50. А ніхто не скаже, що беззбройний народ, народ без довіри, так звані “вороги народу” піднявся і переміг.

... Одного вересневого дня 1941 року до пастухів з нашого села вийшов із лісу невідомий. В такому випадку ніхто із нас не питав людину, хто вона. Одна догадка жила – це свій. Він попросив водички. Із нами пас і був у нас за старшого “отаман” – старенький і хворий дід Хтимон Якович Бевзенко. Невідомий звернувся до діда: – “Батя, нам би поговорити”. Дід кишнув на нас: “Ану, козачата, до скоту, мені треба покурити із дядьком”. Ми змалку були так привчені, що, де старші розмовляють, дітям нічого там слухати. Ми ватагою пішли до худоби і почали грати у наші дитячі ігри. Це: і карти “в дурачка”. Це і “кубекало” – складним ножиком. А найліпша дитяча пастуша гра – гра у “шапочки”. У жодного із пастушків – хлопчиків не було картузика із козирком, всі козирки відбивалися палицями у грі в “шапочки”. За ті козирки і побиті картузики, ой!, як же нам попадало. В злиднях жили, в злиднях росли. І ті капосні картузики нам рогом виходили на наших задах. Бо їх і в магазинах не завжди купиш. Та і “купила” не було. Довго сиділи незнайомий і наш дід Хтимон, щось своє розмовляли. Потім, покликав дід мене: “Ти поведи цього дядька у нашу землянку в “Кудинове”, і там поговорить. Коли я спровадив

невідомого в землянку і показав йому, де велика тиква з водою, де продукти, які ми завжди поповнювали. Невідомий заговорив російською мовою: “Давай сперва познакомилися. Зови мене Василій Петрович – фамилия – пока не нужна. А тебе мене назвав дедушка Хтимон... Он сказал, что Вы дружите с Варварой Антоновой – сельским фельдшером, это верно?”

– Так. Ми із нею в дружбі, а що Ви хотіли?

– Я, сынок, ранен и нуждаюсь в медицинской помощи. Рана гниет.

– Відпочинете, Василю Петровичу, тут у землянці до вечора, а ввечері я піду до Варвари Антонівни, вона щось придумас.

Того ж вечора у нас вдома Варвара Антонівна, прочистила гнійну рану в плечі невідомому, і на ранок я спровадив його у землянку на Ярошеву гору, адже Варвара Антонівна визначила термін лікування – не менше трьох тижнів. Правда, завдяки зусиллям чудодійних трав, які готувала сільський лікар і ними промивала глибоку рану, накладала примочки, рана за два тижні почала заживати.

І знову я повів чоловіка до Дніпра, до Федора Жабка, щоб переправити через Дніпро. Я просив Василя Петровича: “– Віддайте мені маузер. Вам і з ним не дійти до своїх”. Так він мені сказав: – “Маузер мое служебное оружие и прийти к своим без этого оружия – это измена Родине. И если немцы возьмут меня живым, их разведка через несколько часов будет знать всю мою биографию и кто я. Вот в чем корень зла”. Вони пішли у небуття – безіменні і незламні!

... Навесні 1943 року, на початку березня, рейдовий загін полковника Наумова пройшов парадною колоною через гетьманську столицю Чигирин і вся окупаційна влада на чолі із комендантом Кловбером віддавали честь кіннотникам – наумовцям. Обози і артилерія пішли селами Вершаці, Янич і зупинились на відпочинок на Вдовичинім і Матвіївні. Кловбер і його братія нігті кусали від злості. У рейдовий загін Наумова ми відправили декілька осіб-оточенців, які просто рвалися у бій із окупантами. Ми мали намір усією підпільною групою піти до Наумова.

Але не отримали згоди нашого керівництва. Зразу ж Марина наказала: “Ніякої самодіяльності! Наша підпільна група – резерв партизанського загону, який діє... Ніякого героїства! Ніякого анархізму!”. Це і був останній наказ Марини Мусіївни Кривенко – керівника Суботівської підпільної організації. Під час нашої зустрічі М. І. Наумов сказав: “За вашу допомогу, друзі, спасибі Вам. А ваше керівництво правильно вирішило. Ви потрібні тут!”. Про який партизанський загін нагадала нам тоді, весною 1943 р., для нас залишилось загадкою. А таємницю ця мужня жінка пронесла через

**Марина Мусіївна
Кривенко**

страшні гестапівські тортури і страту мучениці. Членів підпільної організації не виказала, не зламалась. Вона пішла із життя таємницею.

До дня 45-х роковин перемоги редакція Чигиринської районної газети “Зоря комунізму” надрукувала легенду про Марину Кривенко. Для них це легенда, а для нас – Велика Історія. Кореспондент газети О. Назаренко мене запитала: “Чим Ви можете доказати, що говорив начальник гестапо, коли в його кабінет утягли бездиханне, скалічене тіло Марини Кривенко? Я до такого ступеня образився, що сказав їй: – “Це я сам придумав.” За словами очевидців, від самої Соломоненкової криниці, де Марина

брала воду із жителем села Дейнеженком Зіновієм Андрійовичем до “зарічанського містка” тяглася кривава стежка, де волокли за кінцями Марину Кривенко. А на містку, де відрубали пальці рук і викололи очі, – як розказував житель села Максим “Попка” – (так по-вуличному звали того чоловіка, що мені оповів усю правду).

Так розповіла мені дівчина Галя Т. Я не назву її імені... Я присягнувся не називати її. Її вчителька – комуністка назвала “Вівчарка німецька”. Це було в першій середній школі Чигирини, де в той час був директором Іван Павлович Лютенко. Перший раз, коли класний керівник Ліна Яківна (прізвища не пам’ятаю) Галю Т. назвала “німецька вівчарка”. Я не був у класі... А через декілька місяців учителька російської мови і літератури сказала: “Нам розкажет вчорашній заданий матеріал, сьогодні – “німецька овчарка”. Галя встала із-за столика (бо тоді парт ще не було, і місцеві учні із дому приносили невеликі столи, за якими в першу зміну сиділи молодші класи, а в другу ми: 18-20-ти річні переростки). Галя Т., мов п’яна, пішла не до класної дошки, а до дверей, на вихід. Наш столик стояв поблизу. Я вийшов із-за столу і став біля дверей. Галі не дозволив вийти в коридор: – Ліна Яківна! Якщо, ви в цю хвилину не попросите у дівчини вибачення! Я зараз же фізіономію вам наб’ю!.. Я не жартую!”. 31 учень – дорослі юнаки – завмерли. Що ж це буде?! Я рахую до трьох! – Це ультиматум? – Так! Ти знаєш, що тебе чекає після цього?! – Так, знаю! Комуністка-педагог за скоєне не попросила вибачення. Перервала уроки і пішла із скаргою до директора школи. Я

зібрав свої конспекти і, бувай, наука! Бувай, школа! От так моя “академія” і закінчилась. Я покинув школу.

Галя Т. блискуче закінчила 10-й і пішла в білий світ. Золотої медалі, звичайно, “німецькій вівчарці” не дали. Як склалася життєва доля 20-ти річної дівчини, я не знаю. Я розповім про її минуле ...

1938 рік. Галя вчилася в тій же першій школі. Батько-інвалід. Комуніст. Будинок, в якому жила сім'я Галі, був комунальний, на дві сім'ї. У другій половині будинку жили емігранти: чоловік – поляк, за спеціальністю журналіст, його дружина – за національністю німкеня, за спеціальністю педагог. Читала німецьку мову у середній школі. Журналіст і учителька були емігранти-комуністи. У 1938 році НКВС арештувало за сфабрикованим доносом поляка-журналіста. Дружину – німецьку комуністку позбавили права, не те, що до педагогічної праці, навіть не допустили до праці техпрацівниці. Батьки Галі боляче переживали трагедію сусідів. От якось батько каже: – “Мати, ти не допусти, щоб сусідка померла із голоду”. Був внутрішній хід з однієї половини будинку в іншу. Колись двері забили. А коли настав тяжкий час – двері відкрили. Три роки, як свою рідну, годували комуністку-емігрантку. За три роки учителька навчила Галю німецької, польської і французької мови. Галя так досконало знала німецьку мову, що у восьмому класі, у 1941 році, часто заміняла учителя німецької мови, не те, що у V – VI класах, а в IX і X класах.

20 червня, у п'ятницю получили перевідні картки, а десятикласники свідоцтво про закінчення середньої школи. Субота – випускний бал. Випускники гуляли до самого ранку. А в цей час по всьому західному кордоні уже йшла страшна кривава бійня Другої світової війни. Десь на заході палала війна, а ночами авіаційні з'єднання одні летіли на захід бомбардувати наступаючого ворога, а фашисти летіли на схід бомбардувати наші стратегічні об'єкти. Суцільне ревище авіамоторів та канонади розривів авіабомб і близькі, і далекі – усе це зливалося у суцільний клекіт війни.

День за днем війна наближалася до нашого порога. Посунули на схід череди колгоспної худоби, обози із евакуйованими людьми. По магістральних дорогах ішли військові транспорти і на захід, і на схід. А степовими шляхами усе повзло за Дніпро.

Початок серпня. Страшний гуркіт війни під Кіровоградом, Уманню, Смілою. Погнали колгоспні табуни із Чигиринщини за Дніпро. Пішли обози із евакуйованими. Зібрали злиденне збіжжя і батьки Галі, щоб виїхати за Дніпро. Райком партії не забезпечив транспортом інваліда-комуніста, і сім'я не змогла виїхати за Дніпро.

У ніч під 4 серпня НКВС арештувало учительку – німецьку комуністку і десятки підозрюваних “ворогів народу”. А 5 серпня вночі розстріляли 21 чоловіка, укидали в погріб у дворі НКВС, а сліди злочину закидали кінським гноєм і махнули на втікача за Дніпро. У

числі розстріляних була виявлена і учителька, німецька комуністка. 6 серпня фашисти окупували Чигирин. 10 серпня гестапо і новостворена поліція, із місцевих зрадників арештувала батька Галі. А через два дні – його розстріляли, як комуніста. І того ж дня, коли розстріляли Галиного батька – узяли Галю. Коли почали допит, перекладач, який погано знав німецьку мову, почав перекручувати слова. Галя запитала: “Де ви взяли цього бовдура? Він не те, що німецької, він рідної української не знає, і вам перекладає казна-що. Коли Галя повела мову чистою німецькою, гестапівці здивовано презирнулися.

– Звідки, дівчино, ти так досконало знаєш німецьку мову?

– Я хотіла вивчити вашу мову і вивчила її в школі, – відповіла на запитання.

– Баварському акценту тебе теж навчили у тій школі? – було друге запитання.

– Моя учителька була з Баварії.

– Твого батька, дівчино ми розстріляли, як комуніста. А дочка комуніста буде працювати на нас. – Тобі всього шістнадцять літ, подумай над цим, – сказав начальник гестапо.

От так Галя Т. була змушена працювати перекладачем у гестапо з 10 серпня 1941 року по 1 грудня 1943 року.

1 грудня 1943 року горів непокірний Суботів. Тієї ж ночі поліцай при районному гестапо і охороні тюрми Кривенко Михайло Данилович прийшов на квартиру до Галі Т. із наказом: матір ліквідувати, а Галю помістити в машину і відправити з обозом гестапо в Німеччину. Поліцай Кривенко М. Д. запитав: “Галю, а немає в тебе добре знайомих на окраїні Чигирина?”.

– Так, є подружка по школі на Свищівці, але вона весь час до мене не віталася, як дізналася, де я працюю.

– Збирайте все необхідне і пішли.

Прийшли на Свищівку десь опівночі. Розказав М. Кривенко Галину історію батькам подруги. Добрі, сердечні люди не тільки сховали у тайнику обездолену сім’ю, але і після визволення Чигирина допомагали продуктами. Так я став однокласником і товаришем Галі Т. Вона мені і розповіла про трагічну долю Марини Кривенко таке: “Начальником гестапо весною 1943 р. була підготовлена група таємних агентів із місцевих зрадників у кількості 30 головорізів. Усі добре підготовлені, вишколені. Учив їх ремеслу, добре вишколений у київській спецшколі НКВС з карного розшуку і який немало попрацював у Києві над викриттям так званих “ворогів народу”, пройшов добрячу школу в НКВС з допитів і тортур. А на початку війни перейшов на службу до окупантів. От гестапо і підібрало таких упирів – три десятки.

Тільки-но почало листя пробиватися на деревах, як у Холодному Яру, за даними розвідки, з’явилася невелика група партизанів –

поганенько озброєних. В той же час у Чигирині в гестапо визрів підступний план влити у загін партизанів дванадцять перевертнів-зрадників, добре озброєних радянською зброєю і вишколених гестапо.

Старшим групи призначили таємного агента гестапо жителя села Суботова Василя Лазаровича Дона. На цей загін в гестапо покладалися великі надії. Василь Дон повинен був знищити штаб і керівництво партизанського загону холодноряців, щоб потім стати його командиром. З метою дискредитації партизанів, чинити по району грабунки, знищувати кращих радянських людей... Викликати в населення Чигиринщини злобу до партизанів, щоб їх самоізолювати. Все було продумано, як по нотах.

І от перша бойова розвідка у Новоселицю, Суботів, яка закінчилась повним провалом гестапівської авантюри. Суботівська учителька Марина Кривенко виявила себе як радянська патріотка викривши таємного агента гестапо Василя Дона. Вона ще у 1942 році попередила своїх підпільників, що Василь Дон, Іван Мінський – таємні агенти гестапо у Суботові, і прийде час, коли ми будемо судити їх за зраду”. Звідки вона знала про них ще весною 1942? – Нам невідомо. Нам відомо було, що “за п’янство і хуліганські дебосі вигнали із Чигиринської поліції В. Дона і І. Мінського, Тимоша Кравченка “Мухоловку” – це вуличне прізвисько Т. Кравченка. Взявши Марину Кривенко, ні Василь Дон, ні його гайдуки не думали, і не гадали, що із себе являла Марина Кривенко. А коли укинули спотворене, бездиханне тіло Марини у кабінет начальника гестапо, новосільський агент Максим Полтавець переказав слова, сказані Мариною. А сказано було так: “Максime як же ви, червоні партизани, довірилися гестапо?”. Полтавець пополотнів і запитав:

– Хто він, Маринко, і звідки ти знаєш?

– Василь Лазурович Дон – таємний агент гестапо і це знають усі наші. Коли Марина була схоплена і побачила свою безвихідь, а гестапівські гайдуки захотіли піднести на блюді в гестапо перший подарунок і почали тортури ще по дорозі із Суботова.

На заріченському містку рубали пальці обох рук, викололи очі, то кати получили перші і останні слова: “Максime, будь ти проклятий народом своїм і родом!”. От тоді агенти гестапо побачили, що закатована ними жінка їх перемогла. Від неї вони уже нічого не могли добитися. А вість у Холодний Яр полетіла.

Через місяць агент гестапо Іван Мінський (“Галандзій.”) біля Вовчої гори, біля озера, був розстріляний партизанами П. Дубового. Як розповіла Галя Т. перекладачка гестапо: “Її, ту суботівську вчительку, уже не було чого допитувати... Вона була живий труп. Тієї ж ночі її і двох чоловіків у дворі розстріляли, а трупи вивезли за Чигирин у піски і закопали.”

У 1961р. під час похорону Івана Юхимовича Панасенка, на похорон прийшов і Михайло Данилович Кривенко, той поліцай, що врятував Галю Т. і її матір. Один на один я мав із Кривенком розмову. Він на той час, ще переховувався від “карального меча правосуддя.” Я йому розповів за долю Галі Т. То він тільки і сказав: “То дівчина – великомучениця, на очах якої, у страшних муках, гинули сотні людей. Я своє завдання виконав. Я врятував Галю і її матір. Про вчительку Марину чув, як начальник гестапо кипів у гніві і кричав: “Ви – паскудні свині! Поламали всю мою музику!”. Ця правда повинна лишитись на віки, як історія мого села. Як історія Великого Подвигу мого Народу! Якби потрапили ці записки, ці життєві документи до письменника Фадєєва, то в історії була б не легенда, а героїка мого покоління! Це подвиг.

Золотар Анатолій Олександрович з’єднався із групою розвідників частини Радянської армії, яка визволила село Суботів, напали на штаб німецької дивізії і військову комендатуру, яка базувалася в центральній школі. Забрали в полон начальника штабу дивізії, всю документацію штабу і річкою відправили в тил. Вся група підпільників і розвідників залягли в дворах Євмена Мінського і Григорія Довгого. Через півгодини після розгрому штабу дивізії почалася паніка. Із “Куксівки” стали тікати обози і транспорти. Коли із двору центральної школи виїхала остання машина і зупинилася на дорозі, за нею, до машини, потягли якісь дроти, кінці яких потягли в машину... Почулася команда на німецькій мові. Лейтенант-розвідник передав розвідникам команду: “Всім залягти! Зараз підірвуть школу!”. Страшений відблиск на горі вище Богданової церкви, і грім вибуху. Зірвали стару чотирикласну школу. Знову команда лейтенанта: “Зірвуть “кірху” – церкву!”.

Толя Золотар із двома гранатами в руках перескочив через плетиво тину, підскочив до відкритих дверей автомашини німців і кинув у двері дві гранати Ф-1. Почувся панічний крик гітлерівців і два, майже одночасні вибухи обірвали життя чотирьох саперів і водія автомашини. Осколками своїх гранат був тяжко поранений сміливий відчайка Толя Золотар. Йому було всього сімнадцять літ. Десь у сільським військовим шпиталі чи то в Галаганівці, чи в Стецівці помер безіменний герой Толя Золотар.

А вранці 18 грудня 1943 р. із лісу біля “Маяка” на “Березівці” вийшов із лісу озброєний трофейною зброєю Григорій Якович Топчій. Недалеко в підлісній канаві укопався і затаївся німецький кулеметник, який прикривав війська, що відступали. І упав скошений кулеметною чергою наш товариш Гриша Топчій. Гриша Топчій виходив з лісу не сам, а з цілою групою. Після виходу до “Маяка” Гриша сказав: “Хлопці, ви постійте тут, а я розвідаю, що там”. Коли кулеметник і

солдати мінометного розрахунку кинулися до вбитого, група розвідників відповзла до міномета і кулемета. Розплата була в одну мить. Увесь розрахунок міномета був закиданий гранатами, а кулеметника, що втікав, кинувши власний кулемет, розстріляли в спину.

Про Толю Золотаря мені розповів Леонід Павлович Дземич у військкоматі коли він ішов на фронт.

Про Гришу Топчія розповів мені влітку 1944 р. Михайло Павлович Кукса, товариш і побратим з підпільної роботи. Всі вони не повернулися із війни. Михайло Кукса і Льоня Дземич в Угорщині.

Коли я пишу свою історію, визволені народи Європи: Румунія, Угорщина, Чехословаччина, Польща в знак “вдячності” радянському народу почали руйнувати солдатські пам’ятники. Наші перевертні-націоналісти теж підняли голови, фальсифікуючи нашу тяжку перемогу над фашизмом. Хто в цьому повинен? – Скаже час і історія.

Іван Романович Тютюнник та його побратим по підпільній боротьбі, Хтодось Тарасович Куненко полягли на землі Угорщини. Довгождану Перемогу із 22-х членів підпілля села Суботова – зустріли чотири особи. Імена членів Суботівського комсомольсько – молодіжного підпілля не записані ні в історію села Суботова, ні в історію Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Вулиці села, які названі іменами Марини Мусіївни Кривенко та Івана Митрофановича Коваленка як жертв фашизму, але не героїв села, які віддали своє життя, щоб знищити фашизм на землі. Вони у страшних муках, позвірячому закатовані, Але не повзали перед фашистами, вимолюючи право жити. Це подвиг моєї юності!

Через багато років після війни, я, випадково перебираючи старі документи, знайшов написаний простим олівцем на клаптику книжкового паперу список усього складу Суботівського підпілля. За тим списком я записав, що тільки зберегла моя пам’ять. Я записав біографії усіх членів підпілля і їх долю. Що було мені невідомо, я не писав, щоб не було фальші. Я не знаю, хто керував і організовував підпільний райком, який керував і Суботівською підпільною організацією. До самої трагічної смерті Марини Кривенко, я не знав усього складу членів підпілля. Залишивши село у той же день, коли фашисти схопили Марину, усі три групи зійшлися на “Бондаревій”, куди був спішно визваний Михайло Трохимович Тютюнник. Дізнавшись про страшну новину, він сказав: “Настала і наша пора на боротьбу з фашистами. Скільки у нас є зброї, озбройтесь. Одна група піде зі мною – треба відправити мою дружину в Чмирівку, до своїх, на всякий випадок. У село поки що нікому не ходити. Поживемо, а там видно буде”.

Зброї у нас вистачило майже всім, хто нею вмів користуватись. Марина загинула, а нікого не назвала. Це ми узнали через тиждень.

Наші хлопці: Жалдак Ваня, Бевзенко Гриша, Каплоухий Ваня, Коваленко Павлуша, Дземич Льоня пішли вночі до поліцая Олександра Пащенка і узнали в нього всі подробиці загибелі Марини. Він сказав: “Марина нікого не назвала. Але, будьте обережні. Полудень (начальник поліції) дома не спить і нам сказав: “Більшовичка загинула, нікого не назвавши. Будьте обережні за “нею” хтось є. Вони постараються помститись”. Поліцай Пащенко був своєю людиною. Багатьом людям врятував життя. Не раз попереджував підпільників про небезпеку і часто заходив до Івана “Трубочки”, батька Вані Каплоухого, повідомляючи новини чи застерігаючи від небезпеки. Військовий трибунал не судив переводчика коменданта Івана Коваленка за зраду. Його захищало все село. А Олександр Пащенко повернувся із війни і після перемоги працював у своєму колгоспі. Знайшовся один мерзотник у селі і написав донос у КДБ. Засудив Олександра Пащенка у 1947 р. військовий трибунал на 25 років каторги. Я ходив у КДБ Чигиринського району із протестом щодо арешту О. Пащенка. Там мені сказали: “Наші ваги зважили все. Переважають його злочини – добро, яке він робив із боязні, що прийдеться за них розплачуватися. А ти, якщо будеш протестувати не подивлюсь, що ти каліка. Радимо мовчати!”.

Таким же чином, судив військовий трибунал і колишнього голову громадського двору Григорія Калістратовича Гришка. Гришко не числився членом сільського підпілля, але усі накази керівництва підпілля виконував безвідмовно. Він за нашим наказом посіяв восени 1943 р. не менше 500 га. озимини, зберіг худобу для колгоспу. Під керівництвом Г. К. Гришка у колгоспі було засіяно більше 700 га озимини. Увесь урожай зернових по-господарськи був заскиртований. 200 га кукурудзи убирали весною 1944 р., після зняття мін по кукурудзі, яку так старанно замінували фашисти. Партизанські загони безвідмовно мали продукти харчування із комори громадського двору. У перші дні після визволення села, “скривджений” головою громадського двору Г. Гришком Бабенко Іван, якому Г. Гришко набив фізіономію за свою доньку, яку той намагався збездити, і написав донос в особовий відділ КДБ. Упекли невинну людину на 20 років таборів, де він і загинув.

Де були ми, бійці підпілля?! Розстрілювали, судили за чорними доносами – народ не питали. А головою громадського двору обирав на сходці – народ, бригадира другої польової бригади колгоспу імені Леніна. От, у таких страшних умовах недовіри радянському народу, ми 16 – 17 літні юнаки – були нескорені озброєним до зубів фашизмом. Ми були героями нашого часу! Підпільна організація, ті 22 чоловіки не зривали військові ешелони. Не нападали на військові гарнізони ворога. Коли б удалося німецькому фашизму добитись перемоги над нашою країною... То можливо Марина Кривенко, Іван

Коваленко, Коля Тютюнник, Толя Золотар, Гриша Топчій, Ваня Каплоухий, Паша Коваленко, Фрося Шевченко, Оля Вдовиченко – усі 22 підпільники б прийняли останній свій бій! Утікаючи за Дніпро “наша славна і непереможна Червона армія” залишала військові склади зброї ворогу, але не своєму народу, якого лишали ворогу на забій, якому не вірили, вважаючи “ворогами народу”. І в таких страшних умовах недовіри на окупованих районах країни кращі сини і дочки піднімались на боротьбу і гинули.

Пройдуть на землі роки, і ніхто не назве справжньої цифри: скільки нас упало в тій страшній війні. Я був рядовим членом підпільників. Не довелось віч-на-віч зійтися із ворогом і вбити одного, двох, десятюх. Але те, що ми творили у невидимій боротьбі із ворогом, залишилося нерозказаною легендою.

От, одну із багатьох легенд минулого, мабуть, розповім. Червень 1944 р. Ще до війни я, у компанії ровесників, був отаманом різних дитячих наших забав. Ми не були, мамчині, таткові дітки, а росли в умовах нашого часу. Був організатором бійок із ровесниками сусідніх сіл. Не раз лупцювали боки і мені, і моїм друзкам. Не раз і ми ганяли своїх “ворогів” аж у їхні села. Тоді на допомогу битим вибігали дорослі парубки, а то і молоді дядьки – хапали вила, ціпи і тоді на нас! Тільки ноги могли рятувати від побиття. Робили набіги на колгоспні сади, на баштани. Попадало нам, бідним і від сторожів, а більше – від батьків. Каялись? Хто там! Росли. “Гришківка” – це куток села Суботова. Назва кутка – це напевне від першого поселенця там, бо прізвища Гришків ще й донині там є. І, там, майже в самому кінці кутка і жили мої ровесники і побратими з підпільної боротьби Гриша Якович Топчій (“Симончук”) і Михайло Павлович Кукса (“Моргун”). Це близькі сусіди. Коли організовувалися перші п’ятірки підпілля, вибір падав на нашого товариша по школі, по комсомолу, Гришу Топчія. Іван Романович Тютюнник – керівник першої п’ятірки, якось сказав: “Я так боявся за Гришу Топчія, за його дружбу із Михайлом “Моргунівським”. У Гриші біографія та, що нам на 100% підходить. Два брати Гриші кадрові солдати Червоної армії. І його дружба із Михайлом Куксою не вкладається ні в які рамки. Коли Ваня Тютюнник запитав, якось: “Що в тебе, Гришо, є спільного із сином поліцая?”. Гриша відповів: “Михайло – чесний хлопець, а батько його п’яниця і падлюка. За зраду Батьківщини батька буде судити рідний син”. Гриша Топчій був зарахований у склад підпілля у п’ятірку І. Р. Тютюнника. А Михайла Павловича Куксу зачислили у склад підпілля у лютому 1943 р. Напившись до втрати розуму, поліцей Павло Кукса побив дружину дітей і вигнав їх із хати. Старший син Михайло, сховавшись під ліжку, став слідкувати за п’яним батьком. Коли усі розбіглись, він зарядив гвинтівку, поклав біля себе сумку із

гранатами, патронами і захропів на всю хату. Михайло виліз із-під ліжка і забрав зброю, патрони, гранати.

Коли на нашу землю приповзла броньована фашистська потвора, щоб задавити нас, не стало наших міжсільських бійок і ворожнечі між дітьми... Але “отаманство” моє так і лишилось на моїй біографії. І у лиху годину, де б що не трапилось, і ровесники, і менші хлопчачки ділилися із своїм “отаманом” новинами і таємницями. І от, того червневого дня 1943 прибігли до мене хлопці і хваляться: “Слухай, щось на дорогах за ліском біля станції німці будують”. Надвечір ми пішли на те місце, де сказали хлопці. І побачили: на одній дорозі поперек шляху на двох стовпах прибита дошка майже метрової ширини, на якій написано: “Ахтунд! Бандітен штрассе!”. Ми подивилися на застереження. Підходити до трафарети я нікому не дозволив. Там можуть бути міни”, – сказав я.

На другий день я прийшов туди із своїми хлопцями. Коли стали вивчати усі сліди біля трафарету, виявилось, що майже двісті метрів дороги заміновано.

Коли німці надумали замінювати всі лісові і прилісові шляхи, перекладач коменданта Іван Коваленко сказав своєму синові Степану: “Ти скажи, синок, хлопцям, щоб були обережні, бо наїхали сапери і будуть замінювати територію навколо комендатури і лісові шляхи”.

Коли Степан повідомив про це, порадившись, хлопці наказали Гриші Бевзенку: “Хай дядько Іван дістане нам схеми тих мін. У саперів повинні бути ці схеми”.

Нам пощастило – дядько Іван передав через сина книгу німецького сапера із схемами усіх мін не тільки німецьких, а різних держав, що вели війну. У нас були свої перекладачі, які описали схему мін кожного типу. Там, за “ліском” ми зняли 20 штук протитанкових мін із секретними пристроями, щоб недосвідчений сапер не зняв мін. Ми по свіжій землі, що була порунтана під час установа мін, легко визначали, де допоміжний фіксатор і познімали усі міни. І почали поєдинок з ворогом. Вони замінювали дорогу за Трафаретом, а ми виставили їхні міни за сто метрів до Трафарети. І наша пастка спрацювала. Через декілька днів бронетранспортер підірвався на власній міні. Які там були втрати – нам невідомо. Але більше тією дорогою німці не їздили.

З першого жовтня 1943 року німці почали будівництво другої лінії оборони. Жителі села Суботова це добре знають. Від Чигирина через Суботів, Новоселицю, Медведівку почали будівництво оборони. Суцільна траншея ішла через увесь Суботів. Кулеметні точки, мінометні, артилерійські майданчики. Вся суботівська Камінна гора була в дзотах, а посередині – майданчики для важких гармат та мінні поля. Ніхто із підпільників не вийшов на будівництво. Другого жовтня батарея 75 міліметрових гармат, які були установлені біля

центральної школи, відкрила вогонь по селу, а надто по непокірній “Куксівці”. Тієї ж ночі до нас прийшли партизани із загону “За Перемогу”, викликали мене на подвір’я і дали завдання – ходити на будівництво укріплення, що будується в Суботові, і намалювати оборонну карту.

- Звідки знаєте, що я можу намалювати карту оборони?
- Нам сказав твій шкільний товариш.
- Немає паперу, олівця.
- Все приготовлено – і папір, і олівці, і взуття, в якому будеш переховувати частини карти.

- Знаєш як це робити, – запитали мене.
- Знаю.
- Із завтрашнього дня ідіть і будуйте німцям оборону. Це наказ! Кожного дня, якщо не виходило 600 осіб на будівництво, батарея відкривала вогонь по селу. І так увесь жовтень і листопад.

Часто нас брали на вантаження ящиків із мінами, ми везли їх в поле, там розвантажували, а сапери їх виставляли.

За “Річечкою” (куток Суботова) обабіч проїжджої частини дороги поля були заміновані. Вся “Рексія” (куток Суботова) і підлісні поля мінували німецькі сапери. Коли нам доводилось копати траншею або окопи, я малював карту оборони, ставив орієнтири, помітки, віддалі від орієнтирів. Основне завдання приділялося “Зарічечці” і “Джерелам” (кутки Суботова). Там готувався прорив оборони через “Тирло” (куток Суботова). Там був твердий ґрунт і зарослі верболозу.

Ми замислили таке – кожного робочого дня, який тривав до сутінків, у нас була одна година, коли німці від’їжджали до комендатури, а ми продовжували працювати. Всі протипіхотні міни по обочинах дороги були знешкоджені – залишилися тільки корпуси, з яких витягнули підривачі. Грізні міни перетворилися на мінні макети, які ніколи не могли зірватися. А з усього мінного поля хлопці зносили міни і ховали у проваллях. Так, уся “Зарічечка” і “Рексія” були нами розміновані. Міни залишалися на 200 гектарах кукурудзяного поля, де ми без приладів не могли нічого вдіяти. Там розмінували наші армійські сапери. Але і тут ми отрафаретили усе поле. Але на цьому полі були жертви. Мабуть, там діяли наші солдати уночі.

Коли на Камінній горі німецькі сапери стали будувати артилерійські майданчики, щоб мати можливість обстрілювати увесь Чигирин і лівий берег Тясмина, ми одного вечора виставили на коліях доріг із десятків протитанкових мін, і на другий день там зірвалася вантажна машина. Сапери міни, встановлені нами, зняли, а роботи на Камінній горі припинили. І більше там нічого не робили. Чи це війна була? Чи наша гра у війну? Якби фашисти виявили нас на будівництві, то сотні людей ні в чому не повинних були б знищені, а в першу чергу ми. Навколо наших лісових тайників по деревах хлопці

порозвішували міні-розтяжки. Все робили на випадок прочісування лісу карателями. Але вони, знищивши Вдовичиний хутір, не посміли піти на ліс. Та й сил у них таких не було, щоб піти на великий ліс.

– “Раненько, того дня, пішов по воду до криниці, двір до Івана Филатовича Соломоненка. Витягши відро води, заповнив друге порожнє. Коли позаду скрипнула хвіртка. Я оглянувся. В одній руці порожні відра, у другій – коромисло, яким носять на плечах – повні відра. Заходила у двір по воду невістка нашої сусідки – Марина. – Захворіла Любка, а мені переказали щоб я прийшла, у хаті не топлєно, ні краплі води. Затопила піч та бачу, що ти, Женя, пішов по воду, а я й собі, – були перші слова до вітання. Поналивавши повні відра води собі й Марині, ми вийшли на вулицю. Від центра села почулося іржання коней. Оглянулись. До нас під’їхала група військових у формі бійців Червоної армії із червоними стрічками на фуражах. Порівнявшись із нами, один обізвався: – Дай, Маринко, водички попоти! Вона зняла відра з коромисла і одне подала вершнику: подивилась на всіх пильно і зашепотіла знайомому односельчанину Максиму Полтавцю: Максиме, що ви, і зрадника, гестапівського агента прийняли в партизани? – Хто він, Марино? А той, у сивій папасі Василь Дон, то агент гестапо! Той, що пив воду, нагнав вершників біля донівського містка, щось сказав і всі повернули назад. – Декілька військових вскочили і в нашу хату, і поволокли за коси сестру Віру, а із сусідської хати волокли за коси учительку Марину. Той, що пив воду знать був за старшого наказав: “Дівку відпустити! А “більшовицьку суку”, – до коня”. – І потягли Марину із двору до самого Чигирина, лишивши кривавий слід на землі”.

Так розповів очевидець тієї страшної трагедії Зіновій Андрійович Дейнеженко.

Григорій Мусійович Гончар, автор книги про холодноярських партизан і підпілля Чигиринщини “Заграви над Тясмином”, написав на 30 сторінці так: “Серед ночі у двері квартири, у якій жила вчителька Марина Ярова, загупали приклади. – Відчиняй, більшовичка!, – репетував начальник Суботівської поліції. Жінка, налякана нічним нальотом, накинула халат і відчинила двері. Гестапівці не дали опам’ятатися: двоє миттю скрутили їй руки. Дзвякнули заціпки наручників. – Вона – партизанська розвідниця! – витягнувшись перед офіцером, пояснив начальник поліції. Побиту Марину повели через Суботів до Іллінської церкви. Там, біля критої вантажної машини вже, лежало вісім тіл покалічених односельчан. А кого, їх автор не називав, бо їх не було, то просто вимисел автора оповідання.

Це коротка і неправдива фальшивка подана Новосільським підпіллям, або вимисел автора повісті про Холодноярських партизан Г. М. Гончара. Я не знаю хто керував районною підпільною

організацією у складі якої була Марина Кривенко і її підпільна організація.

Але, коли на початку березня 1943 р. велике рейдове партизанське з'єднання полковника М. І. Наумова пройшло маршем через Чигирин і зупинилось на Вдовиченім хуторі і Матвіївці, ми зразу ж встановили з Наумовцями прямий зв'язок. Відправили в загін окруженців, яких ховали від поліції.

Оточені втекли із німецького концтабору і майже рік ми їх ховали. Я через зв'язкового звернувся до Марини, щоб усією групою піти з Наумовцями в рейд. Але, зв'язковий тієї ж ночі прийшов до нас і сказав: “Ніякої самодіяльності. Ніякого анархізму. Всім бути на своїх місцях і виконувати те, що наказано... Ми резервна група партизанського загону, який уже діє”. Теж саме нам сказав і М.Г. Наумов: “Вы, ребята, тут нужнее чем нам. Предстоят больших бои с гитлеровцами и вы тут остаетесь нашими глазами”. Така була порада Наумова нашим підпільникам. Зв'язковий наказував: Бути надто обережними, кругом рискають різні підозрілі, – так сказала Марина. Багато неясності. Марина знала, що у нас є зброя. Але її кількість і яка зброя не знала. Зброї і вибухівки у нас було у три рази більше ніж у П.А. Дубового коли він із загonom вийшов у ліс. Систематично, від дня окупації у нас працював радіоприймач РПК-9 і детекторний приймач. Рідко були перерви зв'язку зимою. Ми боялися за свою лісову базу, щоб хто-небудь не пішов по наших слідах. Залишилось загадкою, де брала Марина газети “За Радянську Україну”? Декілька штук ми одержали від неї у 1942 році. І, остання, за кінець лютого 1943 року, яка мало не закінчилась для мене трагічно. Сама що не є таємниця лишилася у самій трагедії Марини Кривенко.

ДМИТРИШИНА Валентина
*учениця VII кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

МАРИНА КРИВЕНКО – ОРГАНІЗАТОР СУБОТІВСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ

В центрі села Суботова є вулиця Марини Кривенко. Кожному з нас з дитинства знайома розповідь про мужню вчительку початкових класів Марину Мусіївну, яка віддала своє життя за наближення перемоги над фашистськими загарбниками. Проте до сьогодні остаточно так і не з'ясовані ні діяльність жінки-підпільниці, ні обставини її загибелі.

Григорій Федорович Кукса розповідає: “Начальником гестапо весною 1943 р. була підготовлена група таємних агентів із місцевих зрадників у кількості 30 головорізів. У Чигирині в гестапо визрів підступний план влити у загін партизанів дванадцять перевертнів-зрадників – добре озброєних радянською зброєю і вишколених гестапо.

Старшим групи призначили таємного агента гестапо жителя села Суботова Василя Лазаровича Дона. На цей загін в гестапо покладалися великі надії. Василь Дон повинен був знищити штаб і керівництво партизанського загону холоднорців, щоб потім стати його командиром. З метою дискредитації партизанів, чинити по району грабунки, знищувати кращих радянських людей. Викликати в населення Чигиринщини злобу до партизанів, щоб їх самоізолювати. Все було продумано, як по нотах.

І от перша бойова розвідка у Новоселицю, Суботів, яка закінчилась повним провалом гестапівської авантюри. Суботівська учителька Марина Кривенко, виявила себе як радянська патріотка, викривши таємного агента гестапо Василя Дона. Вона ще у 1942 році попередила своїх підпільників, що Василь Дон, Іван Мінський – таємні агенти гестапо у Суботові, і прийде час, коли ми будемо судити їх за зраду. Звідки вона знала про них ще весною 1942 нам невідомо.

Взявши Марину Кривенко, ні Василь Дон ні його гайдуки не думали, і не гадали, що із себе являла Марина Кривенко. А коли укинули спотворене, бездиханне тіло Марини у кабінет начальника

Одна з вулиць села Суботів носить ім'я Марини Кривенко. Сучасне фото

гестапо, новосільський агент Максим Полтавець переказав слова, сказані Мариною. А сказано було так: “Максиме як же ви, червоні партизани, довірилися гестапо?”. Полтавець пополотнів і запитав:

– Хто він, Маринко, і звідки ти знаєш?

– Василь Лазурович Дон – таємний агент гестапо і це знають усі наші.

Коли Марина була схоплена і побачила свою безвихідь, а гестапівські гайдуки захотіли піднести на блюді в гестапо перший подарунок і почали тортури ще по дорозі із Суботова.

Коли на заріченському містку жінці рубали пальці обох рук, викололи очі, то кати почули перші і останні слова: “Максиме, будь ти проклятий народом своїм і родом!”. От тоді агенти гестапо побачили, що закатована ними жінка їх перемогла. Від неї вони уже нічого не могли добитися. А вість у Холодний яр полетіла.

Через місяць агент гестапо Іван Мінський (“Галандзій”) біля Вовчої гори, біля озера, був розстріляний партизанами Петра Дубового. Як розповіла Галя Т. (переводчиця гестапо): “Її, ту суботівську вчительку уже не було чого допитувати... Вона була живий труп. Тієї ж ночі її і двох чоловіків у дворі розстріляли, а трупи вивезли за Чигирин у піски і закопали.”

Очевидець тієї страшної трагедії Зіновій Андрійович Дейнеженко розповів: “Раненько, того дня, пішов по воду до криниці, двір до Івана Філатовича Соломоненка. Витягши відро води, заповнив друге порожнє. Коли позаду скрипнула хвіртка. Я оглянувся. В одній руці порожні відра, у другій – коромисло, яким носять на плечах – повні відра. Заходила у двір по воду невістка нашої сусідки – Марина.

Захворіла Любка, а мені переказали щоб я прийшла. У хаті не топлено, ні краплі води. Затопила піч та бачу, що ти, Женя, пішов по воду, а я й собі, – були перші слова до вітання.

Поналивавши повні відра води собі й Марині, ми вийшли на вулицю. Від центра села почулося іржання коней. Оглянулись. До нас під’їхала група військових у формі бійців Червоної армії із червоними стрічками на кашкетах. Порівнявшись із нами, один обізвався: – Дай, Маринко, водички попиту! Вона зняла відра з коромисла і одне подала вершнику; подивилась на всіх пильно і зашепотіла знайомому односельчанину Максиму Полтавцю: – Максиме, що ви і зрадника, гестапівського агента прийняли в партизани?

– Хто він, Марино?

– А той, у сивій папасі, Василь Дон, то агент гестапо!

Той, що пив воду, наздогнав вершників біля донівського містка, щось сказав і всі повернули назад. Декілька військових вскочили і в нашу хату, і поволокли за коси сестру Віру, а із сусідської хати волокли за коси учительку Марину. Той, що пив воду, знать, був за старшого наказав: “Дівку відпустити! А більшовичку – до коня”. І

потягли Марину із двору до самого Чигирина, лишивши кривавий слід на землі”.

Григорій Мусійович Гончар, автор книги про холодноярських партизанів і підпілля Чигиринщини “Заграви над Тясьмином”, подає свою версію загибелі Марини Кривенко, що не співпадає із свідченнями мешканців Суботова: “Серед ночі у двері квартири, у якій жила вчителька Марина Ярова, загупали приклади.

– Відчиняй, більшовичка! – репетував начальник Суботівської поліції. Жінка, налякана нічним нальотом, накинула халат і відчинила двері. Гестапівці не дали опам’ятатися: двоє миттю скрутили їй руки. Дзвякнули заціпки наручників.

– Вона – партизанська розвідниця! – витягнувшись перед офіцером, пояснив начальник поліції. Побиту Марину повели через Суботів до Іллінської церкви. Там, біля критої вантажної машини вже лежало вісім тіл покалічених односельчан...”.

На жаль, мабуть, уже не вдасться встановити всіх деталей цієї трагедії. Та цілком очевидно, що Марина Мусіївна була сміливою, чесною людиною. Свідомо пішла на ризик, щоб допомогти партизанам. Назавжди залишила в пам’яті суботян світлу згадку про себе.

“Як я ходила в перший клас вона була моєю вчителькою. То була чудова жінка! Взимку, коли було холодно, вона візьме мене за руку, і поведе до себе додому відігріє, нагодує, аж потім відводила мене додому. Всі в селі її любили, вона ж ніколи й мухи не образить!

Ще пам’ятаю яка вона була: середня ростом, мала русяве волосся на той час їй було до тридцяти років.

Одного разу ішли з нею і зустріли “партизанів”, а вона щось сказала їм про німців (а то і були німці). Вони схопили її і прив’язали до коня, і потягли її до Чигирина...

Більше я її не бачила,” – пригадує Рябокінь Марія Луківна.

Наш святий обов’язок – навічно зберегти пам’ять про народних месників, які своєю самопожертвою наблизили перемогу над фашистською чумою.

ШАПОШНИК Марія Іванівна

*вчитель української мови та літератури
Суботівської загальноосвітньої школи I-III ст.*

МУЖНІЙ УКРАЇНЕЦЬ. (ІВАН МИТРОФАНОВИЧ КОВАЛЕНКО)

Звичайно, події Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. віддалені від нас десятиліттями і все важче доводиться

дізнаватися щось, що ще залишилось не згаданим. Але учні школи – члени групи “Пошук” продовжують збирати відомості про події, які відбулись на території рідного села, про людей, які безпосередньо брали участь у цих подіях.

Відшукуючи відомості про Коваленка І. М., ми вийшли на його доньку Тамару Іванівну, яка проживає в Полтавській області (м. Глобино). Вона прислала статтю про свого батька, написану її внучкою. Стаття ця є підтвердженням того, що пам’ять про Коваленка І. М. передається від покоління до покоління, а значить в родині буде вічною.

“На стене в маленькой уютной комнате висит портрет молодого офицера в военной форме. Это мой прадедушка Коваленко Иван Митрофанович. Он погиб на войне Великой Отечественной совсем молодым. Его замучили фашисты – гестаповцы летом 1943.

Светлые вихрастые волосы над высоким лбом. Задумчивый взгляд. Умные, добрые серые глаза.

У прадедушки было два образования: медицинское и педагогическое. Он очень любил детей. И людей тоже. Он был талантливым, прекрасно пел, играл на многих музыкальных инструментах. Особенно любил скрипку. Свой музыкальный и педагогический таланты он искренне отдавал детям и людям.

На войну ушел с поста директора школы. Сначала под огнем на передовой был командиром. Потом – связным партизанского отряда в Киевской области (ныне Черкасская). В его задачу входило: разными способами добыть ценные сведения и передать в лес партизанам. Обязанности связного мой прадедушка Иван Митрофанович выполнял с честью. Часто засиживался с комендантом Чигиринского гестапо за шахматной доской, входя в его доверие, и получал нужную информацию для партизан.

Но однажды, когда он возвращался с очередного задания, его настигла беда: он попал в засаду полицаев. В него стреляли. Пуля попала в ногу, и он не мог уйти от врага. Его схватили и доставили в гестапо г. Чигирин. Допросы прадедушка выдерживал мужественно.

Его жену, мою прабабушку Зинаиду Никифоровну привозили из с. Суботово с двумя маленькими детьми (пятилетней дочкой и двухлетним сыном) и тоже допрашивали, издевались, ставили к стенке, грозя расстрелом, и даже стреляли. Но прабабушка стойко держалась, ничего не рассказала фашистам.

Прабабушку с плачущими детьми отпустили. А дедушку после многодневных тортур вывели на ближайший от комендатуры огород и расстреляли.

Остались двое детей без отца, и у матери ихней незаживающая рана в груди на всю жизнь осталась...

Тело убитого прадедушки пролежало на огороде до прихода Советской Армии, фашисты не разрешали хоронить. Живущие поблизости люди прикрыли тело кукурузными стеблями, чтобы собаки не тронули. Через два месяца Советская Армия освободила район, и прабабушка с красноармейцами привезли в село лошадьми на возу тело прадедушки, чтобы похоронить.

Девочка пятилетняя – это моя бабушка Тамара Ивановна. Она вспоминает: “Когда привезли отца, я поднялась на цыпочки, заглянула на воз и была поражена: тело отца было всё чёрное, только ногти почему-то были белые.

Эта страшная картина стоит в моей памяти всю жизнь. Похорон не помню. Помню только этот миг”.

Озверелые фашисты принесли много горя нашей многострадательной земле. На хуторе Удовичин, который рядом с Субботово и лесом, где находились партизаны, фашисты всех людей бросили в колодцы. Хутор стонал... Все погибли, кроме одной полуторагодовалой девочки, которую партизаны нашли живой в колодце на груди потопленных тел”.

В нашей стране нет, наверное, ни одной семьи, к которой бы война не дотронулась своим чёрным крылом. Но люди наши сильные духом, гордые, любящие свои поля и реки, леса и озёра, свой дом и свою землю, отстаивали свою Родину и освободили другие народы от фашизма. Подвиг нашего народа, наших дедов и прадедов будет вечно жить в нашей памяти.

Односельчане свято чтут память моего прадедушки. Одна из улиц с. Субботово носит имя Ивана Коваленко. Почти каждое лето из далёкого Нефтеюганска мы приезжаем в родное село, чтобы поклониться подвигу моего прадедушки, возложить цветы на его могилу, дотронуться сердцем его памяти.

На Полтавской земле Украины в небольшом городке Глобино есть красивое место-авиагородок с раскидистыми орехами вокруг домов, детской площадкой, фруктовым садом и тополиным парком. Там живут мои бабушка с дедушкой, отец которого тоже погиб в Великую Отечественную...

Каждое лето я приезжаю в городок, который очень люблю.

И каждое лето с портрета на меня смотрят умные, добрые глаза моего родного прадедушки Ивана Митрофановича Коваленко.

И моё сердце наполняется печальной нежностью и гордостью”.

МІНСЬКИЙ Віктор

*учень VIII кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

КАРАЛЬНА АКЦІЯ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В СУБОТОВІ ВОСЕНИ 1943 Р.

Зі спогадів Кириченко Марії Іванівни
1923 р. н.:

“Мені на той час було 10 років, а братові – Коваленку Павлу Пилиповичу виповнилось 20. Брата неодноразово хотіли забрати до Німеччини, але у нього була вивихнута рука, і кожного разу його відпускали. Жила наша сім’я на кутку Зарічка далеко від центра села. В цей день мій брат пішов у село зустрітися з іншими хлопцями та дівчатами. Раптом всі побачили, що горять хати на нашому кутку. Вся молодь повтікала у заплави і таким чином врятувалася, а брат зі своїм товаришем Каплоухим Іваном кинулися бігти, щоб дізнатися, чи не горять і їхні хати. Але назустріч їм ішли два поліцаї, що жили на Оболоні – Незуненко Микола і Полудень Грицько, з якими вони зустрілися на містку. Хлопці почали у них проситися: “Відпустіть. Ніхто ж не бачив, що ви нас зустріли, то й нічого не буде вам від гітлерівців”. Але ті тільки набиралися все більше злості. Відвели до місця, де зараз знаходиться сільський клуб, наказали стати поряд і почали розстрілювати. А біля цього місця жила наша тітка Пушкар Олена, яка бачила, як відбувався розстріл. Прибігла і все розповіла, що бачила. Наша родина разом з іншими людьми на той час заховалися на полі у кукурудзі біля тракторної бригади. Вранці всі люди пішли на місце розстрілу. Було дуже важко впізнати, хто там лежав. У брата був розтрощений череп, що й мозок кусками лежав на землі. У Івана Каплоухого не було очей. В обох із грудей зробилося суцільне місиво – так безжально і довго стріляли у них поліцаї. Батько волами привіз їхні тіла на цвинтар біля церкви, хлопців там і поховали. Коли люди стояли біля могил, саме їхали фашисти на мотоциклах і кричали: “Партізанен, партізанен!” – і стріляли у повітря, але люди навіть не звернули на них уваги.

Відомості, викладені сестрою загиблого юнака розкривають деталі цієї страшної трагедії. Проте достеменно не з’ясовані причини звірячої розправи місцевих поліцаїв над сільськими хлопцями. Григорій Федорович Кукса стверджує, що хлопці були членами суботівського підпілля. Поліцаям стало про це відомо, і, відчуваючи наближення неминучої розплати, вони всю свою безсилу лють і ненависть спрямували на Каплоухого Івана та Коваленка Павла і вчинили таке страхітливе вбивство.

В цей же вечір був на місці розстріляний і Тютюнник Микола Іванович, в кишені якого німецьким патрулем було виявлено папірець із зведенням Радінформбюро.

Тютюнник Микола Іванович загинув 2 жовтня 1943 року. Ось як розповідає про його загибель сестра – Гришко Ганна Василівн: “В цей день Микола повинен був іти до партизанів. Допомігши матері в обід попоратися, він ще вийшов до хлопців на вулицю погомоніти, а потім пішов на зв’язок. Раптом він побачив, що з боку с. Новоселиці на підводі їдуть поліцаї і фашисти із карального загону, вони його теж помітили. Хлопець спохватився тікати, але відразу ж зупинився, бо злякався за матір та батька, яких фашисти могли б через нього замордувати. Його схопили (у нього у кишені лежало повідомлення для партизанів) і приєднали до групи полонених та повели в село.

В цей час у селі поліцаї почали зганяти людей до старої контори на збори, щоб показати, що буде із тими, хто допомагає партизанам. Дехто, в тому числі і я з матір’ю, встиг втекти на острів на р. Тясмин.

Полонених привели до кузні (зараз на цьому місці розташоване подвір’я Семчуків). Серед натовпу людей фашисти на мить втратили пильність, і Коваленка Василя, одного із полонених, комусь вдалося штовхнути у порослий бур’яном молодий вишняк. Почалася велика стрілянина йому вслід, але він залишився живим, добрався до людей на острів і розповів, як відбувся розстріл мого брата. Мати, почувши це, почала дуже голосити”.

Хлопців поховали в одній могилі на цвинтарі Іллінської церкви. В даний час за могилою доглядають старенькі родичі загиблих.

Учні Суботівської школи доглядають за могилою підпільників

Кілька років поспіль допомагають їм в цьому учні VIII кл. Суботівської школи. Після закінчення школи цю естафету передадуть учням V кл. На сьогодні могила перебуває в доглянутому стані. Проте хрест і огорожа потребують заміни. Тут необхідна допомога виконкому сільської ради та меценатів, які останнім часом почали приділяти увагу збереженню суботівських старожитностей та впорядкуванню пам'ятних місць. Адже ці юнаки віддали своє життя задля наближення перемоги над фашизмом.

Як згадує Марія Іванівна, в цей день, 3 жовтня 1943 року, могла б трапитись ще одна трагедія. Приїхали фашисти у село на вантажівці, їздили селом і забирали всіх, хто їм траплявся. Коли людей на машині було аж надто багато, гітлерівці відвезли їх тракторної бригади і там хотіли біля яру розстріляти. Але про це дізнався сільський комендант Йоганн Пауляй і разом зі своїм перекладачем поїхали слідом за ними. Вони встигли до початку розстрілу і врятували невинних людей”.

Взагалі, від багатьох людей можна почути схвальні відгуки про Йоганна Пауляя.

Як розповідала Кириченко Марія, після визволення Суботова коменданта взяли у полон, забрали у Київ і там хотіли судити військовим трибуналом. Але він написав у село листа і наші односельці їздили розповідати про нього. Таким чином, Пауляя ніби то відпустили, бо знайшлися ще інші свідчення про те, що він був зв'язаний деякою мірою з партизанами.

Як бачимо, мешканцям Суботова пощастило, що цивільним комендантом було призначено людину, яка лояльно ставилася до населення. Варто було б продовжити дослідження щодо подальшої долі Й. Пауляя, якого багато з суботян вважає рятівником населення, якому готувалася доля вдовичан.

БОНДУРОВСЬКА Антоніна
*учениця VIII кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

ВТРАТИ ЧИГИРИНЩИНИ, ЗАПОДІЯНІ ВІЙНОЮ

Визволяти села Чигиринського району розпочали у грудні 1943 року.

Місто Чигирин було визволено 12 грудня 1943 року частинами IV-ї гвардійської армії II-го Українського фронту, яким на той час керував генерал-лейтенант І.В. Галанін.

У визволенні Чигиринського району брали участь воїни різних національностей. Так, відзначились українець П.І. Онойченко, грузин

Л.В. Чхайдзе, росіяни В.І. Смирнов, М.І. Бірюков, В.Т. Ветров. Вони стали почесними громадянами Чигирина.

А війна визвольними шляхами ішла далі.

Визволення району розпочалося з села Вершаців – 5-6 грудня 1943 року, 12 грудня було визволено Суботів, пізніше – 14 грудня Боровицю і Трушівці, Іванівка здобула свободу 17 грудня 1943 року, 8 січня 1944 року – Медведівка, Мельники – 8-9 січня.

Повністю Чигиринський край здобув свободу 9 січня 1944 року.

Господарству Чигиринського району під час окупації фашисти завдали великих збитків.

Фашистські загарбники повністю знищили 52 колгоспи, 24 птахоферми, 72 тваринницьких двори, 22 майстерні з ремонту сільськогосподарської техніки.

В господарствах колгоспників не залишилось ні свиней, ні корів, ні овець. Ферми з часом перестали існувати.

Фашистами було знищено 10 державних підприємств, 7 дитячих садків, 29 клубів, 14 державних установ, 1300 житлових будинків, 1780 громадських будівель.

31 травня 1944 р. представниками Чигиринського райвиконкому було складено акт про матеріальні збитки, завдані нацистськими окупантами Чигиринському району, які становили 735,40 млн. крб.

За іншими даними ця сума складає 563 млн. 760 тис крб., 942,8 мільйона карбованців. Точних підрахунків зробити не можна.

Та ні з якими матеріальними збитками незрівнянні людські жертви, які далеко не за повними даними складають більше 2 тисяч осіб.

Населення краю за період з 1939 по 1944 рр. зменшилося майже на половину.

Про жахливі розправи над 83 мешканцями хутора Буди та більш, ніж 1000 жителів Вдовичиноного хутора сповіщалося навіть в зведеннях Радінформбюро та центральній пресі.

В самому Суботові загинуло 9 мирних жителів. Поблизу Іллінської церкви було підірвано приміщення куткової початкової школи. Спалено селянські помешкання на кутках “Зарічечка” та “Куксівка”. Немає жодної родини, яка б не зазнала втрат під час цієї найбільш кровопролитної в історії людства війни.

**УВІЧНЕННЯ
ПАМ'ЯТІ УЧАСНИКІВ
ПОДІЙ ВЕЛИКОЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941 – 1945 рр.
НА ЧИГИРИНЩИНІ**

**Монумент Слави в Чигирині.
Відкритий 9 травня 1965 року**

ШМИГОЛЬ Любов Олександрівна
молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного
заповідника “Чигирин”

**З ІСТОРІЇ НАГОРОД
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ
(з фондів НКЗ “Чигирин”)**

Нагороди – важлива ознака незалежності і цивілізованості держави. За стислою мовою їх символіки можна вивчати історію кожної країни. Сьогодні ми перегортаємо важливу і водночас трагічну сторінку в житті українського народу – Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 рр.

Вшанування подвигу та трудового героїзму радянських людей під час Великої Вітчизняної війни вимагало своїх відзнак. Відповідно до хронології заснування нагороди, яких удостоєні учасники війни, можна умовно поділити на 3 групи:

I група – нагороди, встановлені до початку війни;

II група – ордени і медалі, встановлені під час Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.;

III група – відзнаки, встановлені у повоєнний період.

Детальніше зупинимось на історії тих нагород, що зберігаються у фондах НКЗ “Чигирин”.

Першою бойовою нагородною відзнакою Радянської Росії (з 1918 р.), а з 1924 року СРСР є орден Червоного Прапора. Він має форму лаврового вінка, у верхній частині якого розгорнутий червоний прапор з написом “Пролетарии всех стран, соединяйтесь!” Якщо ця відзнака вручалася повторно, то на ордені зазначали цифру (2, 3, 4), в котрий раз нагороджена людина. Орден отримували за виявлену особливу хоробрість під час бойових дій.

1930 року встановлено орден Червоної Зірки. Він має форму випуклої п’ятикутної зірки, посередині якої розміщено медальйон у вигляді підкови із зображенням червоноармійця з гвинтівкою в руці. Орденом відзначали великі заслуги у справі оборони СРСР у військовий і мирний час. Його отримували як окремі громадяни, так і військові частини та організації.

Того ж 1930 року з’явилася найвища нагорода СРСР – орден Леніна. Він являє собою портрет-медальйон В.І. Леніна. Орден вручався за видатні заслуги в зміцненні обороноздатності країни та захисту Батьківщини.

Перші бойові нагороди радянського часу у вигляді медалей були засновані 17 жовтня 1938 року – “За відвагу” і “За бойові заслуги”

(автор Сергій Іванович Дмитрієв). Ними вперше були нагороджені солдати, що воювали біля озера Хасан (Монголія), де було японцями спровоковано воєнний конфлікт. Медаль “За бойові заслуги” вручалася за вмілі сміливі дії в бою, які сприяли успішному виконанню бойових задач; за мужність, виявлену під час захисту державного кордону СРСР. Медаллю “За відвагу” нагороджувалися за особливу мужність і відвагу під час виконання військового обов’язку в умовах, пов’язаних з ризиком для життя.

Довоєнні нагороди виготовлялися на Ленінградському монетному дворі, заснованому Петром I далекого 1724 року.

Нагородна система СРСР поповнилася новими відзнаками під час Великої Вітчизняної війни. Було встановлено ордени: Вітчизняної війни двох ступенів (20.05.1942), Олександра Невського двох ступенів (29.07.1942), Суворова, Кутузова, Богдана Хмельницького (10.10.1943) трьох ступенів, Слави (8.11.1943) трьох ступенів, Ушакова, Нахімова двох ступенів (3.03.1943), найвищу полководчу нагороду – орден Перемоги (8.11.1943) та 24 медалі.

Весною 1942 року була поставлена мета – терміново розробити орден, який могли отримати особи від рядового до генерала. Цим зайнявся Технічний комітет Головного Інтендантського Управління Червоної Армії на чолі з генерал-лейтенантом Семеном Володимировичем Агінським. Роботу над ескізами нагороди доручили художникам Сергієві Івановичу Дмитрієву, автору медалей “За відвагу” та “За бойові заслуги” і Олександрові Івановичу Кузнецову, який працював у Технічному комітеті, розробляв ескізи форми одягу і знаки розпізнавання. Уже через 2 доби з’явилося 30 ескізів. Схвалили проект О.І. Кузнецова з деякими змінами.

В Указі “Про заснування ордена Вітчизняної війни I і II ступенів” вперше в історії радянської нагородної системи перераховувалися конкретні подвиги, за які представляли до нагороди. А саме: за проявлену в боях стійкість і мужність, за сприяння успішних бойових операцій радянських військ. Особливість цього ордена – під час Великої Вітчизняної він єдиний передавався на зберігання сім’ї загиблого воїна.

В серпні 1943 року почалась робота над проектом ордена для нагородження сержантів і солдат (початкова назва орден Багратіона). Серед художників, залучених до цієї роботи, був Микола Іванович Москальов. За основу проекту він взяв композицію, над якою працював у 1941 році – п’ятикутна зірка зі Спаською баштою у центрі. У жовтні 1943 року проект Москальова був схвалений. Новий орден отримав назву – Слави. Одночасно затвердили і стрічку – георгіївську – три чорних і дві оранжевих поздовжні полоси. Вона призначена для нагород виключно за хоробрість і воїнське уміння. Нагородження проводилось в суворій послідовності – від нижчого ступеня до

вищого. Цю відзнаку міг отримати той, хто першим ввірвався в розташування противника, хто в бою врятував прапор своєї частини чи захопив ворожий, хто, ризикуючи життям, врятував командира.

Спеціальні медалі були встановлені для учасників оборони міст і районів, які чинили особливо запеклий опір фашистам. У фондах НКЗ “Чигирин” зберігаються медалі “За оборону Москви” (1.05.1944), “За оборону Сталінграда” (22.12.1942), “За оборону Ленінграда” (22.12.1942), “За оборону Кавказу” (1.05.1944). Їх автором є художник М.І.Москальов. На аверсі нагороди вміщено напис “За нашу Советскую Родину”, а на реверсі зображення-символи: Московський Кремль, Адміралтейство у Ленінграді, гора Ельбрус на Кавказі.

У квітні 1945 року з’явилась ідея про створення медалей за звільнення столиць європейських держав. До роботи запросили велику групу художників. На розгляд вони представили 116 цікавих малюнків. Але в підсумку вирішили, що головним в медалі повинен стати напис, в честь якої події встановлена нагорода. Прийшли до спільного висновку, що на медалях в честь звільнення столиць слов’янських держав буде написано “За звільнення”, а на інших медалях – “За взяття”. Укази про встановлення нагород з’явилися 9 червня 1945 року. У фондах НКЗ “Чигирин” є медалі “За взяття Будапешта”, “За взяття Вени”, “За взяття Берліна”. Автори цих нагород художники Зворикіна та О.І. Кузнецов. Медалі виготовлені з латуні. Нагороди воєнного часу виготовляв, окрім Ленінградського, Московський монетний двір (створений у 1942 році).

Працівники тилу, які своєю добросовісною і самовідданою працею забезпечували перемогу у Великій Вітчизняній війні і пропрацювали в період з червня 1941 по травень 1945 року не менше 1 року, були удостоєні спеціальної медалі “За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.”. На відміну від інших радянських нагородних медалей вона чеканилась з міді. Таку нагороду отримало близько 16 млн. осіб.

Для нагородження учасників війни з нагоди святкування річниці перемоги у Великій Вітчизняній війні були засновані ювілейні медалі “20 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.” (7.05.1965), “30 років перемоги...” (24.04.1975), “40 років перемоги...” (12.04.1989), спільні для країн колишнього СРСР – медаль “50 років перемоги...” та ювілейна медаль Жукова.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Дуров В. Орден Вітчизняної війни // *Нумізматика і фалеристика*. – 2002. – №2 – С. 26 – 36.
2. Дуров В. Награды Великой Отечественной // *Наука и жизнь*. – 1984 – №9; 1985 – №4, 5.
3. Матвеев В.В. Государственные награды СССР. – К., 1987.
4. Нагороди України: історія, факти, документи: у 3-х т. – К., 1996.

АНДРІЄНКО Любов

*учениця VIII кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

НАГОРОДИ УЧАСНИКІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ ВИХІДЦІВ З С. СУБОТОВА

Сини Чигиринщини боролися з ворогами на всіх фронтах війни.

За героїзм і відвагу орденами і медалями нагороджено 5 тисяч наших земляків.

Таблиця 1.

Кількість жителів Чигиринського району нагороджених орденами і медалями в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років

<i>N n/n</i>	<i>Населений пункт Чигиринщини</i>	<i>Загальна кількість нагороджених</i>
1.	Боровиця	300
2.	Вершаці	271
3.	Головківка	162
4.	Іванівна	487
5.	Красносілля	70
6.	Матвіївка	146
7.	Медведівка	559
8.	Новоселиця	161
9.	Рацеве	111
10.	Стецівка	54
11.	Тіньки	417
12.	Топилівка	187
13.	Трушівці	365
14.	Чигирин	1111

435 моїх односельців брали участь у боях за визволення рідної землі та країн Європи від коричневої чуми. 130 з них не судилося повернутися до Суботова. З 305 учасників бойових дій в роки Великої Вітчизняної війни дожили до сьогодні всього 8 ветеранів. Вони удостоєні численних вітчизняних та зарубіжних нагород – 17 орденів та 43 медалей.

“Орден Вітчизняної війни” мають 5 ветеранів.

“Орденом Вітчизни” нагороджений 1 ветеран.

Медаль “За відвагу” мають 4 ветерани.

Медалю “За мужність” нагороджені 2 ветерани.

Медалю “За бойові заслуги” нагороджені 3 ветерани.

Медаль “За оборону Радянського Заполяр’я” – 1 ветеран.

Медаль Жукова має – 1 ветеран.

Кириченко Варивон Федотович

На фронт пішов у грудні 1943 року і служив до березня 1944 року.

Учасник Корсунь-Шевченківської битви.

Має бойові нагороди: медалі “За відвагу”, “За бойові заслуги”, медаль Жукова, “За взяття Берліна”, ордени “Мужності” та “Вітчизни”.

Мішенко Михайло Демидович

В 1945 році пішов на війну проти Японії. Був наводчиком на протитанковій зброї. По закінченні війни відслужив 5 років на флоті на Камчатці.

Має ордени “За мужність”, “Великої Вітчизняної війни”, медалі “За перемогу над Японією”, “За бойові заслуги”.

Дивнич Юхим Наумович.

Народився в селі Розсошенцях 15 грудня 1909 року.

Служив у кавалерії, був старшиною. Воював у Польщі, Фінляндії у 1938 – 1939 році. З 1942 році був кадровим військовим.

Має 22 медалі, 8 орденів, інвалід першої групи.

Рябокін Дмитро Соловейкович.

Народився 9 листопада 1926 року.

В 1945 році пішов на війну проти Японії . Після закінчення війни служив в Монголії у місті Баян-Толин, потім на Сахаліні. Відслужив 6 років 3 місяці.

Має орден “Вітчизняної війни”, медаль “Захисник Вітчизни”, медаль Жукова, “За перемогу над Японією” та багато ювілейних медалей.

Тютюнник Юхим Наумович

Народився 1 квітня 1921 року. Служив у Новоросійську в зенітній артилерії.

У 1946 році повернувся додому. Має бойову нагороду “За оборону Кавказу”.

Шуляков Іван Мусійович

Народився 14 вересня 1925 року. В 1943 році пішов на фронт потрапив у школу снайперів-кулеметчиків. Після навчання в даній школі відправили на бої Яссо-Кишинівського угруповання. На території Румунії 20 грудня 1944 р. був тяжко поранений.

Нагороджений орденом Вітчизняної війни, медаллю “За відвагу” та іншими ювілейними медалями.

Топчій Василь Хомович

Народився 4 квітня 1926 року.

Був призваний на службу 18 грудня 1943 року. На фронті був стрільком, телефоністом, радистом. Має бойові нагороди: медалі “За перемогу над Японією”, “30 років Радянській Армії і флоту”.

Коваленко Андрій Якович

Народився 5 травня 1925 року. Йому було 15 років, коли розпочалася Велика Вітчизняна війна. Після звільнення Суботова від німецько-фашистських загарбників його забрали до лав Радянської Армії на Далекий Схід у Маньчжурію. У стрілковій дивізії був кулеметником. Має орден “За відвагу” та орден “Вітчизняної війни” і медалі “За перемогу над Японією” та багато ювілейних медалей.

Коцуренко Параска Іванівна

Народилася в селі Суботів 1923 року. На початку війни у 1941 році пішла у військкомат з проханням відправити на фронт захищати рідну Вітчизну. Під час війни була санітаркою. Була приписана до 256-го саперного батальйону.

Має нагороди: медаль “За бойові заслуги”, “За відвагу”.

ЧЕПУРНА Ірина Володимирівна
*старший науковий співробітник
Національного історико-культурного
заповідника “Чигирин”*

**УВІЧНЕННЯ ПОДІЙ ВЕЛИКОЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945
РОКІВ У ПАМ’ЯТКАХ
ЧИГИРИНЩИНИ**

Минуло 62 роки з дня перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. Та час не може стерти із пам’яті народу безприкладний подвиг радянських воїнів, які відстояли свою свободу і незалежність, розгромивши гітлерівських загарбників. В ім’я майбутнього рідної землі близько 11 000 жителів Чигиринського району піднялися на боротьбу з ворогом. За героїзм, мужність, відданість 5 000 з них нагороджено орденами і медалями. Перемога далася надзвичайно дорогою ціною. Лише на Чигиринщині 6149 чоловік не повернулися до рідних осель, розстріляно близько 2000 мирних жителів, 1161 чоловік вивезено на примусові роботи до Німеччини [51, 280].

Масовий героїзм вірних синів і дочок сьогодні увічнений в творах письменників, поетів, кінофільмах, невмирущий у монументах і обелісках. Щороку, 9 травня, в день великої перемоги ми схилиємо голови над пам’ятниками на знак найглибшої шани і любові, вічної пам’яті своїх героїв. Їх імена увійшли в безсмертя.

Стимулом для спорудження пам’ятників героям Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. стала постанова Раднаркому УРСР та ЦК ПУ “Про благоустрій братських могил і увічнення пам’яті

воїнів, які загинули в боротьбі за незалежність своєї Вітчизни” від 01.04.1944 року [50, 20]. Протягом 1950 – 1960 рр. чигиринці провели значну роботу по увічненню пам’яті загиблих. Всього в районі за цей час було облаштовано 20 пам’ятників односельчанам і 25 братських могил [26-45, 2], [1-25, 2]. Згідно відповідних рішень виконавчого комітету Чигиринської міської ради та рішень сесій сільських рад району майже у всіх населених пунктах Чигиринщини на місці братських могил були встановлені скульптурні пам’ятники радянського воїна, виготовлені живописно-скульптурним комбінатом Київського обласного відділення художнього фонду УРСР. Дані наведені в наступній таблиці.

<i>Рік встановлення</i>	<i>Населений пункт</i>
1944	с. Вершаці
1951	с. Трушівці
1952	с. Худоліївка
1953	с. Суботів
1955	с. Тарасо-Григорівка
1956	сс. Красносілля, Стецівка, Рацево, Тіньки, Розсошенці, Іванівка, Івківці
1957	м. Чигирин (2 пам’ятники), сс. Вітово, Матвіївка, Медведівка
1958	сс. Чмирівка, Новоселиця, Полуднівка, Мельники
1959	с. Боровиця
1966	х. Буда, х. Вдовичино, х. Дяківка

На меморіальних дошках пам’ятників увічнені імена воїнів, які загинули при визволенні Чигиринського краю.

Визволителям Чигиринщини від німецько-фашистських окупантів присвячена меморіальна дошка встановлена на місці розташування в кінці 1943 – початку 1944 рр. штабу 4-ї гвардійської армії. Вперше цей пам’ятний знак був встановлений в 1954 р., поновлений – 14.12.2004 р. з нагоди 61-ї річниці визволення міста і 60-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні [53, 1].

Близько 60% наших земляків, що взяли в руки зброю, не повернулися до рідної домівки. Безмірне горе торкнулося кожної сім’ї. Лише чигиринців на фронтах воювало 1598 чоловік. За відвагу і героїзм нагороджено 1111, загинуло 480 чоловік. (Дані по району наведено в таблиці). В пам’ять про жителів району, які загинули в період Великої Вітчизняної війни, за рішенням сесії Чигиринської міської ради та сесій сільських рад у м. Чигирині та селах району споруджені обеліски слави, на меморіальних дошках яких увічнено імена загиблих [26-45, 2].

<i>Населений пункт</i>	<i>Воювало</i>	<i>Не повернулося</i>	<i>Рік встановлення</i>
с. Мельники	435	139	1958
с. Голоківка	543	340	1962
м. Чигирин	1598	480	1965
с. Стецівка	400	236	1965
с. Боровиця	1200	388	1966
с. Вершаці	415	219	1966
с. Зам"ятниця	292	180	1967
с. Медведівка	-	262	1967
с. Галаганівка	337	108	1967
с. Івківці	276	178	1967
с. Матвіївка	570	208	1967
с. Красносілля	330	254	1967
с. Тіньки	1012	721	1967
с. Трушівці	780	347	1967
с. Вітово	340	183	1967
с. Рацево	814	584	1967
с. Худоліївка	435	214	1968
с. Топилівка	403	253	1969
с. Чернече	80	27	1975
с. Новоселиця	312	145	1975

Окремою сторінкою у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. є боротьба партизанських загонів і підпільників. На території Чигиринського району в роки війни діяло 8 партизанських загонів, підпільні організації і групи. Центром партизанської війни став Холодний Яр, де базувались загони “За Вітчизну”, “За перемогу”, ім. Держинського, “За Батьківщину”. Найвідомішими і найчисельнішими були партизанські загони “Москва” (командир І.М. Боровиков) та ім. Сталіна (командир П.А. Дубовий), які налічували у своїх рядах 738 і 931 чоловік відповідно [51, 274]. Завдяки їх діяльності – напади на німецькі гарнізони, знищення поліцейських груп, диверсії, надання допомоги червоноармійцям та ін. – тимчасово окупована гітлерівцями територія стала для загарбників караючою землею.

Згідно постанови Черкаського обкому КПУ і виконавчого комітету обласної ради №184 від 3.04.1968 р. у Холодному Яру на місці базування партизанських загонів “Москва” та ім. Сталіна у цьому ж році встановлені пам'ятні знаки. У 1973 році за рішенням виконкому Черкаської обласної ради №544 від 28.09.1973 р. було відкрито пам'ятник партизанам Холодного Яру. Пам'ятник має вигляд прямокутного стовпа, в середині якого скульптура партизана, праобразом якого став уродженець с. Мельники Григорій Красота. Біля підніжжя пам'ятника, виготовленого Черкаськими художніми майстернями, встановлена меморіальна дошка [46-48, 2].

Місцеві жителі активно допомагали партизанам: постачали харчі, одяг, взуття, медикаменти. За непокору окупантам фашисти по-звірячому розправлялися з мирним населенням, знищуючи цілі населені пункти. Найбільшими трагедіями для Чигиринщини стали масові вбивства мирних громадян холодноярських сіл. Зокрема, 19.10.1943 р. на хуторах Вдовичене, Ленінське, Д'яківка німці спалили 276 житлових будинків, вбили та закатували 1200 стариків, дітей і жінок. 18.06.1943 р. фашистами було вчинено розправу над жителями х. Буда. Гітлерівці розстріляли 85 чоловік, тих хто не годився до висилки на каторжні роботи в Німеччину [52, 52 – 53]. В пам'ять про загиблих мирних жителів під час Великої Вітчизняної війни за рішенням загальних зборів громади сіл на х. Вдовичено та х. Буда в 1966 р. споруджені пам'ятники: жінка-мати з дитиною на плечах. На меморіальних дошках увічнені імена усіх загиблих [2-3, 2]. На х. Д'яківка того жовтневого дня фашисти вкинули до криниці живими 26 чоловік. Нині це місце зветься “мертвою криницею”. Тут, на братській могилі, споруджено символічний надгробок з меморіальною плитою [6, 2]. Щороку, в день трагедії, на цих хуторах проводиться мітинг-реквієм за участю жителів навколишніх сіл, учнів, ветеранів та очевидців цих страшних подій.

З метою впорядкування, обліку, реєстрації, охорони та збереження пам'яток виконкомом обласної ради було прийняте рішення (№ 448 від 23.10.1963 р.) “Про проведення реєстрації та паспортизації пам'яток області”. На виконання даного рішення Чигиринським виконкомом видано розпорядження (№57 від 25.11.1963 р.) “Про створення комісії з питань паспортизації”, яку очолив завідувач районним відділом культури Кучман М.М. За співпраці комісії та районного Чигиринського ТОПК, яке відновило свою діяльність 1966 року, до кінця 1960-х років було взято на державний облік, складено паспорти та зроблено фотофіксації братських могил, пам'ятників односельчанам, пам'ятних знаків та усіх інших, виявлених на той час, об'єктів культурної спадщини [49].

Своєрідним реквієм народного подвигу, виявом найглибшої шани і любові до тих, хто ціною власного життя відстояв свободу і незалежність Вітчизни є історико-меморіальний серіал – Книга пам'яті та Книга скорботи. За кропіткої пошукової багаторічної роботи працівників міської і сільських рад, краєзнавців, вчителів і учнів, працівників військкомату, жителів району під керівництвом колишнього завідувача районним відділом освіти Вдовенка І.І. у серіалі увічнені імена усіх наших земляків, що полягли на фронтах, прізвища цивільних громадян, що загинули внаслідок бойових дій, під час гітлерівської окупації та на каторжних роботах у Німеччині.

Не заросте повік народна стежка до меморіалів, пам'ятників і монументів, нетлінними сторінками вписані у звитяжний літопис

героїчні подвиги синів і дочок України в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Вони в нашій свідомості, в душі кожного із нас. Ніхто не забутий, ніщо не забуте.

Д Ж Е Р Е Л А

Паспорти на братські могили:

1. с. Боровиця.
2. х. Буда.
3. х. Вдовиченко.
4. с. Вершаці.
5. с. Вітово.
6. х. Д'яківка.
7. с. Іванівка.
8. с. Івківці
9. с. Красносілля.
10. с. Матвіївка.
11. с. Медведівка.
12. с. Мельники.
13. с. Новоселиця.
14. с. Полуднівка.
15. с. Рацево.
16. с. Розсошенці.
17. с. Стецівка.
18. с. Суботів.
19. с. Тарасо-Григорівка.
20. с. Тіньки.
21. с. Трушівці.
22. с. Худоліївка.
23. м. Чигирин.
24. м. Чигирин.
25. с. Чмирівка.

Паспорти на пам'ятники односельчанам:

26. с. Боровиця.
27. с. Вершаці.
28. с. Вітово.
29. с. Галаганівка.
30. с. Головківка.
31. с. Замятниця.
32. с. Івківці.
33. с. Красносілля.
34. с. Матвіївка.
35. с. Медведівка.
36. с. Мельники.
37. с. Новоселиця.
38. с. Рацево.
39. с. Стецівка.
40. с. Тіньки.
41. с. Трушівці.
42. с. Топилівка.
43. с. Чернече.
44. м. Чигирин.
45. с. Худоліївка.
46. Паспорт на пам'ятник партизанам с. Мельники.
47. Паспорт на пам'ятний знак на місці базування партизанського загону "Москва".

48. *Паспорт на пам'ятний знак на місці базування партизанського загону ім. Сталіна.*
49. *ДАЧО: Р-4313, оп.3, спр.78.*
50. *Воловик Я.С. Охрана памятников истории и культуры на Черкащине 1925 – 1990 гг. – Черкасы, 1990.*
51. *Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник. – Черкаси, 2004.*
52. *Камінський В. Встановлено меморіальну дошку на честь визволителів // Чигиринські вісті. – №95. – 18 грудня 2004.*

ПЕРЕПЕЛИЦЯ Алла Іванівна
*молодший науковий співробітник
 Національного історико-культурного
 заповідника “Чигирин”*

**ВЕРШАЦЬКИЙ ТАНК Т-70М –
 УНІКАЛЬНА ПАМ'ЯТКА
 ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ
 ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
 1941 – 1945 РОКІВ**

Звільнення Чигиринщини розпочалося жорстокими боями за населений пункт Вершаці. Село, яке нині знаходиться на межі Черкаської і Кіровоградської областей, а в далекі грудневі дні 1943 року – було одне з багатьох сіл Кіровоградської області. В боях за Правобережну Україну брала участь 5-та гвардійська танкова армія під командуванням генерала-лейтенанта танкових військ Павла Олексійовича Ротмістрова. В неї входив 5-ий Зимовниківський гвардійський механізований корпус. Сформований він був у 1942 році з моряків тихоокеанського флоту. До складу цього корпусу входили: 10, 11, 12 гвардійські механізовані бригади. 12 гвардійська орденів Червоного Прапора, Кутузова і Б.Хмельницького II ступеня механізована бригада визволяла південно-західні околиці Чигиринщини.

Гвардійці 5-го танкового корпусу успішно провели наступ в напрямку сіл: Глинська, Заломів, Кудашево, Вершаць та Івангорода. 2 грудня 1943 року інженерно-лінійна рота на чолі із лейтенантом Миколою Морозовим визволила від фашистських окупантів село Маржанівку. Радянські війська пройшли без боїв села: Заломи, Юхимове та хутір Зелений Яр. Населений пункт Вершаці в цей час був укріпленим оборонним рубежем фашистів. В селі нараховувалось 3000 бійців регулярних гітлерівських військ та 400 поліцаїв з хурами награвованого майна [3, 3].

24 грудня 1943 року о 23 годині 70 радянських бійців розпочали бій за населений пункт Вершаці. Цілу ніч над селом стояв шалений гул: від вибухів мін, пострілів гармат, кулеметної стрілянини. Вранці

5 грудня 1943 року місцеве населення вітало радянських визволителів. Та радість була не довгою, бойова техніка, слідуючи через болотисту місцевість хуторів Цибикивки та Самбросівки – значно відставала. Фашисти, дізнавшись про перевагу в живій силі і техніці пішли в атаку. Зупинити наступ ворога змогли бійці інженерно – лінійної роти лейтенанта Миколи Морозова тільки біля хутора Зелений Яр. На допомогу гвардійцям із села Юхимове прибули 20 бійців на чолі із взводним І.О. Додєєвим. В бою за хутір Зелений Яр старший сержант Сухушин, ціною власного життя, зупинив німецький бронетранспортер. Здійснивши подвиг радянський воїн не тільки відстояв бойовий рубіж, а й врятував життя багатьом солдатам.

Повернувшись на хутори: Вербівку, Московський та село Тарасо-Григорівку гітлерівці вчинили розправу над місцевим населенням. Спалили до десятка хат та розстріляли з автомата п'ятеро малолітніх хлопчиків.

Укріплюючи свої позиції, фашисти установили на схилах хутора Московський міномети. Генерал-майор Борис Скворцов, дізнавшись про складну ситуацію в районі сіл Тарасо-Григорівки та Вершаць, поставив завдання гвардійцям 24-ї танкової бригади атакувати дані населені пункти.

8 грудня 1943 року о 6 годині ранку бійці інженерно-лінійної роти 12 гвардійської мехбригади під командуванням лейтенанта Морозова з боями увійшли в село Тарасо-Григорівна. Радянський танк Т-34 зупинили фашистські міномети у яру по дорозі, що вела на хутори Хавівка та Московський. Три танки Т-70М гітлерівці підбили в самому хуторі Московський. Один біля ставка, два інші на вулицях хутора. Протягом цілого дня гвардійці 12 мехбригади дали бій із гітлерівськими мінометниками. І тільки під вечір на схилах хутора Московський замайорів червоний прапор. Всі радянські бійці, що загинули у цьому бою, були поховані в братській могилі села Тарасо – Григорівка [6].

Вдруге, сусіднє село Вершаці було звільнене від фашистських загарбників 9 грудня 1943 року. На другий день зимовниківці звозили з усіх кутків села Вершачь загиблих своїх побратимів. Із Чернечої балки були привезені 13 радянських солдатів. Майже всі вони мали поранення в ноги, а на скронях запеклася кров. Загинув на північній околиці села навідник протитанкових рушниць рядовий Анатолій Лизунов. На санках із хутора Самбросівки місцеві жителі притягли партизана, його прізвище до цього часу не відоме.

Після тяжких боїв за Чигиринщину 5-ий гвардійський Зимовниківський корпус дислокувався в лісі біля села Заломи Знам'янського району. Корпус знаходився на Кіровоградщині більше ніж пів року. Навесні у брідку хутора Московський було знайдено радянського танкіста [6]. У червні 1944 року зимовниківці, під

керівництвом старшини Зателюка виготовили із дерев'яних колод постамент. На вигоні викопали квадратну яму. В ній гвардійці перепоховали однополчан. За допомогою танка Т-34 на постамент викотили танк Т-70М. Це один з трьох легких танків Т-70М, які були підбиті 8 грудня 1943 року біля хутора Московський. В грудні 1943 року радянські воїни гнали фашистів на захід, в сторону селища Олександрівки. Тому танк Т-70М був встановлений гарматою на захід. На передній частині танка – пам'ятника прикріпили дошку з прізвищами загиблих визволителів. Літнього дня 1944 року в селі Вершацях відбувся мітинг, присвячений відкриттю танка-пам'ятника Т-70М. Віддаючи своїм побратимам честь, гвардійці 5-го Зимовниківського корпусу пройшли строем біля братської могили. Після параду відбувся поминальний обід, а ввечері пролунав салют. Через кілька днів 5-й гвардійський Зимовниківський корпус вирушив на фронт [5]. Залишивши свідка звитяжної слави танк-пам'ятник Т-70М.

Танк Т-70М рахується одним з кращих легких танків Червоної армії Другої світової війни. Розроблений в листопаді 1941 року конструкторським бюро Горьківського автозаводу під керівництвом Н.А. Астрова танк Т-70 влітку модернізували. З вересня 1942 року автозаводи: №38 (Кіров), (Горьківський імені Молотова), розпочали серійне виробництва танка Т-70М з удосконаленою ходовою

Танк-пам'ятник Т-70 М села Вершаць – раритет Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років

частиною. Бойовий комплект гармати був скорочений і становив 70 пострілів, кількість патронів до кулемета стала дорівнювати 945. Завдяки модернізації була збільшена ширина траків та опорних катків, а також діаметр зубчатого вінця ведучих коліс. Внаслідок цього маса танка збільшилася до 10 тон, а запас ходу зменшився і становив 250 км. Згідно розпорядження НКВП від 21 листопада 1942 року всі танки Т-70М повинні були мати радіостанції, але фактично це виконано не було. У Вершацькому танку Т-70М, випуску 1942 року радіостанція була встановлена. Книга “Легкие танки Второй Мировой” дає відомості про тактико-технічну характеристику танка Т-70М з радіостанцією: “Боевая масса – 10 т, экипаж – 2 ч., оружие: 45 мм пушка, 20 к образца 1934 года, 7,62 мм пулемет ДТ образца 1929 года. Приборы прицеливания: телескопический ТМФ, бронирование: лоб корпуса 35 – 45 мм, борт – 15 мм, корма – 15 – 25 мм, крыша и днище 6 – 15 мм, башня – 35мм, двигатель – два ГАЗ-203, 6 цилиндровых, карбюраторных, рядных, жидкостного охлаждения, суммарная мощность 140 лс при 3400 об/мин, суммарный рабочий объем 6960 м3. максимальная скорость 45 км/час” [1, 155].

В червні 1942 року у місті Муромі були сформовані тільки з легких танків Т-70 і Т-70М танкові бригади №157 та №162. Вперше танки Т-70М брали участь в боях на південно-західних напрямках у липні 1942 року. На 26 червня 1942 року в четвертому танковому корпусі 21-ї армії Південно-Західного фронту налічувалось 30 танків Т-70М. Під час боїв, які продовжувались із 28 червня по 7 липня всі вони були знищені.

Озброєння та броньовий захист танків Т-70М були досить слабкі. Вони не могли вести рівноцінний бій з важкими німецькими танками: “Тигр”, “Пантера”, “Фердинанд”. Це була головна причина припинення серійного виробництва танків Т-70 і Т-70М. Всього за 1942 – 1943 роки заводи № 37, № 38 і ГАЗ випустили 5000 штук танків Т-70М. Нарком оборони СРСР від 3 вересня 1942 року запропонував сформувати “15 бронеполків, штат из двух рот бронемашин БА-64 и роты Т-70М” [1, 141].

Спочатку новостворені батальйони входили у резерв Ставки ВДК, а згодом танки Т-70М використовували тільки у розвідувальних операціях. Весною 1944 року легкий танк Т-70М був виключений із штатів танкових військ, але потрібно зазначити, що майже до кінця війни танки Т-70М виконували функції командирських.

В II половині 50-х років ХХ століття Вершацький танк-пам’ятник Т-70М встановили на кам’яний постамент. Побудований він був за кошти колгоспу “Комунар”. Ландшафт центру села змінився, і танк повернули гарматою на північ. Постамент увінчали 42 прізвищами визволителів. Імена 9-ти з них до цього часу не відомі [7, 2]. В травні 1961 року на мітинг присвячений Дню Перемоги до Вершаць завітав

старшина Зателюк. Після 40 років мирного життя в село прибули 2000 сивочолих ветеранів, колишніх гвардійців 5-го механізованого Зимовниківського корпусу. Біля братської могили відбувся мітинг та пролунав салют. Кожної весни сільська рада проводить косметичний ремонт танка-пам'ятника.

На сьогоднішній день із 5000 легкий танків Т-70М залишилося 2-на Україні (с. Вершачі Чигиринського району) та Фінляндії. Маємо надію, що у 2008 році танк-пам'ятник Т-70М увійде в "Каталог бронетанкової техніки – пам'ятників і музейних експонатів країн СНД".

Посилання:

1. Барятинський М. Легкие танки Второй мировой войны. – М., 2007. – С. 155.
2. Наказ Наркомату оборони СРСР №00186 від 3 вересня 1942 року.
3. Мінаєв М. В боях за Вершачі // Зоря комунізму. – 1990. – 1 травня. – С. 3.
4. МПД автора: Заєць Анастасія Антонівна 1922 р. с. Тарасо-Григорівка.
5. МПД автора: Іващенко Федір Васильович, 1920 р., с. Вершачі.
6. МПД автора: Шишацький Микола Володимирович, 1932 р., х. Зелений Яр.
7. Фонди НІКЗ "Чигирин". Матеріали паспортизації. – С 2.

КОЗЕНКО Марія
учениця V кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.

**БРАТСЬКА МОГИЛА В
СУБОТОВІ**

*Куди б не йшов, не їхав ти,
А тут ти зупинись.
Оцій могилі дорогій
Всім серцем поклонись!*

Ці слова-заклинання сказав відомий поет Олександр Твардовський, щоб ми, молоде покоління пам'ятали про тих, хто навіки лежить у землі, ті хто лежить у Братській могилі.

Чому вона називається Братською? Я думаю тому, що в ній поховані воїни різних національностей – українці, росіяни, вихідці з далекої Башкирії, немов брати. Під час Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років могили знаходились на полях, в лісах, в яругах. Тільки в 1953 році було викопано єдину могилу для всіх полеглих воїнів, які визволяли село Суботів від німецьких загарбників. Тут спочивають 46 встановлених поіменно воїнів, 46 синів рідної Вітчизни. Ось чому учні нашої школи доглядають за цим святим місцем в усі пори року, де в глибокій задумі схилив голову бронзовий солдат.

Учні Суботівської школи та ветерани Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років біля Братської могили в с.Суботів перед проведенням патріотично-виховного шкільного заходу „Велич подвигу народного”

Для довідки.

с. Суботів, центр сільради.

Братська могила радянських воїнів.

В центрі села, за 1,8 км від Будинку культури поховані 51 радянський воїн із підрозділів 138 стрілецької дивізії 20-го гвардійського корпусу, які загинули в грудні 1943 – січні 1944 р.р. під час визволення с. Суботів. Відомі імена 46 воїнів.

В сільській школі розташувався військовий госпіталь. Всі бійці що загинули в бою і померли від ран в шпиталі, були поховані в селі в різних місцях. В 1941 р. їхні останки були перенесені в братську могилу.

В 1953 році на братській могилі

Братська могила в с.Суботів.
Сучасне фото

встановлено пам'ятник – залізобетонна скульптура радянського воїна (вис. 2,5 м.) в повний зріст, встановлена на оцEMENTOVANOMY постаменті. З правого боку біля воїна встановлена стела (2,4x1,2x0,3 м.) з траурною урною. На фасадній частині стели меморіальний напис і імена загиблих воїнів-односельчан. Перед пам'ятником встановлені три гранітні плити (1,2x0,8x0,2 м.). На середній – меморіальний текст, на бокових – імена воїнів, що загинули за звільнення села.

ДОДАТОК.

Напис на обеліску: "1941 – 1945. Вічна пам'ять воїнам-визволителям, які загинули при визволенні села Суботів. Вони віддали своє життя за наше щастя на землі".

Напис на плиті: "Тут поховано 25 невідомих бойців, які полягли в бою за звільнення села Суботів. 13 грудня 1943 р."

Напис не відповідає дійсності, бо в результаті пошукової роботи встановлено імена 46 воїнів.

Номер госпіталю не встановлено.

(Інформацію взято з книги: Бушин М.І., Березняк Г.І., Лисенко А.І. Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 рр. та Черкащина. Книга друга. Братські могили. – Черкаси: Вертикаль, 2005. – С. 357 – 358)

КОЗУБ Надія Миколаївна

*вчитель іноземної мови Суботівської ЗОШ
I-III ст., керівник клубу інтернаціональної
дружби "Глобус", ветеран праці, дитина
війни*

ПОШУКОВА РОБОТА ГРУПИ „ПАМ'ЯТЬ” СУБОТІВСЬКОЇ ЗОШ I - III СТУПЕНІВ

В 1980 році в Суботівській середній школі було створено клуб інтернаціональної дружби "Глобус". Члени клубу писали листи в усі кінці Радянського Союзу, а також в Сполучені Штати Америки і в Німечку Демократичну Республіку.

В 1985 році, коли країна святкувала 40-річчя з Дня Перемоги над фашистами, при клубі було створено пошукову групу "Пам'ять", мета якої була відшукати всіх родичів, близьких і знайомих воїнів, які загинули, визволяючи наше село. Листи надсилали у військові комісаріати, редакції обласних і районних газет, в архіви.

Листи-відповіді надійшли нам навіть із Центрального архіву міста Подольська. Маючи адреси родичів, члени пошукової групи "Пам'ять" писали їм листи, в яких повідомляли про те, що за могилою, в якій поховані воїни, учні постійно доглядають, висівають і висаджують квіти, поливають їх. За це нам надходили листи

вдячності. Рідні визволителів розповідали нам про того чи іншого воїна, про спосіб життя, який він вів до війни.

Чи не найбільшою радістю для нас було те, коли ми одержували особисті речі, фотографії воїнів-визволителів.

Наприклад, з Курської області дружина воїна Свеженцева Миколи прислала нам документ, який підтверджує те, що цей воїн був нагороджений медаллю “За оборону Сталінграда”.

Згадуючи ті роки, мені хотілося б сказати добре слово про людину, яка надихнула мене на пошук, на цю кропітку працю, яку члени клубу проводили. Це Ольга Дем’янівна Жалдак, яка в 1970-ті роки працювала піонервожатою в Суботівській школі. Саме вона розпочала пошукову роботу. Ольга Дем’янівна збрала фотографії майже всіх воїнів-односельців, які не повернулися з фронтів, які потім ми розмістили на стенди.

Щороку 9-го травня ми виносимо ці стенди до пам’ятника Слави, який знаходиться в центрі села. Люди вдячні нам за це, адже вони зустрічаються немов із живими односельцями.

КУКСА Юлія

*учениця VIII кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

ПОХОВАННЯ ОЛЕКСАНДРА КВАРТАЛЬНОВА НА ЦВИНТАРІ ІЛЛІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Наприкінці 1943 р. війська I-го та IV-го Українських фронтів почали звільнення України від німецько-фашистських загарбників.

На початку грудня 1943 р. позбулося ненависної коричневої чуми і населення значної частини чигиринських сіл.

Відразу після визволення населених пунктів розпочалася масова мобілізація юнаків, які за роки окупації досягли призовного віку. Варто зазначити, що населення визволених територій охопило патріотичне піднесення, і більшість молоді добровільно виявила бажання якомога швидше зі зброєю в руках вигнати ворога з рідної землі. Причому, серед новопризваних бійців було багато юнаків, які, посилаючись на відсутність документів, втрачених в часи окупації, йшли на фронт, не досягши 18-літнього віку.

На жаль, значній частині наших земляків так і не судилося відплатити ворогу за роки принижень, знущань, за смерть рідних, близьких, товаришів...

Частини Радянської армії в процесі звільнення Чигиринщини формували майбутній Корсунь-Шевченківський котел.

На початку січня 1944 р. під селом Верещаки Олександрівського району зав'язався тривалий бій, де майже вся новопризвана молодь з Чигиринщини, Знам'янщини, Олександрівщини та інших прилеглих районів загинула або отримала тяжкі поранення.

За свідченнями очевидців, більшість новоприбулих юнаків не навчили не те, що елементарних правил ведення бою – їх навіть не переодягли у військову форму, не видали ніякої зброї. Відразу кинули в бій...

Що це було? Прорахунки командування? Чи свідомо сплановане кимось всевладним чергове масове винищення цвіту української нації? До цього часу історики не можуть дійти до єдиного висновку. Хоча відомі випадки, як з юних новобранців формували невеличкі групи і беззбройними направляли на виявлення замаскованих ворожих дзотів. Такі злочини вже не назвеш недоглядом командирів!

Не оминула така доля і наших односельців.

... Взимку 1941 р. окупаційна влада, щоб підняти свій авторитет серед місцевого населення, відновила богослужіння в Іллінській церкві, які до цього були заборонені майже 10 років. За словами місцевих жителів, з Харківщини було привезено священика о. Дмитрія Квартальнова з дружиною та сином Шурую.

Сім'я священика швидко заслужила в селян довір'я і повагу.

Не раз о. Дмитрій, ризикуючи життям, під час облав переховував в приміщенні церкви молодь, рятуючи від вивозу до Німеччини. Серед цієї молоді не раз був і його єдиний син.

Вдалося о. Дмитрію врятувати сина Шуру від німецької неволі, та не судилося запобігти безглуздій загибелі.

Відразу після визволення Суботова, кілька десятків хлопців стали бійцями Радянської армії.

Прийняли вони свій перший і останній бій зовсім недалеко від рідного села під Верещаками. Більшість з них загинули.

Страшна звістка про загибель новобранців швидко долетіла до Суботова.

Священик з дружиною, напевно, відчули, що загинув і їх єдиний син.

Взявши санчата, вони пішли відшукувати свою дитину. Це може здатися нереальним, але серед великої кількості понівечених трупів, як розповіли їх тодішні сусіди, завдяки натільному хресту, батьки розпізнали свого Шуру.

Неможливо уявити, що відчували і що пережили тоді ці люди.

Привезли замерзле тіло Олександра і громадою поховали на старому цвинтарі біля Іллінської церкви. Поряд спочивали священики, які правили в храмі в ХІХ ст., їх діти і дружини... Напис на хресті свідчить, що загинув Олександр Квартальнов 5 січня 1944 р. Йшов йому на той час 21 рік...

До 1958 р. сім'я Квартальнових проживала в Суботові. Будиночок їх знаходився поблизу цвинтаря. З нього могилу сина завжди було видно.

Пізніше священику довелося переїхати до Чигирина. За могилою доглядали вдячні парафіяни. Після смерті подружжя Квартальнових (приблизно середина 1970-х рр.) могилу продовжують доглядати віряни, працівники заповідника, учні Суботівської школи.

В даний час могила Олександра Квартальнова та прилегла до неї територія перебуває в належному стані. Проте хрест і огорожа потребують заміни.

Нещодавно, за розповіддю працівників заповідника, до Суботова приїжджав німецький громадянин. Його зацікавила дата смерті Олександра Квартальнова. Коли йому розповіли цю трагічну історію, після тривалої паузи німець сказав: “Мій батько теж загинув під Верещаками...”.

**Учні VIII класу Суботівської школи
біля могили Олександра Квартальнова**

ФОТООБ'ЄКТИВ ЗАФІКСУВАВ МИТЬ КОНФЕРЕНЦІЇ

Виставка "Нагороди Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. (з фондів Національного історико-культурного заповідника "Чигирин") у холі і школи

Виступає ініціатор проведення учнівської історико-краєзнавчої конференції в Суботівській ЗОШ I-III ступенів, випускник цієї школи 1993 р., нині кандидат історичних наук, доцент Черкаського державного технологічного університету Валентин Миколайович Лазуренко

Валентин Лазуренко передає в дарунок школі репродукцію картини народного художника України Д.Нарбута "Лаврін Капуста, городовий отаман м. Чигирина"

Учні Суботівської школи під час урочистого відкриття конференції

**Від імені всіх працівників Чигиринського районного відділу освіти учасників конференції вітає методист по бібліотечних фондах та початковій ланці
Головко Світлана Іванівна**

Керівництво секції "Життя населення Чигиринського краю за нацистського окупаційного режиму" (на фото зліва направо): доцент Валентин Лазуренко; історик Надія Василівна Кукса; заступник генерального директора НІКЗ „Чигирин” Галина Павлівна Мартинова; голова Суботівської ради ветеранів війни і праці Ганна Василівна Каплюха

На фото (зліва направо): директор Суботівської ЗОШ I –III ступенів Мінська Оксана Іванівна; ієрей Володимир Гладковський; краєзнавець Надія Василівна Кукса; історик Валентин Лазуренко

Виступ на засіданні секції „Увічнення пам’яті учасників подій Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.” вчительки української мови та літератури Суботівської ЗОШ I –III ступенів Шапошник Марії Іванівни

Працює секція "Життя населення Чигиринського краю за нацистського окупаційного режиму"

Учасники роботи секції „Форми Руху Опору цивільного населення Чигиринщини окупаційній владі”

На фото (зліва направо): краєзнавець Валентин Лазуренко; історик та краєзнавець Віктор Гугля; провідний спеціаліст Центру культури та виховання ЧДТУ, випускниця Суботівської школи 1985 року Тетяна Кужим під час роботи секції „Форми Руху Опору цивільного населення Чигиринщини окупаційній владі”

Керівники секції „Увічнення пам'яті учасників подій Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.” (зліва направо): молодший науковий співробітник НІКЗ „Чигирин” Алла Іванівна Перепелиця; кандидат історичних наук, доцент ЧДТУ Юрій Миколайович Вовкотруб

Керівник клубу інтернаціональної дружби "Глобус" Суботівської ЗОШ I-III ступенів Надія Миколаївна Козуб (зліва) та вчитель української мови та літератури цієї ж школи Марія Іванівна Шапошник

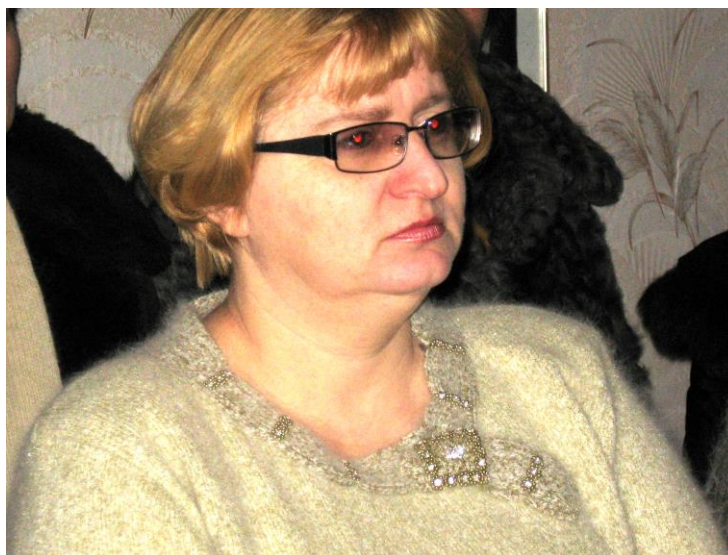
Вчитель хімії та біології Суботівської ЗОШ I-III ступенів Людмила Володимирівна Мішенко та учасники роботи секції „Форми Руху Опору цивільного населення Чигиринщини окупаційній владі“

Учні Суботівської школи, які виступали з доповідями під час роботи секції „Форми Руху Опору цивільного населення Чигиринщини окупаційній владі“

Валентин Лазуренко та Юрій Вовкотруб вручають подарунки від ЦКВ ЧДТУ Каріні Тагіровій, учениці ІХ класу Суботівської ЗОШ І-ІІІ ступенів

Активний організатор науково-краєзнавчої підготовки учнів Суботівської ЗОШ І-ІІІ ступенів Надія Василівна Кука

Виступає Благочинний Чигиринського благочиння, настоятель храму Святого Пророка Іллі села Суботів ієрей Володимир Гладковський

Учасники та присутні на конференції під час урочистого підведення підсумків конференції

**Фото на згадку.
Учасники та присутні Другої історико-краєзнавчої
учнівської конференції „Чигиринщина в історії України“.
с. Суботів. 31 січня 2008 р.**

ЗМІСТ

ДРУГА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА УЧНІВСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ “ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ”	5
СУЧАСНІ КРАЄЗНАВЦІ – СПАДКОЄМЦІ НАШОГО РОДУ (привітання учасникам конференції ректора Черкаського державного технологічного університету, доктора технічних наук, професора, заслуженого працівника народної освіти України, депутата Черкаської обласної ради, голови Ради ректорів Черкаської області ЮРІЯ ГРИГОРОВИЧА ЛЕГИ).....	8
ЛАЗУРЕНКО В. М. Події періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років на Чигиринщині.....	10
ВОВКОТРУБ Ю. М. Висвітлення подій Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років в історико-краєзнавчих дослідженнях науковців Черкаського державного технологічного університету.....	37
МІНСЬКА О. І. Героїко-патріотичне виховання учнів засобами історичного краєзнавства.....	42
КУКСА Н. В. Окупаційний режим на Чигиринщині (серпень 1941 – січень 1944 рр.): архівні документи свідчать.....	44

ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ЧИГИРИНСЬКОГО КРАЮ ЗА НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ

АБАШІНА Л. О. Окупаційний режим на Чигиринщині 1941 – 1944 рр.: хроніка подій.....	65
КУКСА Р. Г. Дитячі спогади про війну.....	69
ШУЛЯКОВА Л.І. Кілька епізодів з життя населення Суботова періоду окупації.....	73
КАПЛОУХА Г. В. Село Гушівка Чигиринського району в часи німецько-фашистської окупації.....	75
КУКСА Н. В. Усипальниця Богдана Хмельницького в часи німецько-фашистської окупації (7 серпня 1941 – 12 грудня 1943 рр.).....	82
СЕМЧУК Л. Тернисті дороги оstarбайтера (зі спогадів Дерев'янка Ірини Прокопівни).....	92
МІНСЬКА І. Тернисті дороги оstarбайтера (зі спогадів Науменка Григорія Івановича).....	93
РЯДНИНА О. Доля дітей і підлітків під час окупації (зі спогадів Кошової Марії Степанівни).....	96
БЕВЗЕННКО Р. Дитячі спогади моєї бабусі Кучер (Гугольки) Марії Онуківни.....	97
БЕНДА В. Каральна акція на хуторі Буда 18 червня 1943 р.	98
МАКАРЮК В. В. Мельники в Другій світовій війні. Будянська трагедія	99
ЧИЖ А. Олекса Чиж – свідок Будянської трагедії	107
КУКСА Ю. Трагедія на Вдовичиному хуторі 19 жовтня 1943 р.	111
ТАГІРОВА К. Останній день окупації Суботова дитячими очима (зі спогадів дітей війни Ряднини Івана Івановича 1936 р.н. та Ряднини Клавдії Іванівни 1938 р.н.).....	116
БОНДАРЕНКО С. Визволення села Новоселиці з-під німецько-фашистської окупації.....	118

ФОРМИ РУХУ ОПОРУ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ЧИГИРИНЩИНИ ОКУПАЦІЙНІЙ ВЛАДІ

ГУГЛЯ О. Партизанський рух на Чигиринщині	123
КУКСА Н. В. Суботівське комсомольсько-молодіжне підпілля	126
ПАШКОВСЬКИЙ О., ЛИТВИНЕНКО С. Суботів та околиці в роки окупації (спогади Кукси Григорія Федоровича – мешканця с. Суботова, ветерана праці, учасника Руху Опору).....	132
ДМИТРИШИНА В. Марина Кривенко – організатор Суботівського підпілля.....	149
ШАПОШНИК М.І. Мужній українець. (Іван Митрофанович Коваленко).....	152
МІНСЬКИЙ В. Каральна акція окупаційної влади в Суботіві восени 1943 р.	155
БОНДУРОВСЬКА А. Втрати Чигиринщини, заподіяні війною.....	157

**УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ УЧАСНИКІВ ПОДІЙ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 рр.**

<i>ШМИГОЛЬ Л. О.</i> З історії нагород Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. (з фондів НІКЗ “Чигирин”).....	160
<i>АНДРІЄНКО Л.</i> Нагороди учасників Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. вихідців з с. Суботова.....	163
<i>ЧЕПУРНА І. В.</i> Увічнення подій Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. у пам’ятках Чигиринщини.....	165
<i>ПЕРЕПЕЛИЦЯ А. І.</i> Вершацький танк Т-70 М – унікальна пам’ятка періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.	170
<i>КОЗЕНКО М.</i> Братська могила в Суботові.....	174
<i>КОЗУБ Н. М.</i> Пошукова робота групи “Пам’ять” Суботівської ЗОШ І-ІІІ ступенів.....	176
<i>КУКСА Ю. П.</i> Поховання Олександра Квартальнова на цвинтарі Іллінської церкви.....	177
<i>ФОТООБ’ЄКТИВ ЗАФІКСУВАВ МИТЬ КОНФЕРЕНЦІЇ</i>	180

ДЛЯ НОТАТОК:

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник 2

"ЧИГИРИНЩИНА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 рр."

Матеріали
Другої історико-краєзнавчої
учнівської конференції Суботівської
загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів
Чигиринського району Черкаської області

Літературний редактор
Комп'ютерний набір
Комп'ютерна верстка

*Людмила Фрей
Валентин Лазуренко
Юрій Вовкотруб*

Відповідальний за випуск: ЛАЗУРЕНКО В.М.

На першій сторінці обкладинки зображено: герб Суботівської ЗОШ І-ІІІ ст. Чигиринського району Черкаської області; фото учасників та гостей Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції біля входу у Суботівську школу; Братська могила в с. Суботів

Здано до набору 14.02.2008. Підписано до друку 29.04.2008.

Формат 60×84/16. Папір офс. Друк офсет.

Гарнітура Times New Roman Cyr.

Тираж 100 прим.

Надруковано у Центрі культури та виховання
Черкаського державного технологічного університету
18005. м. Черкаси, бульвар Шевченка, 460, корпус №2, к.216
т.: 8 (0472) 71 – 00 – 90